

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORIE

Opgør om retsopgøret i 1945
*oppositioner mod Ditlev Tamms
disputats*

»En jævn og behersket
udvikling«?
*opposition mod Ole Hyldtofts
disputats*

Bonden og det nationale fodfolk
af Jesper Bering Asmussen

Sletdalerbegrebet i første
fjerdedel af 17. århundrede
af Hans Jørgen Marker

Erslev, positivismen og syntesen
af Harry Christensen

Anmeldelser og litteraturnyt

HISTORIE

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i:

Jysk Selskab for Historie,
Vester Allé 12,
8000 Århus C
Tlf. 06-12 85 33

Selskabet udgiver også tidsskriftet *Nyt fra Historien* samt selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Abonnementspris for de to tidsskrifter under et: 140 kr.

Manuskripter til HISTORIE og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

arkivar, cand. mag. Ib Gejl

Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
8000 Århus C.

HISTORIE

UDGIVET AF
JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

Jyske Samlinger, Ny række

XV

Redigeret af

IB GEJL

under medvirken af

VAGN DYBDAHL OG TAGE KAARSTED

Indhold

Afhandlinger

<i>Henrik Becker-Christensen</i> : Harald Scavenius »Affæren« – En episode i den danske mindretalspolitikens historie	1
<i>Arne Stade</i> : Christian V i slaget ved Lund – hovedværk for den danske krigspropaganda	23
<i>Erik Hofmeister</i> : Selvejrbøndernes dispositionsmuligheder i dansk senmiddelalder	55
Oppositionsindlæg fra disputatshandlinger:	86
<i>Erik Helmer Pedersen</i> mod Birgit Løgstrup: Jorddrot og offentlig administrator	86
<i>Inger Dübeck</i> mod Lotte Dombornowsky: Lensbesidderen som amtmand	109
<i>Hans Chr. Johansen</i> (Resumé af dennes hovedsynspunkter)	121
<i>Jørgen Fink</i> : Politiker i knibe. Asger Karstensen og påskekrisen 1920	173
<i>Jens Chr. Manniche</i> : Danske historikere 1864-1940. Nogle studier til dansk historievidenskabs socialhistorie	191
<i>Erik Ulsig</i> : Den senmiddelalderlige agrarkrise	219
<i>Leo Tandrup</i> : En vej ud af nutidens og historikernes krise	234
<i>Jørgen Paldam</i> : Aktør og observatør (med reference til anmeldelse af Erling Bjøl: »Hvem bestemmer?« – s. 355)	256
<i>Erling Bjøls</i> svar	261
<i>Jørgen Paldams</i> gensvar	262
Oppositionsindlæg fra disputatshandling – Johan Schioldann Nielsen: D. G. Monrad. En patografi	263
<i>Tage Kaarsted</i> : Var D. G. Monrad maniodepressiv?	263
<i>Egil Snorrasson</i> : Psyche contra Soma	281
Svar fra <i>Johan Schioldann Nielsen</i> (med en replik fra Henning Schmidt)	291
<i>Axel Kjær Sørensen</i> : Danske erhvervsinteresser og Grønlands nyordning 1950	373
<i>Hans-Norbert Lahme</i> : Niels Lorents Petersen – hans liv i arbejderbevægelsen	422
<i>Viggo Sjøqvist</i> : Bidrag til en karakteristik af Christian VIII	453
<i>Helge Søgaard</i> : Overleveringen om den hellige Margrethe af Roskilde	476
<i>Benito Scocozza</i> (med reference til artikel af Leo Tandrup i XV, 2, s. 334): Figenblade og filisteri	484
<i>Leo Tandrup</i> : Scocozzas blusel (et gensvar)	488
Udvidet anmeldelse af Malene Djursaa: DNSAP. Danske nazister 1930-45, I-II	490
<i>Uffe Østergaard</i> : Hvordan studere nazismen i Danmark?	490
Oppositionsindlæg fra disputatshandlinger	553
Opgør om retsopgøret i 1945 (mod Ditlev Tamm: Retsopgøret efter besættelsen)	553
<i>Henning Poulsen</i>	553
<i>Frode Jakobsen</i>	565
<i>Ole Knutzen</i>	575
<i>Tage Kaarsted</i>	584

IV

<i>Richard Willerslev</i> mod Ole Hyldtoft: Københavns industrialisering 1840-1914: »En jævn og behersket udvikling?«	597
<i>Jesper Bering Asmussen</i> : Bonden og det nationale fodfolk. Træk af landalmuens deltagelse i krigsførelsen i det 16. århundrede	611
<i>Hans Jørgen Marker</i> : Sletdalerbegrebet i første fjerdedel af det 17. århundrede	633
Udvidet anmeldelse af Jens Chr. Manniche: Den radikale historikertradition	641
<i>Harry Christensen</i> : Erslev, positivismen og syntesen	641

Anmeldelser og litteraturnyt

<i>Agger, Gunhild, Ib Bondebjerg, Anker Gemzøe, Inger-Lise Hjordt-Vetlesen, Hans Jørn Nielsen og Anne Birgitte Richard</i> : Dansk litteraturhistorie 7. Demokrati og kulturkamp 1901-45 (Erik Rasmussen) ...	694	fattigdomen. Social lovgivning i Norden fra 1700-talet (Jørgen Witte)	524
<i>Albeck, Gustav</i> : Unitetsitet og folk (Roar Skovmand)	705	Arkivlitteratur	
<i>Albrechtsen, Erling (udg.)</i> : Florence of Worcesters Krønike (Michael H. Gelting)	132	<i>Bryld, Claus</i> : Historie og offentlighed. Kampen om arkivadgang i Danmark 1971-1982 (Jens Chr. Manniche)	736
<i>Andersen, Ellen</i> : En jysk herregård (Paul G. Ørberg)	361	Danmarks arkiver. Historie, funktioner, fremtid (Tove Elklit)	366
<i>Andersen, K. B.</i> : I alle de riger og lande... Oplevelser i 70'ernes danske udenrigspolitik (Nikolaj Petersen)	541	Filmfortegnelser 1. Registre over udvandrede 1868-1940 (Tove Elklit)	552
<i>Andersen, Knud Holch og Orla Poulsen</i> : Krigsværk. Thy og Mors 1940-45 (Henning Poulsen)	166	Filmfortegnelser 2. Brandforsikrings- og brandtaxationsprotokoller m.m. indtil ca. 1872 (Tove Elklit)	741
<i>Andersen, Lis Toft, Bjarne Thorup Thomsen og Martin Zerlang</i> : En selvskreven historie – om erindringsbøger og dagbøger af bønder, håndværkere og arbejdere i Danmark (Jens Chr. Manniche)	326	Folketællinger: Frederiks sogn. Lysgaard herred. Viborg amt. 1787, 1801, 1834, 1840, 1845 – ved Jørgen Papsøe (Jørgen Elklit)	739
<i>Andersen, Steen M.</i> : Modstandsorganisationen Ringen 1941-1945. Oplysning – Kamp – politik (Henning Poulsen)	703	Folketællingen 1. februar 1850. Torslev sogn, Hørby sogn samt Understed og Karup sogne (Jørgen Elklit)	739
<i>Andersen, Troels</i> : Jens Adolf Jerichau (1890-1916). En biografi over hans værker (Wivan Munk-Jørgensen)	342	Foreløbige arkivregistraturer, Rigsarkivet (Ole Degn)	370
<i>Andersson, K.-G., S.Dyrvik, G. A. Gunnlaugsson, U. Johanson, H. Jørgensen, J. Kowalik, S. Malmberg og P. Pulma</i> : Opdaginga av		Hagens Samling i Det kongelige Biblioteks Håndskriftssamling. Kilder til dansk musikhistorie samlet af S. A. E. Hagen. Registrant udarbejdet af Nanna Schiødt, Dan Fog og Hans Danelund (Tove Elklit)	369

<i>Henningsen, Lars N.</i> : Ejendomshistorie i Nordslesvig. En kildevejledning (Tove Elklit)	128	årene 1966-1975, Meddelelser om (Ole Degn)	370
Ingeniørkorpsets arkiv. II-III. Ved <i>V. A. Petersen</i> (Ole Degn)	370	Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt I, 1.-2. halvbind, redigeret af <i>Wilhelm von Rosen</i> (Tove Elklit)	366
Kommunearkiver. – Halsted-Avne- de, Landet-Ryde 1842-1966, Skovlænge-Gurreby 1843-1966, Søllested 1842-1966, Vesterborg 1842-1970 – 1970 indgået i Høj- reby kommune. Registratur (To- ve Elklit)	368	Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse III, 1. Forsvarets arkiver. Vejledning og oversigt I: Hæren 1660-1980 (Tove Elklit)	742
Kultusministeriet. Organisation og arkiv. Af <i>Niels Petersen</i> (Jørgen Elklit)	738	Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse IV, 1: Større private personarkiver i Rigsarkivets 4. afdeling (Tove Elklit)	740
Københavns Universitets arkiv 1479-ca. 1910 (Ole Degn)	370	Skolehistoriske arkivalier i Rigsarkivet. Ved <i>Ebba Waaben</i> (Ole Degn)	370
Landsarkivet for Nørrejylland og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt. 1. bind ved <i>Hans H. Worsøe</i> , 2. bind ved <i>Poul Rasmussen</i> (Tove Elklit)	366	Slægtshistorie i Sønderjylland – en vejledning. Af <i>Hans H. Worsøe</i> (Tove Elklit)	740
Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm og hjælpemidlerne til dets benyttelse. En oversigt af <i>Harald Jørgensen</i> (Ole Degn)	370	Tyske arkivalier om Danmark 1848-1945 (Ole Degn)	370
Landstingenes skøde- og pantebøger III, 1-2 (Ole Degn)	372	Vejledende arkivregistraturer. Rigsarkivet (Ole Degn)	370
Lensregnskaberne – en oversigt af <i>Thelma Jexlev</i> (Ole Degn)	369	Vejledende arkivregistraturer XXII: Kommercekollegiet 1735-1816 (Tove Elklit)	741
Koldinghus lens regnskab 1610-11 af <i>Birgitte Dedenroth-Schou</i> (Lotte Dombornowsky)	662	Viborg kommune, Litteratur om. Bibliografi til og med 1979 (Tove Elklit)	741
Lokalarkiver til 1559. Gejstlige arkiver II. Odense stift, jyske stifter og Slesvig stift. Ved <i>Thelma Jexlev</i> (Ole Degn)	370	Viborg Landstings skøde og pantebøger. Ved <i>Poul Rasmussen</i> (Ole Degn)	372
Privatbanearkiver. Landsarkivet for Nørrejylland (Ole Degn)	370	Viborg Landstings skøde- og pantebøger. Registrer 1651, 1653-1657. Ved <i>C. Rise Hansen</i> (Ole Degn)	372
Private personarkiver i Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele (Ole Degn)	370	<i>Ascani, Karen og Tue Ritzau (red.)</i> : Rom er et fortryllet bur. Den gyldne epoke for skandinaviske kunstnere i Rom (Wivan Munk-Jørgensen)	153
Præste- og sognearkiver. Forsvundne og bevarede kilder til lokal-samfundets historie i det 19. århundrede. Med en totalregistratur over Støvring kommune. Af <i>Erik Nørr</i> (Tove Elklit)	368	Atlas Danicus IV, Fyn (Helge Søgaard)	664
Rigsarkivet og landsarkiverne for		<i>Barfod, Egil</i> : Sabotageorganisationen Holger Danske. Opståen og udvikling (Henning Poulsen)	536
		<i>Barfod, Jørgen H.</i> : Registrant for museets dokumentindsamling pr. 1.	

juli 1982. Frihedsmuseet. (Henning Poulsen)	166	<i>Hans Chr. Johansen</i> : Fabrik og bolig. Det industrielle miljø i Odense 1840-1940. (Henrik Fode)	690
<i>Barfod, Jørgen H.</i> : Redning fra Ragnarok (Henning Poulsen)	167	<i>Boje, Per og Tage Kaarsted</i> : Thomas B. Thrige. Primus Motor (Henrik Fode)	699
<i>Barfod, Jørgen H.</i> : Chr. IV's Nyboder. Nyboders første 100 år (Henrik Fode)	669	<i>Bondebjerg, Ib, Anker Gemzøe, Inger-Lise Hjordt-Veitlesen, Hans Jørn Nielsen, Anne Birgitte Richard og Gunhild Agger</i> : Dansk litteraturhistorie 7. Demokrati og kulturkamp 1901-45 (Erik Rasmussen) ...	694
<i>Bay, Sv. Aage</i> : Horsens historie indtil 1837 (Helge Søgaard)	129	<i>Bondesen, Peter</i> : Skulptur i det fri i Randers (Henrik Fode)	151
<i>Beck, Peter</i> : Nikolai Laurentius Feilbergs levnedsløb og kredsen om ham. Præst i Vestjylland 1834-47 og i Ullerup på Sundeved (Dorrit Andersen)	528	<i>Borre, Ole m.fl. (red.)</i> : Efter vælgerskredet. Analyser af folketingsvalget 1979 (Peter Sørensen)	359
<i>Bekker-Nielsen, Hans og Hans Frede Nielsen (udg.)</i> : Nordboer i Danelagen. Den skandinaviske bosættelsestæthed i Danelagen med udgangspunkt i de sproglige vidnesbyrd (Michael Linton)	306	<i>Boss, Walter</i> : Danmarks udenrigspolitik 1720-1982 (P. C. Willemoes Jørgensen)	325
<i>Bencard, Mogens og Svend Tougaard</i> : Ribe i tusind år (Ole Degn)	304	<i>Bredsdorff, Elias</i> : Min egen kurs. Erindringer 1912-1946 (Tage Kaarsted)	346
<i>Bencard, Mogens (udg.)</i> : Ribe excavations 1970-76. Vol. 1. (Ole Degn)	305	<i>Breengaard, Carsten</i> : Muren om Israels hus. Regnum og sacerdotium i Danmark 1050-1170 (Helge Paludan)	510
<i>Berg, Anne Margrethe, Lis Frost og Anne Olsen (red.)</i> : Kvindfolk. En Danmarkshistorie fra 1600-1980. Bind 1. 1600-1900. Bind 2. 1900-1980 (Inger Dübeck)	722	<i>Brix, Johannes</i> : Lægevirke i Sønderjylland før 1864 (Dorrit Andersen)	526
<i>Berthelsen, Anders W.</i> : Om den danske fodboldbevægelses historie (Ib Gejl)	531	<i>Bruhn, Verner</i> : En by, en egen... et samfund (Helge Søgaard)	150
<i>Birkelund, Merete</i> : Troldkvinden og hendes anklagere. Danske hekseprocesser i det 16. og 17. århundrede med et bilag om processerne i Østjylland (Ole Degn)	665	<i>Bryld, Carl-Johan og Harry Haue</i> : Det agrare Danmark 1680-1980'erne. Historiske kildehæfter (Paul G. Ørberg)	324
<i>Bistrup, Fritz m.fl. (red.)</i> : Mindeblade om Danmarksekspeditionen 1906-08 (Axel Kjær Sørensen)	345	<i>Callesen, Gerd, Hanne Caspersen og Knud Knudsen (red.)</i> : »Fremad og aldrig glemme«. 10 års forskning i arbejderbevægelsens historie – Status og perspektiver (Dorrit Andersen)	546
<i>Bjærre, Solvejg</i> : Den hvide rug, den blide rug – Jeppe Aakjær og »Jenle« (Finn H. Lauridsen)	699	<i>Carlsen, Per Sloth</i> : Mariager kloster. Birgittinerordenen og bygningshistorien (H. Garner Nielsen)	311
<i>Bjøl, Erling</i> : Hvem bestemmer? Studier i den udenrigspolitiske beslutningsproces (Nikolaj Petersen)	355	<i>Caspersen, Hanne, Knud Knudsen og Gerd Callesen (red.)</i> : »Fremad og aldrig glemme«. 10 års forskning i arbejderbevægelsens historie – Status og perspektiver (Dorrit Andersen)	546
<i>Blomberg, Åge Fasmer</i> : De magre år. Odense 1600-1700 (Henrik Fode)	524		
<i>Boje, Per, Anders Monrad Møller og</i>			

<i>Christensen, Erik</i> : Venstrevejen i Ålborg. SF gennem 25 år (Jørgen Fink)	711	Dansk litteraturhistorie 7. Demokrati og kulturkamp 1901-45 (Erik Rasmussen)	694
<i>Christensen, Harry</i> : Len og magt i Danmark 1439-1481 (Troels Dahlerup)	513	Dansk social historie 3 (Jens Villiam Jensen)	514
<i>Christensen, Jens, Lars Stigel, Helge Paludan, John T. Lauridsen og Jens Engberg</i> : Århus bys historie (Henrik Fode/Ib Gejl)	713	Dansk social historie 4 (Erik Korr Johansen)	521
<i>Christensen, Ole H. (udg.)</i> : Storlandbrug under omformning. Uddrag af danske godsforvalterbreve 1784-1792 (Paul G. Ørberg)	149	Dansk social historie 5 (Per Boje)	339
<i>Christensen, Peter Knoop, Bibi Stavnsberg Hansen, Annette Haugbølle og Ingeborg Hørlock Østergaard</i> : Amerikanisering af det danske kulturliv i perioden 1945-58 (Henning Poulsen)	540	Dansk stednavneleksikon. Jylland – sydlige del. Fyn med omliggende øer (Ib Gejl)	735
<i>Christiansen, Eric</i> : Saxo Grammaticus. Books X-XVI (Rikke Malmros)	655	<i>Danø, Ivar, Jørgen Granum-Jensen og Vagn Rohde</i> : Landbruget – udvikling og krise 1945-1982 (Paul G. Ørberg)	168
<i>Christiansen, Kurt Dahl og Jørgen Thomsen (red.)</i> : Ak hvor forandret (Helge Søgaard)	362	<i>Degn, Ole</i> : Ribe 1500-1950 (Helge Søgaard)	522
<i>Christmas-Møller, Wilhelm</i> : Christmas Møllers politiske læreår (Poul Meyer)	348	<i>Dehn-Nielsen, Henning (red.)</i> : Broer og færgesteder i Danmark (Henrik Fode)	736
<i>Christoffersen, Henrik</i> : Dansk velfærdspolitik efter 1945 (Erik Rasmussen)	707	Diplomatarium Danicum, 1371-1375 (Helge Søgaard)	133
<i>Clemmesen, Michael H.</i> : Jyllands landforsvar fra 1901 til 1940 (Nikolaj Petersen)	159	Diplomatarium Danicum, 1376-1379 (Helge Søgaard)	658
<i>Dahl, Svend C.</i> : Næstved. En beskrivelse af købstaden Næstveds udseende og indbyggernes livsvilkår og dagligdag i 1500-tallet (Ole Degn)	314	<i>Dirchsen, Jan</i> : Hollænderbyen og dens mennesker (Helge Søgaard)	149
<i>Dam, Poul</i> : Politikeren Grundtvig (Leo Tandrup)	528	<i>Dreyer, Nanna Hoeg</i> : Litteratur om Silkeborg by 1846-1976 (Tove Elklit)	368
<i>Damgaard, Ellen (udg.)</i> : Peder Lykke. En husmand på heden (Paul G. Ørberg)	526	<i>Dybdahl, Vagn</i> : Det nye samfund på vej 1871-1913. Dansk social historie 5 (Per Boje)	339
Danmarks Historie IV (Troels Dahlerup)	144	<i>Dybdahl, Vagn, Inger Dübeck, Sv. Aage Hansen, Bjarne Hastrup og Holger Rasmussen (red.)</i> : Håndværkets kulturhistorie I, II, III, IV (Helge Søgaard)	721
Danmarks Riges breve, 1371-1375 (Helge Søgaard)	658	<i>Dübeck, Inger, Sv. Aage Hansen, Bjarne Hastrup, Holger Rasmussen og Vagn Dybdahl (red.)</i> : Håndværkets kulturhistorie I, II, III, IV (Helge Søgaard)	721
Danmarks Riges Breve, 1376-1379 (Helge Søgaard)	133	<i>Dyrvik, S., G. A. Gunnlaugsson, U. Johanson, H. Jørgensen, J. Kowalik, S. Malmberg, P. Pulma og K.-G. Andersson</i> : Opdagning af fattigdomen. Social lovgivning i Norden på 1700-talet (Jørgen Witte) ...	524
		<i>Egeberg, Klaus</i> : »Til oplivelse af historisk sans« – en analyse af de tre	

VIII

lokalhistoriske årbøger (Jens Chr. Manniche)	545	<i>Foged, Harly</i> : Danske landsknægte: SS-soldat (Ib Gejl)	350
<i>Engberg, Jens</i> : Danskernes historie (Henrik Fode)	300	<i>Frost, Lis, Anne Olsen og Anne Margrethe Berg (red.)</i> : Kvindfolk. En Danmarkshistorie fra 1600 til 1980. Bind 1. 1600-1900. Bind 2. 1900-1980 (Inger Dübeck)	722
<i>Engberg, Jens, Jens Christensen, Lars Sigel, Helge Paludan og John T. Lauridsen</i> : Århus bys historie (Henrik Fode/Ib Gejl)	713	<i>Garner, H. N.</i> : Konge, knes og bisp. Venden og Danmark. Naboer gennem 1200 år (Ole Degn)	731
<i>Eriksen, Sidsel, Per Ingesman, Mogens Melchiorsen og John Pedersen (red.)</i> : Socialhistorie og samfundsforsandring (Flemming Mikkelsen)	684	<i>Gemzøe, Anker, Inger-Lise Hjort-Vetlesen, Hans Jørn Nielsen, Anne Birgitte Richard, Gunhild Agger og Ib Bondebjerg</i> : Dansk litteraturhistorie 7. Demokrati og kulturkamp 1901-45 (Erik Rasmussen)	694
<i>Eting, Vivian, Rodolfo Signorini og Birgitte Werdelin</i> : Fra Christian I's Italiensrejse 1474. En latinsk hyldesttale af Filippo Nuvoloni (Jens E. Olesen)	659	<i>Gleerup, Jørgen og Povl Schmidt (red.)</i> : Opbrud. Fortællinger og malerier om hverdagslivet på landet i det 19. århundredes slutning. Drift og socialitet. Analyser af fortællinger og malerier om hverdagslivet på landet i det 19. århundredes slutning samt kulturhistorisk bibliografi (Aage Jørgensen)	329
<i>Fanø, Knud, Fr. Rudbeck og Inger Bjørn Svensson</i> : Det unge grænsesvævn (Henrik Becker-Christensen)	535	<i>Gram-Andersen, J. (red.)</i> : Den sjællandske øgruppes landmilitære domicilier. Bd. I-II (P. C. Willemoes Jørgensen)	549
<i>Fausing, Bent</i> : Danmarksbilleder – i massekulturen 1944-1946 (Ib Gejl)	351	<i>Grandt-Nielsen, Finn, Mikael Venge, Henrik Thrane og Tore Nyberg</i> : Odense bys historie – Fra boplads til bispeby – Odense til 1559 (Troels Dahlerup)	134
<i>Feilberg, Kjeld</i> : De flygtede – til kamp. En beretning om 4. regiments overgang til Sverige den 9. april 1940 (Henning Poulsen)	167	<i>Granum-Jensen, Jørgen, Vagn Rohde og Ivar Danø</i> : Landbruget – udvikling og krise 1945-1982	168
<i>Feldbæk, Ole</i> : Danmarks Historie IV, 1730-1814 (Troels Dahlerup)	144	<i>Gunnlaugsson, G. A., U. Johanson, H. Jørgensen, J. Kowalik, S. Malmberg, P. Pulma, K.-G. Andersson og S. Dyrvik</i> : Opdagning af fattigdomen. Social lovgivning i Norden på 1700-talet (Jørgen Witte)	524
<i>Feldbæk, Ole og Niels Thomsen (red.)</i> : Festskrift til Kristof Glamann (Jørgen Fink)	499	<i>Halvorsen, Erik</i> : Et moderne menneske. Om Arne Sørensen indtil 9. april 1940 (Tage Kaarsted)	161
<i>Fenger, Ole</i> : Gammeldansk ret. Dansk retshistorie i oldtid og middelalder (Michael Linton)	302	<i>Halvorsen, Erik</i> : Et moderne menneske. 2. del. Om Arne Sørensen fra	
Festskrift til <i>Kristof Glamann</i> (Jørgen Fink)	499		
Festskrift til <i>Johan Hvidtfeldt</i> . På halvfjerdsårsdagen 12. december 1978 (Finn H. Lauridsen)	131		
<i>Fischer, Birthe Karin</i> : Uld og linnedfarvning i Danmark 1720-1830 (Birgitte Kjær)	362		
<i>Flagstad, Susanne Mørch og Susse Laustsen</i> : Kontormiljøets historiske udvikling – en registrering af kontorarbejdets og kontorbyggeriets udvikling (Ib Gejl)	532		
<i>Fleischer, Jørgen</i> : Udsteder. Erindringer fra min barndoms Grønland (Axel Kjær Sørensen)	346		

9. april 1940 til 1. marts 1978 (Tage Kaarsted) 349
- Hammerich, L. L.*: Vest-eskimoernes land (Ole Stender-Petersen) 169
- Hansen, Bibi Stavnsbjerg, Annette Haugbølle, Ingeborg Hørlock Østergaard og Peter Knoop Christensen*: Amerikanisering af det danske kulturliv i perioden 1945-58 (Henning Poulsen) 540
- Hansen, Bodil K. (udg.)*: Hanne og Rasmus. En brevveksling om arbejdsliv, højskole og familiedannelse i 1880'ernes landbosamfund (Paul G. Ørberg) 154
- Hansen, Bodil K. (udg.)*: Helene Dideriksen dagbog og breve 1875-1891 (Gerda Bonderup) 675
- Hansen, Erik*: Om historie og sproghistorie. Skitse til en udviklingslære for historiske fænomener. Forandring I. (Jens Chr. Manniche) 546
- Hansen, Hans*: Bogense Historie I, (Helge Søgaard) 129
- Hansen, Svend Aage, Bjarne Hastrup, Holger Rasmussen, Vagn Dybdahl og Inger Dübeck (red.)*: Håndværkets kulturhistorie I, II, III, IV (Helge Søgaard) 721
- Hartig, Musse*: Kvinde i modstandskampen (Henning Poulsen) 537
- Hartling, Poul*: Godt vejr og dårligt vejr. Erindringer fra 1971-78 (Tage Kaarsted) 543
- Hastrup, Bjarne, Holger Rasmussen, Vagn Dybdahl, Inger Dübeck og Svend Aage Hansen (red.)*: Håndværkets kulturhistorie I, II, III, IV (Helge Søgaard) 721
- Haue, Harry og Carl-Johan Bryld*: Det agrare Danmark 1680-1980'erne. Historiske kildehæfter (Paul G. Ørberg) 324
- Haugbølle, Annette, Ingeborg Hørlock Østergaard, Peter Knoop Christensen og Bibi Stavnsbjerg Hansen*: Amerikanisering af det danske kulturliv i perioden 1945-58 (Henning Poulsen) 540
- Hertel, Hans*: Den daglige bog (Tove Elklit) 713
- Hertz, Michael og Erik Helmer Petersen (red.)*: Forvaltning og ejendomsudvikling i det 17. århundrede (1570-1660) (Paul G. Ørberg) 137
- Hesselager sogns historie, Træk af (Helge Søgaard) 732
- Hjort-Vetlesen, Inger-Lise, Hans Jørn Nielsen, Anne Birgitte Richard, Gunhild Agger, Ib Bondebjerg og Anker Gemzøe*: Dansk litteraturhistorie 7. Demokrati og kulturkamp 1901-45 (Erik Rasmussen) 694
- Holm, Rie*: Dansk kvindesamfund i Odense 1890-1900. En studie i sammenhængen mellem livsvilkår og kvindebevidsthed (Dorrit Andersen) 532
- Houmann, Børge (udg.)*: Jakob Hansens breve til Martin Andersen Nexø. Bidrag til belysning af et venskab (Erik Strange Pedersen) 153
- Håndværkets kulturhistorie I, II, III og IV (Helge Søgaard) 721
- Ingesman, Per, Mogens Melchiorsen, John Pedersen og Sidsel Eriksen (red.)*: Socialhistorie og samfundsförändring (Flemming Mikkelsen) 684
- Isager, Jacob (udg.)*: Peder Hansen Resen: Atlas Danicus IV, Fyn (Helge Søgaard) 664
- Israelsen, N. J.*: Vindeltrapper af træ i Danmark (Helge Søgaard) 734
- Iversen, Peter Kr., Knud Prange og Sigurd Rambusch (red.)*: Festskrift til Johan Hvidtfeldt. På halvfjerdsårsdagen 12. december 1978 (Finn H. Lauridsen) 131
- Jacobsen, Erik Thostrup*: Foden i døren. Danmark mellem Sovjetunionen og England 1944-45 (Henning Poulsen) 702
- Jansen, F. J. Billeskov*: Liv og Lærdom. Kapitler af dansk videnskabs historie (Troels Dahlerup) 684
- Japsen, G.*: Den fejlslagne germani-

- sering. Den tyske forening for det nordlige Slesvig – Bidrag til det tyske mindretals historie efter 1864 (Johan Peter Noack) 337
- Jensen, Erik*: Mellem demokrati og fascisme. Træk af Konservativ ungdoms organisatoriske og ideologiske nyorientering 1932-34 (Henning Poulsen) 163
- Jensen, Erik Bartram*: Arbejderbevægelsen i Viborg 1916-1920 (Erik Strange Petersen) 156
- Jensen, Kjeld, Birgitte Poulsen og Peter Ludvigsen*: Bibliografi over nordjysk kystkultur i 1800-tallet 128
- Jensen, Kristian*: Latinskolenes Dannelse – latinundervisningens indhold og formål fra reformationen til enevælden (Troels Dahlerup) 523
- Jensen, Niels Rosendal og Kurt Lund*: Brydningsår i Arbejderbevægelsen, 1900-1920. Studier i DKP's historie 1. (Jørgen Fink) 689
- Jensen, Peter Hoxcer (red.)*: Dansk kolonihistorie. Indføring og studier (Erik Gøbel) 316
- Jepsen, Anton*: ... Og derfor søger jeg den fjerne strand. Beretningen om stolemager Dessau og »die Elbe«, Danmarks første udvandrerskib (Henrik Fode) 674
- Johansen, Hans Chr.*: En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870. Dansk social historie 4 (Erik Korr Johansen) 521
- Johansen, Hans Chr.*: Næring og bystyre. Odense 1700-1789 (Ole Degn) 671
- Johansen, Hans Chr., Per Boje og Anders Monrad Møller*: Fabrik og bolig. Det industrielle miljø i Odense 1840-1940 (Henrik Fode) 690
- Johanson, U., H. Jørgensen, J. Kowalik, S. Malmberg, P. Pulma, K.-G. Andersson, S. Dyrvik og G. A. Gunnlaugsson*: Opdagning av fattigdomen. Social lovgivning i Norden på 1700-talet (Jørgen Witte) ... 524
- Just, Flemming (udg.)*: Kjære broder – breve fra husmand Terkel Kristensen 1860-1918 (Paul G. Ørberg) 334
- Jørgensen, Bent*: Dansk stednavneleksikon. Jylland – sydlige del. Fyn med omliggende øer (Ib Gejl) 735
- Jørgensen, Frank og Morten Westrup*: Dansk Centraladministration i tiden indtil 1848 (Henrik Fode) 321
- Jørgensen, H., J. Kowalik, S. Malmberg, P. Pulma, K.-G. Andersson, S. Dyrvik, G. A. Gunnlaugsson og U. Johansen*: Opdagning av fattigdomen. Social lovgivning i Norden på 1700-tallet (Jørgen Witte) 524
- Jørgensen, Kaare Rübner*: Det gælder din frihed. En film om Danmarks besættelse (Henning Poulsen) 537
- Kanstrup, Jan*: Taama allappugut Ilulissani piniartut – om forstanderskaberne og tørveskærssagen i Jakobshavn (Axel Kjær Sørensen) 678
- Kaufmann, Heinrich*: Mit liv (P. C. Willemoes Jørgensen) 677
- Kirkens bygning og brug. Studier til egnet *Elna Møller* (Wivan Munk-Jørgensen) 548
- Kisbye, Torben*: Vikingerne i England – sproglige spor (Michael Linton) 307
- Knudsen, Knud, Gerd Callesen og Hanne Capersen (red.)*: »Fremad og aldrig glemme«. 10 års forskning i arbejderbevægelsens historie – Status og perspektiver (Dorrit Andersen) 546
- Kongsrud, Helge*: Den kongelige arveretten til Norge 1536-1661. Idé og politisk instrument (Mikael Venge) 664
- Kowalik, J., S. Malmberg, P. Pulma, K.-G. Andersson, S. Dyrvik, G. A. Gunnlaugsson, U. Johanson og H. Jørgensen*: Opdagning av fattigdomen. Social lovgivning i Norden på 1700-talet (Jørgen Witte) 524
- Kristensen, Poul Halkjær*: Danske tinmærker (Helge Søgaard) 733
- Krogh, Knud J.*: Quallunaatsiaaqqarfik Grønland – Erik den Rødes Grønland (Michael Linton) 170

Kvinder i middelalderen (Michael Linton)	308	kontorarbejdets og kontorbyggeriets udvikling (Ib Gejl)	532
Københavns Universitet 1479-1979, bind XII og XIII. Det matematisk-naturvidenskabelige Fakultet 1 og 2 (Troels Dahlerup)	683	Leonora Christina. Historien om en heltinde (Sigvard Skov)	318
<i>Køppe, Simo</i> : Psykologiens udvikling og formidling i Danmark i perioden 1850-1980 (David Favrholt)	335	<i>Loerges, Margrethe</i> : Drachmanns musen (Ib Gejl)	532
<i>Kaae, Bue</i> : Kvindekår og kvindeskæbner i reformationsårhundredet belyst ved eksempler fra Ribe (Ole Degn)	314	<i>Logue, John</i> : Socialism and Abundance. Radical Socialism in the Welfare State. A Study of the Danish Socialist People's Party (Johan Peter Noack)	352
<i>Kaae, Bue</i> : Familieliv på »Liljebjerget« i Ribe omkring 1600 belyst gennem breve (Ole Degn)	663	<i>Lorentzen, Jens og Anders Monrad Møller</i> (udg.): Sejlskibe. Nordiske fartøjer opmålt, tegnet og fotograferet af <i>Jens Friis-Pedersen</i> (Henrik Fode)	365
<i>Kaarsted, Tage</i> (udg.): Islandske Riddere og Dannebrogsmænd 1808-1918 (Ib Gejl)	346	<i>Lorenzen, Erna</i> : Arvegods. Bondemiljø før industrialiseringen (Birgitte Kjær)	150
<i>Kaarsted, Tage og Per Boje</i> : Thomas B. Thrige. Primus Motor (Henrik Fode)	699	<i>Ludvigsen, Peter, Kjeld Jensen og Birgitte Poulsen</i> : Bibliografi over nordjysk kystkultur i 1800-tallet (Ib Gejl)	128
<i>Lahme, Hans-Norbert</i> (red.): P. Knudsen – Bidrag til hans politiske biografi. Analyser og dokumenter (Erik Strange Petersen)	687	<i>Lund, Kurt og Niels Rosendal Jensen</i> : Brydningsår i Arbejderbevægelsen 1900-1920. Studier i DKPs historie 1. (Jørgen Fink)	689
<i>Lampe, Jens</i> (red.): Møller og møllere i Danmark gennem 100 år. Dansk Møllerforening 1884-1984 (Jørgen Fink)	735	<i>Lundbye, Vagn</i> : Omkom 79' Fjorden. Tragedien på Danmarksekspeditionen 1906-08 (Axel Kjær Sørensen)	678
<i>Langer, Anders Vrist</i> : Stormflodsramt. Hjælpen til de truede byer på Limfjordstangerne (Finn H. Lauridsen)	151	<i>Løgstrup, Birgit</i> : Dommer og administrator. Herredsfogeden 1790-1868 (Henrik Fode)	320
<i>Larsen, Hans Kryger</i> : Merkantilismen i dansk historievidenskab 1890-1940. En historigrafisk undersøgelse af Albert Olsens forfatterskab og hans placering i forskersamfundet (Jens Chr. Manniche)	692	<i>Madsen, Hans Helge</i> : Meldahls rædelsesprogram. F. Meldahl. Arkitekt og politiker. 1827-1908 (Wivan Munk-Jørgensen)	679
<i>Larsen, Leif</i> : Borgerlige Partisaner (Aage Trommer)	167	<i>Malmberg, S., P. Pulma, K.-G. Andersson, S. Dyrvik, G. A. Gunnlaugsson, U. Johanson, H. Jørgensen og J. Kowalik</i> : Opdagning af fattigdommen. Social lovgivning i Norden på 1700-talet (Jørgen Witte)	524
<i>Lauridsen, John T., Jens Engberg, Jens Christensen, Lars Stigel og Helge Paludan</i> : Århus bys historie (Henrik Fode/Ib Gejl)	713	<i>Melchiorsen, Mogens, John Pedersen, Sidsel Eriksen og Per Ingesman</i> (red.): Socialhistorie og samfundsforandring (Flemming Mikkelsen)	684
<i>Lautsen, Susse og Susanne Mørch Flagstad</i> : Kontormiljøets historiske udvikling – en registrering af		<i>Michelsen, Peter</i> : Rejsegilde i Danmark (Helge Søgaard)	733

<i>Møller, Anders Monrad og Jens Lorentzen (udg.):</i> Sejlskibe. Nordiske fartøjer opmålt og fotograferet af <i>Jens Friis-Pedersen</i> (Henrik Fode)	365	bispeby – Odense til 1559 (Troels Dahlerup)	134
<i>Møller, Anders Monrad, Hans Chr. Johansen og Per Boje:</i> Fabrik og bolig. Det industrielle Miljø i Odense 1840-1940 (Henrik Fode)	690	<i>Nørregård-Nielsen, Hans Edvard:</i> Dansk kunst 1-2. (Wivan Munk-Jørgensen)	729
<i>Møller, Jørgen:</i> Historieundervisningen i gymnasiet gennem de sidste 100 år (Henrik Fode)	711	<i>Olsen, Anne, Margrethe Berg og Lis Frost (red.):</i> Kvindfold. En Danmarkshistorie fra 1600 til 1980. Bind 1. 1600-1900. Bind 2. 1900-1980 (Inger Dübeck)	722
<i>Nancke-Krogh, Søren:</i> Af jord er du kommet. Danskerne som jordbrugere gennem 6000 år (Paul G. Ørberg)	526	<i>Paludan, Helge, John T. Lauridsen, Jens Engberg, Jens Christensen og Lars Stigel:</i> Århus bys historie (Henrik Fode/Ib Gejl)	713
<i>Neumann, Hans:</i> Olgerdiget – et bidrag til Danmarks tidligste historie (Helmuth Schledermann)	303	<i>Paulsen, Jørgen:</i> Augustenborg. Slottet – Flækken – Fyrstehuset (Dorrit Andersen)	550
<i>Nielsen, Beth Grothe:</i> Lætfærdige Qvindfolk – om Gisle Nielsdatter og andre barnemordersker (Troels Dahlerup)	142	<i>Pedersen, Elsebeth Nørgaard:</i> Aalegaard. En hovedgård i Han Herved (Helge Søgaard)	360
<i>Nielsen, Hans Frede og Hans Bekker-Nielsen (udg.):</i> Nordboer i Danelagen. Den skandinaviske bosættelsestæthed i Danelagen med udgangspunkt i de sproglige vidnesbyrd (Michael Linton)	306	<i>Pedersen, Elsebeth Nørgaard:</i> Schumachers Gård. Bredgade 30 (Helge Søgaard)	362
<i>Nielsen, Hans Jørn, Anne Birgitte Richard, Gunhild Agger, Ib Bondebjerg, Anker Gemzøe og Inger-Lise Hjort-Vetlesen:</i> Dansk litteraturhistorie 7. Demokrati og kulturkamp 1901-45. (Erik Rasmussen)	694	<i>Pedersen, Finn Stendal:</i> Væverhuset fra Lunde. Et hus i Den fynske Landsby (Birgitte Kjær)	140
<i>Nielsen, Herluf (udg.):</i> Danmarks Riges Breve, 1376-1379 (Helge Søgaard)	658	<i>Pedersen, Gustav:</i> Erindringer og konklusioner fra et liv i politik. Ved <i>Tage Kaarsted</i> og <i>Jørgen Thomsen</i> (Erik Rasmussen)	534
<i>Nielsen, Herluf (udg.):</i> Diplomatarium Danicum, 1376-1379 (Helge Søgaard)	658	<i>Pedersen, John, Sidsel Eriksen, Per Ingesman og Mogens Melchiorsen (red.):</i> Socialhistorie og samfundsförändring (Flemming Mikkelsen)	684
<i>Nielsen, Ingrid (udg.):</i> Ribe bys jordebog. Grundlagt i 1450erne og videreført til omkring 1600 (Ole Degn)	313	<i>Pedersen, Karl Peder:</i> Vestfynske fæstebønder. En undersøgelse af de økonomiske og sociale forhold på de vestfynske godser Erholm – Søndergårde i 1700-tallet (Lotte Dombernowsky)	667
<i>Nielsen, Johs. (udg.):</i> Heinrich Kaufmann: Mit liv. (P. C. Willemoes Jørgensen)	677	<i>Pedersen, Margit Baad:</i> Købmand og høker på landet (Henrik Fode)	680
<i>Nyberg, Tore, Finn Grandt-Nielsen, Mikael Venge og Henrik Thrane:</i> Odense bys historie. Fra boplads til		<i>Pedersen, Robert:</i> Fra neutralitet til engagement. Socialdemokratiet og forsvarret gennem 110 år (Johan Peter Noack)	157
		<i>Petersen, E. Ladewig:</i> Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700. Dansk social historie 3 (Jens Villiam Jensen)	514

- Petersen, Erik Helmer og Michael Hertz (red.):* Forvaltning og ejendomsudvikling i det 17. århundrede (1570-1660) (Poul G. Ørberg) 137
- Petersen, Holger Munchaus:* Planmæssig ankomst. Danske dampskibe indtil 1870 I (Henrik Fode) 675
- Petersen, Jacob Peter:* Beskrivelse over min Reise til Amerika 1862-66 (Gerda Bonderup) 335
- Petersen, Viggo:* Det gamle Åbenrå (Helge Søgaard) 130
- Politikens historie set indefra. 1884-1984. I-II (Vagn Dybdahl) 730
- Porsmose, Erland:* Den regulerede landsby. Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e.Kr. fødsel. I-II (Erik Ulsig) 506
- Porsmose, Erland:* Bønder, bryder og tjenere. Gårdbrugervilkår på Fyn 1502-1542 (Jens Villiam Jensen) 660
- Poulsen, Birgitte, Peter Ludvigsen og Kjeld Jensen:* Bibliografi over nordjysk kystkultur i 1800-tallet (Ib Gejl) 128
- Poulsen, Orla og Knud Holck Andersen:* Krigsværk. Thy og Mors 1940-45 (Henning Poulsen) 166
- Prange, Knud, Sigurd Rambusch og Peter Kr. Iversen (red.):* Festskrift til Johan Hvidtfeldt. På halvfjerdsårsdagen 12. december 1978 (Finn H. Lauridsen) 131
- Pulma, P., K.-G. Andersson, S. Dyrvik, G. A. Gunnlaugsson, U. Johanson, H. Jørgensen, J. Kowalik og S. Malmberg:* Opdagning av fattigdomen. Social lovgivning i Norden på 1700-talet (Jørgen Witte) ... 524
- Qvistorff, Helge V.:* Gæstgiveriets historie i Danmark (Jørgen Fink) 736
- Rambusch, Sigurd, Peter Kr. Iversen og Knud Prange (red.):* Festskrift til Johan Hvidtfeldt. På halvfjerdsårsdagen 12. december 1978 (Finn H. Lauridsen) 131
- Randersbilleder 1750-1940. Prospekter af købstaden Randers (Henrik Fode) 689
- Rasmussen, Ebbe Gert:* Dette gavebrev. Det politiske spil omkring den bornholmske opstand og Peder Olsens indsats i løsrivelsesværket 1658-59 (Troels Dahlerup) 138
- Rasmussen, Erik:* Lighedsbegreber (Jens Chr. Manniche) 127
- Rasmussen, Holger (udg.):* Optegnelser fra Holevadgården 1767-1863 (Paul G. Ørberg) 149
- Rasmussen, Holger (udg.):* Poul Halkjær Kristensen: Danske timmærker (Helge Søgaard) 733
- Rasmussen, Holger, Vagn Dybdahl, Inger Dübeck, Sv. Aage Hansen og Bjarne Hastrup (red.):* Håndværkets kulturhistorie I, II, III, IV (Helge Søgaard) 721
- Ravn, L. S.:* Træk af folkeskolens historie i Nordslesvig 1864-1920 (Dorrit Andersen) 530
- Redlich, Carl Aage:* I Lovens Navn – Københavns politi gennem tiderne I-II (Troels Dahlerup) 141
- Reich, Ebbe Kløvedal:* Viljen til Hanstholm. En beretning om en egnshistorie, en havnebysskabelse og om vilkårene for menneskelig planlægning (Finn H. Lauridsen) 155
- Resen, Peder Hansen:* Atlas Danicus IV, Fyn (Helge Søgaard) 664
- Ribe excavations 1970-76. Vol. 1 (Ole Degn) 305
- Ricard, C.:* En advokats erindringer (Tage Kaarsted) 162
- Richard, Anne Birgitte, Gunhild Agger, Ib Bondebjerg, Anker Gemzøe, Inger-Lise Hjort-Vetlesen og Hans Jørn Nielsen:* Dansk litteraturhistorie 7. Demokrati og kulturkamp 1901-45 (Erik Rasmussen) ... 694
- Riising, Anne:* Guds frygt og oplysning. Odense 1700-1789 (Finn H. Lauridsen) 670
- Ritzau, Tue og Karen Ascani (red.):* Rom er et fortryllet bur. Den gyldne epoke for skandinaviske kunstnere i Rom (Wivan Munk-Jørgensen) 153
- Rockwell, Joan:* Evald Tang Kristens-

XIV

sen. A lifelong adventure in folklore (Jens Chr. Manniche)	331	lænders spredte erindringer om krig og fred (Henning Poulsen)	701
<i>Rohde, Vagn, Ivar Danø og Jørgen Granum-Jensen</i> : Landbruget – udvikling og krise 1945-1982 (Paul G. Ørberg)	168	<i>Steensberg, Axel</i> : Herningsholm og hosebinderne (Helge Søgaard)	136
<i>Rudbeck, Fr., Inger Bjørn Svensson og Knud Fanø</i> : Det unge grænseværn (Henrik Becker-Christensen)	535	<i>Stigel, Lars, Helge Paludan, John T. Lauridsen, Jens Engberg og Jens Christensen</i> : Århus bys historie (Henrik Fode/Ib Gejl)	713
<i>Sandfeld, Gunnar</i> : Fra Røjels Bom til Holte Midtpunkt (Helge Søgaard)	733	<i>Svensson, Bjørn</i> : Tyskerkursen (Johan Peter Noack)	533
<i>Saxo Grammaticus</i> . Books X-XVI (Rikke Malmros)	655	<i>Svensson, Bjørn, Knud Fanø og Fr. Rudbeck</i> : Det unge grænseværn (Henrik Becker-Christensen)	535
<i>Schade, C.</i> : Beskrivelse over Øen Mors – 1811 (Finn H. Lauridsen)	673	<i>Svensson, Erik</i> : Stormfuglen i dansk politik. Christmas Møller – og hans dramatiske kamp i nationalpolitisk perspektiv (Johan Peter Noack)	703
<i>Schmidt, Poul og Jørgen Gleerup (red.)</i> : Opbrud. Fortællinger og malerier om hverdagslivet på landet i det 19. århundredes slutning. Drift og socialitet. Analyser af fortællinger og malerier om hverdagslivet på landet i det 19. århundredes slutning samt kulturhistorisk bibliografi (Aage Jørgensen)	329	<i>Svensson, Poul (red.)</i> : Løjttafven. Et sønderjysk alterskab (Troels Fink)	550
<i>Schousboe, Karen (udg.)</i> : En fæstebondes liv. Erindringer og optegnelser af gårdfæster og sognefoged Søren Pedersen, Havrebjerg 1776-1839 (Paul G. Ørberg)	333	<i>Søborg, Henrik</i> : Socialdemokratiet og staten. Socialdemokratiets økonomiske politik 1945-72 (Peter Sørensens)	709
<i>Schoubye, Sigurd</i> : Sønderjysk sølv (Ebbe Johannsen)	143	<i>Sørensen, Axel Kjær</i> : Danmark-Grønland i det 20. århundrede – en historisk oversigt (Ove Johansen)	343
<i>Seymour, Susan</i> : Anglo-Danish Relations and Germany 1933-1945 (Johan Peter Noack)	164	<i>Sørensen, Jørgen Würtz</i> : Bondeoprør i Danmark 1438-1441. En analyse af rejningsernes sociale og politiske baggrund (Jens E. Olesen)	309
<i>Signorini, Rodolfo, Birgitte Werdelin og Vivian Etting</i> : Fra Christian I's Italiensrejse 1474. En latinsk hyldesttale af Filippo Nivoloni (Jens E. Olesen)	659	<i>Tamm, Ditlev (red.)</i> : Danske og Norske Lov i 300 år (Troels Dahlerup)	322
<i>Sigsgaard, Jens og Ib Varnild (red.)</i> : »Det legede vi med...« Gammelt legetøj i Danmark (Birgitte Kjær)	363	<i>Tappe, Paul</i> : Det gamle Kær Herred i billeder og tekst (Troels Fink)	551
<i>Simonsen, Niels (udg.)</i> : Verdslig barok. En antologi 1667-1756 (Ib Gejl)	524	<i>Thomsen, Birger</i> : Historiske vrage i danske farvande (Henrik Fode)	364
<i>Sneum, Gunnar</i> : Guldhornene. Den hedenske billedbibel. (Leo Tandrup)	503	<i>Thomsen, Bjarne Thorup, Martin Zerlang og Lis Toft Andersen</i> : En selvskreven historie – om erindringsbøger og dagbøger af bønder, håndværkere og arbejdere i Danmark (Jens Chr. Manniche)	326
<i>Spink, Reginald</i> : 40 år efter. En eng-		<i>Thomsen, Jørgen og Kurt Dahl Christiansen (red.)</i> : Ak hvor forandret (Helge Søgaard)	362
		<i>Thomsen, Niels og Ole Feldebæk (red.)</i> : Festskrift til Kristof Glammann (Jørgen Fink)	499
		<i>Thomsen, Thomas</i> : Jens med Guld-	

klumpen. 110 skillingsviser om Amerika og udvandringen 1830-1914 (Gerda Bonderup)	152	<i>Willerslev, Richard</i> : Den glemte indvandring. Den svenske indvandring til Danmark 1850-1914 (Jørgen Fink)	681
<i>Thrane, Henrik, Tore Nyberg, Finn Grandt-Nielsen og Mikael Venge</i> : Odense bys historie – Fra boplads til bispeby – Odense til 1559 (Troels Dahlerup)	134	<i>Wingender, Franz</i> : Mit danske liv. Baggrund og grundlag for en tilværelse som dansk i Sydslesvig 1920-1950 (Henrik Becker-Christensen)	704
<i>Tougaard, Svend og Mogens Bencard</i> : Ribe i tusind år (Ole Degn)	304	<i>Wolther, Hans Chr.</i> : Adel og Embede. Embedsfordeling og karrieremobilitet hos den dansk-norske adel 1588-1660 (Ole Bay)	315
<i>Ulrich, Per</i> : De røde Enker (Aage Trommer)	168	<i>Worsøe, Hans H. (udg.)</i> : Vonsild kirkebog 1659-1708 (Helge Søgaard)	140
<i>Vandel, Ove</i> : Brødremenigheden i Grønland (Henrik Fode)	525	<i>Young, G. V. C.</i> : Færøerne. Fra vikingetiden til reformationen (Axel Kjær Sørensen)	169
<i>Varnild, Ib og Jens Sigsgaard (red.)</i> : »Det legede vi med...« Gammelt legetøj i Danmark (Birgitte Kjær)	363	<i>Zerlang, Martin, Lis Toft Andersen og Bjarne Thorup Thomsen</i> : En selvskreven historie – om erindringsbøger og dagbøger af bønder, håndværkere og arbejdere i Danmark (Jens Chr. Manniche)	326
<i>Venge, Mikael, Henrik Thrane, Tore Nyberg og Finn Grandt-Nielsen</i> : Odense bys historie – Fra boplads til bispeby – Odense til 1559 (Troels Dahlerup)	134	<i>Østergaard, Bent</i> : Indvandernes danmarkshistorie (Gerda Bonderup)	547
<i>Vivike, Holger</i> : Bagbord om. Erindringer fra et godt liv (Tage Kaarsted)	162	<i>Østergaard, Ingeborg Hørlöck, Peter Knoop Christensen, Bibi Stavnsbjerg Hansen og Annette Haugbølle</i> : Amerikanisering af det danske kulturliv i perioden 1945-58. (Henning Poulsen)	540
<i>Werdelin, Birgitte, Vivian Etting og Rodolfo Signorini</i> : Fra Christian I's Italiensrejse 1474. En latinsk hyldesttale af Filippo Nuvolini (Jens E. Olesen)	659	<i>Aagaard, Knud</i> : Fysisk, oeconomic og topografisk Beskrivelse over Thy beliggende i Thisted amt, Ålborg stift (Finn H. Lauridsen)	673
<i>Westrup, Morten og Frank Jørgensen</i> : Dansk Centraladministration i tiden indtil 1848 (Henrik Fode)	321		
<i>Wiinstedt, William E.</i> : En marinelæges dagbog i Vestindien og ved Østersøescadren (Ib Gejl)	530		
<i>Willerslev, Richard</i> : Sådan boede vi. Arbejdernes boligforhold i København omkring 1880 (Henrik Fode)	341		

Opgør om retsopgøret i 1945

13. december 1984 forsvarede professor, dr.jur. Ditlev Tamm, Københavns Universitet, ved Odense Universitet sin afhandling »Retsopgøret efter besættelsen« for den filosofiske doktorgrad. Fra oppositionen bringes her indlæggene fra første officielle opponent, professor, dr.phil. Henning Poulsen, Aarhus Universitet, fra uofficiel opponent fhv. minister Frode Jakobsen, fra uofficiel opponent direktør, cand.polyt. Ole Knutzen og fra anden officielle opponent professor, dr.phil. Tage Kaarsted, Odense Universitet. De øvrige opponenter ex auditoria var overlæge, dr.med. Jørgen Røjel, fhv. minister Per Federspiel, stipendiat, cand.mag. Steen Weidemann, højesteretssagfører Niels Klerk, kaptajn Thomas C. Sneum, formanden for Sammenslutningen af erhvervshæmmede fra frihedskampen Frede Klitgaard og advokat Vilhelm Leifer.

Henning Poulsen:

For at bruge en almindelig talemåde er det en vægtig undersøgelse, præces har forelagt. Det fornemmes fysisk, når man står med værket i hånden. Det omfatter ifølge min køkkenvægt ialt 1 kg 845 g.

Det er også et omfattende og i flere henseender imponerende undersøgelsearbejde, der ligger bag bogen. Selvom sidetallet i nogen grad skyldes de udførlige referater af kildematerialet, som præses fremlægger i forståelig og prisværdig iver efter at dokumentere sin opfattelse, rummer afhandlingen også vigtige afsnit og passager, f.eks. om Rigsdagens behandling af landssvigerlovene og den livlige offentlige debat, hvor teksten kun giver et forkortet indtryk af den omfattende viden, præses har samlet og nyttiggjort. Tankevækkende er også litteraturlistens næsten arrogante form. Her bruger mange doktorander at demonstrere deres lærdom ved en samling af titler, som går en del ud over, hvad de faktisk har udnyttet. Men præses har ikke blot – som han selv bemærker – set bort fra det samtidige debatstof. Også videnskabelige tidsskriftartikler, som er brugt og findes i noterne, er forbigået, hvor præses ikke har tillagt dem væsentlig betydning. Det kan man tillade sig, når man ikke har behov for at demonstrere sin belæsthed.

Ikke desto mindre skal jeg i det følgende gå ind på nogle punkter, hvor arbejdet kunne og burde være fortsat med større energi. Men forinden skal jeg som første opponent give forsamlingen et kort overblik over bogens indhold.

Den begynder med en præsentation af Danmark i det første besættelsesår, hvor de forfatningsmæssige organer fungerede videre, hvor Tyskland formelt anerkendte den danske regerings suverænitet, og hvor det dansk-tyske forhold reguleredes gennem en politisk mekanisme, den såkaldte forhandlings- eller samarbejdspolitik. Navnlig behandles den ekstraordinære lovgivning, som imødekom tyske fordringer og bl.a. bevirkede, at politi og domstole deltog i retsforfølgelse på områder, hvor man normalt ikke ville have idømt straf, i nogle tilfælde endog i strid med grundloven. Retsopgørets mest kontroversielle elementer udsprang af denne særprægede situation.

Dernæst følger vi opgørets tilblivelse i to kapitler. Frihedsrådet rejste i november 1943 kravet om et retligt efterspil i pjecen »Når Danmark atter er frit«, og de grundlæggende tanker heri omsatte et udvalg af jurister i et forslag til straffe- og proceslovgivning. I hovedtræk blev det godkendt fra politisk hold, og efter en kort rigsdagsbehandling blev det med visse ændringer enstemmigt vedtaget som det, der i almindeligt sprogbrug hed straffelovstillægget. Nyt i forhold til gældende lov var indførelsen af dødsstraf, straffelovgivning indført med tilbagevirkende kraft, og desuden tendensen mod kollektiv afstraffelse for medlemskab af bestemte korps. Derimod bevaredes en høj grad af normalitet i retsplejen. Særdomstole kom ikke i funktion.

Denne del af bogen rundes af med en gennemgang af interneringerne efter 5. maj, et kapitel, hvor den ophidsede stemning i sommeren 1945 træder stærkt frem.

Anden del behandler retsopgørets forløb. Det fremhæves, at anklagemyndigheden lagde en skarp kurs, som skuffede de forventninger, der fra nogle sider var næret om, at tiltale kun skulle rejses i grove sager, hvor minimumsstraffen 4 års fængsel forekom velanbragt. Under indtryk af denne kritik, som understøttedes af principielle retsafgørelser, tog Rigsdagen sagen op igen og foretog en korrektion af straffelovstillægget i 1946. Minimumsstraffen blev nedsat; men i øvrigt brød lovrevisionen ikke med de principielle retningslinier.

De enkelte arter af sager følges i et stort kapitel. Hovedparten af de 14.000 dømte faldt ind under, hvad man kaldte væbnet kollaboration, først og fremmest frivillige soldater i tysk tjeneste og en række forskellige tyske ansættelser, der indbefattede våben og/eller uniform, og hvis udøvere tilsammen kaldtes vagtmænd. Endvidere de strengere betragtede medlemskaber af Schalburg- og Hipokorpsset og endelig de sager, som kunne resultere i dødsstraf: drab, tortur og angiveri. Skildringen afrundes med en gennemgang af den benådningspraksis, der efterhånden

vandt frem, så omsider i 1960 retsopgøret fandt sin afslutning ved løsladelse af den sidste livstidsfange.

Dernæst behandles en række mere specielle dele af retsopgøret. Det udredes, hvordan det kombinerede strafferetlige og økonomiske opgør med værnemagere mislykkedes, fordi de største firmaer havde haft solid rygdækning hos danske myndigheder, mens tilsvarende statstjenestemænd og andre offentligt ansatte blev afskediget på præmisser, som præses betragter med skepsis. Afskedigelse alene på grund af medlemskab af et nazistisk parti eller tyskvenlige ytringer. Det er, hvad vi i dag med et senere importeret tysk ord kalder »berufsverbot«. Et særligt kapitel er endelig viet de tyske krigsforbrydere, som dømtes på andet og i praksis mere lempeligt lovgrundlag.

Bogens tredie del behandler den skarpe debat, der førtes i efterkrigsårene, og hvori også spørgsmålet om modstandsbevægelsens drab i nødværge, de såkaldte stikkerlikvideringer, fandt deres plads. Endelig følger en kortfattet sammenligning med retsopgørene i andre lande og en sammenfattende vurdering, hvis enkelte elementer jeg i det følgende skal komme nærmere ind på.

Præses fremhæver allerede i indledningen ganske stærkt den betydning, de politiske forhold i de første besættelsesår fik i retsopgørets problematik: »Et er imidlertid sikkert«, konstaterer han på s. 20, »at samarbejdet eller forhandlingspolitikken dannede baggrund for kollaborationen. Det officielle samarbejde med besættelsesmagten var en forudsætning for en stor del af kollaborationen.« Dette tema anlås igen og igen, og det skaber unægtelig en forventning om, at præses ville undersøge de omstridte forhold under besættelsen på samme grundige og omhyggelige måde som begivenhederne efter 5. maj 1945. Denne forventning er så meget mere nærliggende, som præses i hovedsagen har søgt at holde sig fri af de skarpe standpunkter, der prægede debatten, og jeg må også tolke det som en stræben efter objektivitet, når han på s. 715 citerer den engelske historiker E. H. Carrs præcisering af, at historien er et afsluttet forløb, som det ikke længere står i vor magt at ændre. Sagt i almindelighed giver historikerens professionelle egenskaber ham ikke særlige forudsætninger for at håndtere de etiske præmisser i en vurdering. Så meget mere må han derfor koncentrere sig om de faktiske præmisser.

Når det gælder den historiske baggrund i besættelsestiden, forekommer det visse steder, at præses i lovlig høj grad har ladet sin opfattelse præge af de gængse forestillinger, vi finder i efterkrigstidens debat og ikke mindst blandt retsopgørets kritikere. Som første hovedpunkt skal jeg fremdrage de omstridte forhold omkring oprettelsen af Frikorps Dan-

mark og hvervningen til tysk krigstjeneste. Her blev problemet, om den daværende regering havde påtaget sig en sådan grad af medansvar, at det burde frikende de dømte.

Lad mig kort rekapitulere, hvad der skete efter Ruslandskrigens udbrud 22. juni 1941. Der var i måneder blevet drevet hvervning i Danmark i samarbejde mellem Waffen-SS og de danske nazister i DNSAP. Nu blev denne hvervning offentlig, og der oprettedes efter aftale mellem de samme parter et særligt dansk korps, en såkaldt legion under Waffen-SS, som fik navnet Frikorps Danmark. Dernæst henvendte partiet sig til oberstløjtnant Kryssing, som påtog sig kommandoen og trådte offentligt frem som stifter af korpset, idet han dog under den første pressekonference takkede DNSAP for at have taget initiativet til frikorpsets oprettelse. Først på dette tidspunkt kom den danske regering ind i billedet.

Hvad den foretog sig, kan deles i to punkter. Praktisk efterkom den en fordring fra den tyske rigsbefuldmægtigede om at afvige fra, hvad der hidtil havde været gældende, så officerer, der gik i tysk krigstjeneste ikke behøvede at søge deres afsked, men kunne træde uden for nummer og siden vende tilbage. Krigsministeriets skrivelse herom, som blev udsendt 8. juli 1941, rummede dog ingen opfordring til at melde sig, men talte blot om »tilladelse«. Det andet sæt af handlinger udgik fra Udenrigsministeriets Pressebureau, som 3. juli godkendte en pressemeddelelse, der vel ikke rummede nogen godkendelse af frikorpset, men dog udtalte, at Kryssing havde overtaget kommandoen med regeringens »billigelse«. Desuden blev aviser og radio pålagt at bringe hverveannoncer og forskellige opråb.

Disse handlinger har præses tillagt en så væsentlig betydning, at han ikke mindre end 11 gange i afhandlingen refererer til dem. De indgår i centrale afsnit, som ikke levner tvivl om, hvad præses mener, stærkest vel udtrykt i den afsluttende vurdering på s. 744, hvor det fastslås: »Det er ingen tilfældighed, at spørgsmålet om rimeligheden af at straffe med tilbagevirkende kraft først og fremmest blev drøftet i relation til frontkæmperne i Frikorps Danmark. Her var misforholdet mellem regeringens udtalelser og ønsker på handlingstidspunktet og den senere straffetretlige bedømmelse evident.« Man kan undre sig over, hvad præses mener med regeringens »ønsker«, men det fremgår især af formuleringen på s. 724, hvor præses fastslår, »at der var en dansk interesse forbundet med, at nogle meldte sig.«

I hovedsagen ser det ud til, at der er tale om en følgeslutning fra den fremstilling, som den daværende forsvarsminister Søren Brorsen gav efter krigen og som præses tilslutter sig. Ifølge Brorsen gav man disse

indrømmelser »for at undgå noget værre, f.eks. tvangsudskrivning«, som præses skriver på s. 728. Brorsen nævnte første gang sådanne overvejelser i Folketinget i maj 1945, uddybede dem to måneder efter i en skrivelse til den parlamentariske kommission og igen under kommissionens afhøring i juni 1947. Jeg er nødt til at opholde mig lidt ved denne forklaring, fordi den har spillet så stor en rolle i overleveringen og bl.a. blev brugt af Kryssing, da han i 1953 søgte at få genoptaget sin sag.

Det må fastslås, at der ikke forelå noget krav. I så fald måtte det være fremgået af Oluf Pedersens og P. Munchs uafhængige referater af niramandsudvalgets møder 1. og 8. juli, da Scavenius var i krydsild om hvervingen. Scavenius kunne ikke have ladet et sådant argument ligge. Det nærmeste, vi i disse debatter kommer overvejelser af den art, er en polemisk bemærkning fra Scavenius om, at det ville have været »værre, om de direkte havde krævet mandskab«. Det er rent hypotetisk, og det samme gælder Oluf Pedersens svar, at han i så fald gik ud fra, at man svarede nej. P. Munch har ikke fundet det ulejligheden værd at medtage denne ordveksling, og dens emne lå også fjernt fra realiteterne¹.

Man skal lægge mærke til, at Brorsen ingen steder positivt siger, at der forelå et sådant skræmmende alternativ. »Det lå egentlig nær for...«, sagde han i Folketinget. »Man kunne frygte«, skrev han til kommissionen, og da han under vidneafhøringen blev spurgt direkte, svarede han undvigende². Hans udsagn kunne gå på interne overvejelser, men der må da ydermere være tale om overvejelser, han kun har kendt på anden hånd. Hans kones død og begravelse bevirkede nemlig, at han ikke opholdt sig i København fra den 28. juni til den 8. juli, altså i hele den periode, hvor diskussionen pågik. Han satte sin underskrift på skrivelserne til hærens afdelinger; men dens indhold var bestemt af hans ministerkolleger³. I hans mest udførlige fremstilling, den skriftlige redegørelse til den parlamentariske kommission, er det også klart, at han næppe kan referere til overvejelser i 1941. Han nævner nemlig risikoen for indførelse af tvangsarbejde, et system, der først indførtes i besatte lande i maj 1942, og udskrivningen af soldater i Alsace-Lorraine, der først iværksattes i august 1942, i øvrigt en fjern parallel, da det skete som led i områdets indlemmelse i Tyskland. Vi har ikke eksempler på udskrivning

1. Se Den parlamentariske Kommissions beretning IV bilag s. 586-89 (1948) og P. Munch: Erindringer 1939-42. Optegnelser fra og om Besættelsestiden I s. 169-79 (1967).

2. Rigsdagstidende. Folketinget 1945 sp. 245. Den parlamentariske Kommissions beretning VI bilag s. 81f (1949) og samme kommissionsafhøring st. 67f.

3. Samme st. 40f jfr. ministermødeprotokollen i samme bd. IV 30.6. - 7.7. 1941, bilag s. 443f.

af soldater i besatte lande med ikke-tysk befolkning. Hvordan man end vil forklare Brorsens forsvar for sine ministerkolleger, tror jeg, vi må konstatere, at der hverken objektivt eller subjektivt lå den slags trusler til grund for deres handlinger.

Et helt andet billede tegner sig, når vi dernæst vender os til retsopgørets hovedpersoner, de der blev dømt for tysk krigstjeneste. Spørgsmålet er, om man kan sige, de fulgte regeringens kurs; om de meldte sig, fordi regeringen i en eller anden forstand havde givet grønt lys for det.

Her som i andre sager er det afgørende, hvordan regeringens handlinger og udtalelser blev tolket. Opfattede man dem som nødtvungne, havde de ingen virkning. Men opfattelsen afhang jo i høj grad af, hvordan man selv var placeret i tidens politik.

Altså, hvem var de frivillige? Hvem var i det hele taget de mennesker, der blev dømt under retsopgøret? Det er et spørgsmål, som præses trods sin uhyre flid ikke har givet os noget svar på. Det nærmeste, man kommer en karakteristik af landssvigerne, er i indledningen på s. 22, hvor præses efter en gennemgang af Seton-Watsons skema over samarbejdsformer skriver følgende »... de »opportunistiske« kollaboratører uden ethvert idégrundlag... var i Danmark langt de fleste.« Nogen vægt synes præses ikke at have tillagt denne bemærkning, for han forfølger den ikke siden, og i hvert fald ville det også have været vanskeligt at gennemføre opfattelsen for de krigsfrivilliges vedkommende.

Karl O. Christiansen har i sine bøger, som også omtales her, blandt andet givet en politisk karakteristik, af de krigsfrivillige, som er særdeles interessant. Han konstaterede, at af dem, der meldte sig, og som ikke tilhørte det tyske mindretal, var ikke mindre end 40 % medlemmer af det nazistiske parti. Hvor mange af de øvrige, der kom fra nazistiske miljøer eller tilsluttede sig nazismen, opgav Karl O. Christiansen at undersøge, da det viste sig, at tendensen til at fralægge sig nazistiske sympatier rakte langt ind i de organiseredes rækker. Men ved folketingsvalget i marts 1943 kom trods alt kun en trediedel af DNSAPs stemmer fra medlemskredsen, så organisationsprocenten 40 – ved tilmeldingen – tyder på, at et stort og sandsynligvis meget stort flertal af de frivillige havde deres politiske ståsted i nazismen. Det stemmer også overens med det nazistiske præg, hvervningen fik i sin praktiske gennemførelse. Referater fra hvervemøder viser, at antikommunismen var sekunderet af en umiskendelig antisemitisme, og henvendte man sig på de adresser, der kunne læses på plakaterne, kom man som regel til byens nazistiske partikontor. Der var også i samtiden enighed blandt de berørte tyske myndigheder om, at hvervningen ikke var nået uden for DNSAPs kreds, og at navnlig tilgan-

gen af officerer var utilfredsstillende. Ved årsskiftet 1941-42 konstaterede lederen af det tyske hvervekontor i København da også bittert, at hans bestræbelser blev effektivt imødegået af parolen »Tjeneste i Frikorps Danmark er Landsforræderi«.

Kunne det da ikke tænkes, at regeringens tilsyneladende velvilje også havde virkning blandt nazister? Hvis man tror det, glemmer man, at modsætningen mellem nazister og ikke-nazister var skarp fra begge hold. I nazistiske kredse var regeringen et led i det mangede uhyre, man kaldte »systemet«, og at regeringen Stauning frivilligt skulle støtte den tyske krigsførelse var lige så fantastisk, som at regeringen Churchill skulle gøre det.

Naturligvis har der også blandt de krigsfrivillige været et antal, der må betegnes som politisk indifferente; men i denne karakteristik ligger jo allerede en væsentlig hindring for at tillægge regeringens holdning afgørende vægt. At nogle få af alle de mange, der under retsopgøret påberåbte sig myndighedernes velsignelse, også virkelig har ladet sig lede af regeringen, lader sig naturligvis ikke modbevise. Det var en mulighed, som forelå for dommeren i den enkelte sag. Men i en sammenfattende historisk betragtning må vi fastslå, at det var meget langt fra at være typisk.

Tilbage af diskussionen om Frikorps Danmark står vel egentlig kun det problematiske i at straffe med tilbagevirkende kraft. At det var en ubehagelig ting at gøre, erkendte også Frihedsrådet i november 1943; men dets motivering for alligevel at gøre det, nemlig at handlingen i gerningsøjeblikket var alment fordømt, var utvivlsomt gyldig for frikorpset, og det store flertal har også været klar over, at lovligheden var et produkt af tysk overmagt. Regeringens holdning er nok mere diskutabel, end præses giver udtryk for; men dens betydning må anses for minimal.

Ville præses forsvare politikernes handlinger som nødtvungne, kunne man med større ret have gjort det, da han kom til Buhls radiotale 2. september 1942. Den gav måske nok et rigtigt udtryk for regeringens ønske om at få standset sabotagen, men fremkom dog efter et tysk pres, hvor truslen om krigsretssager og tyske dødsdomme var et stærkt trumfkort. Alligevel er det forståeligt og sagligt korrekt, at præses kritiserer opgøret med dem, der anmeldte sabotører til dansk politi. Her var der ikke tale om »tilladelse« eller »billigelse«, men om en klar opfordring, som gav mening på regeringens egne præmisser.

Det leder frem til det andet hovedspørgsmål, jeg vil tage op, nemlig den udeblevne proces mod samarbejdspolitikens ledende folk. Det er et emne, der strejfses adskillige gange i bogen og spiller en sådan rolle i

vurderingen af retsopgøret, at det havde fortjent sit eget selvstændige kapitel. På den måde ville det også være undgået, at præsens så at sige kommer til at føre samme proces mod to forskellige hold af anklagede, skønt sammenhængen mellem deres mulige forseelser er mere kompliceret end som så.

Noget tyder på, at præsens egentlig ikke kan lide politikere. Det er således forunderligt, at han på s. 278 tillægger den tidligere forsvarsminister Brorsen et særligt ansvar for hvervningen til Frikorps Danmark, mens han om den upolitiske justitsminister Thune Jacobsens ansvar for, at kommunisterne i Horsørød ikke blev løsladt 28. august 1943 skriver på side 617: »Der kan næppe med rette pålægges Thune Jacobsen et større ansvar end de øvrige regeringsmedlemmer«. Bortset fra, at de nærmere omstændigheder i de to forhold peger i modsat retning, må man undre sig over, at en forsvarsminister skulle være mere ansvarlig end en justitsminister, og kan da få den sære tanke, at den sidstnævnte bliver dømt mildere, fordi han ikke tilhørte politikerlavet. Det kunne da også forklare, at Scavenius spiller en så påfaldende tilbagetrukken rolle, som det for øvrigt også var tilfældet under retsopgøret.

Præsens skriver ingen steder med rene ord, at de ledende politikere, som bar samarbejdet med tyske myndigheder under besættelsen og heri inddrog væsentlige dele af det danske samfund, efter krigen skulle have været indklaget for domstolene. Men hans forklaringer på, at det ikke skete, tegner et billede af et forslagent, noget lusket folkefærd, der forstod at smyge sig uden om ansvaret, en opfattelse vi også finder blandt retsopgørets kritikere, og som vel i øvrigt er gængs mytologi.

Mere vakkende er forklaringen på, hvad præsens selv på s. 728 betegner som »formentlig retsopgørets største problem«, nemlig at politikerne ikke blev anklaget. Præsens har faktisk flere forklaringer. På s. 386 taler han om »en af de mange konsekvenser af besættelsestidens politik, der som forholdene omkring regeringsdannelsen efter besættelsen udviklede sig, ikke blev draget«. Politikerne skulle altså have klaret frisag ved forliget med modstandsbevægelsen og den fælles regeringsdannelse i maj 1945. Men blader vi længere frem, ser vi på s. 609, at den parlamentariske kommission tillægges afgørende betydning. Det siges polemisk, at »politikere kom for politikernes domstol«, at de selv bestemte »hvilken målestok der skulle anlægges på den politik, der var blevet ført under besættelsen«. På næste side kritiseres den parlamentariske kommissions ineffektivitet og langsommelighed, og præsens bemærker, at »set fra politikernes synspunkt var der naturligvis indlysende fordele knyttet til den valgte

fremgangsmåde«. Om den konklusion, der blev draget i 1955, hedder det på s. 613, at »den parlamentariske kommission havde rensset politikerne«, og således er der lagt op til kapitlets elegante udgangsreplik på s. 619: »Forhandlingspolitikken dækkede de handlinger, der var foretaget, og den parlamentariske kommission dækkede forhandlingspolitikken.« Vi må altså nu forstå, at spørgsmålet om en almindelig proces mod de ledende samarbejdspolitikere i hvert fald i princippet var svævende endnu 10 år efter befrielsen.

Det forekommer mig, at sagen forholder sig endnu enklere. Jeg kan nemlig ikke se, at modstandsbevægelsen på noget tidspunkt har fordret et retligt opgør med de ledende politikere under besættelsen. I hele afhandlingen nævner præses kun en enkelt bemærkning af en tidligere modstandsmand (s. 565), som fandt det uretfærdigt, at »visse politikere« gik »ram forbi«, og det kan ikke veje tungt mod Frihedsrådets standpunkt.

I »Naar Danmark atter er frit«, tog Frihedsrådet klart og utvetydigt afstand fra et retligt opgør med forhandlingspolitikkenes mænd og forlangte kun undersøgelse af specielle forhold, som eventuelt kunne give anledning til rigsretssag. Præsens refererer dette afsnit på s. 610, men synes ikke at have draget konsekvensen af det, nemlig at så var der ikke rejst nogen fordring om proces mod regeringerne og deres politik. Så havde den parlamentariske kommission, der blev nedsat i nøje overensstemmelse med Frihedsrådets fordring, ikke til formål at belyse og bedømme forhandlingspolitikken, men kun at undersøge, om måske enkelte politikere havde vist sig forsømmelige eller misbrugt deres embede i unational hensigt. Det er noget helt andet, og længere strakte Frihedsrådets fordring faktisk ikke. Jeg kan ikke nå til andet resultat, end at præses sætter skulderen mod en åben dør. Der var ikke tale om, at politikerne klarede frisag på nogen smart måde. Der *var* slet ingen sag.

I det længste kan man undre sig over, at kravet om et retligt opgør ikke blev rejst, hvilket straks er et mere u håndgribeligt problem. Præsens nøjes med at betegne Frihedsrådets udspil som »meget moderat« og pege på, at regeringernes legitimitet ikke blev bestridt. En nøjere analyse af dokumentet og dets politiske kontekst ville dog have vist, at et almindeligt retligt opgør med forhandlingspolitikken ville være et brud med afgørende grundsætninger.

Først må man erindre, at modstandsbevægelsen havde et demokratisk ståsted. Præsens refererer en fransk forsker, som har betragtet opgørene med politiske modstandere som påvirkning fra totalitære ideologier, og sådan ville denne tanke også blive opfattet i Frihedsrådet. At retsforfølgelse

sine politiske modstandere – det var, hvad nazisterne gjorde, og det ville Frihedsrådet på ingen måde efterligne. Derfor ville man heller ikke kriminalisere medlemskab af DNSAP.

Endnu et moment talte i samme retning. Det gælder den begrundelse, man gav for lovgivning med tilbagevirkende kraft, og som i øvrigt i mere udarbejdet form blev gentaget af Busch-Jensen i hans kommentarer til straffelovstillægget. De handlinger, man ville kriminalisere, havde – det var begrundelsen – allerede i samtiden været almindelig fordømt, så det måtte være klart, at lovligheden var en følge af landets ufrihed. En almindelig politisk proces, som den førtes mod Vichy-styret i Frankrig, ville bryde så fundamentalt med denne forudsætning, at den alene af den grund var udelukket.

Frihedsrådet *ville* et opgør med forhandlingspolitikken; men det skulle være et politisk opgør, ikke et juridisk. Det var ikke et tilfældigt eller »moderat« standpunkt. Det var en konsekvens af retsopgørets fundament.

I visse andre forhold kan vi se, at kursen blev skærpet. Jeg tænker ikke på dødsstraffen, men på kriminaliseringen af nazistisk propaganda, som Frihedsrådet også oprindeligt havde taget afstand fra. Også de folk ville man overlade til almenhedens dom; men her kom det moment ind i billedet, at nazistisk og tysk propaganda var nært beslægtede begreber, og de anklagede kunne tillægges medskyld i kriminaliserede handlinger. Og her var betingelsen også opfyldt, da denne propaganda godt kunne siges at have været alment fordømt i samtiden.

Når det altså ikke var meningen at dømme regeringsmedlemmerne, men nok f.eks. deres embedsmænd, kunne det se ud, som om opgøret på forhånd var skævt, at de i toppen skulle gå fri for at sige det populært. Men det er bagklogskab. Der er ikke rimelig tvivl om, at Frihedsrådet i november 1943 gik ud fra, at det politiske opgør ville blive effektivt, at den rigsdag, der skulle vælges snart efter befrielsen, ville komme til at bestå af nye mænd, af folk, der repræsenterede modstanden, mens de politikere, der havde samarbejdet med tyskerne, ville være færdige. Ellers kan man vanskeligt forklare den vægt, man i pjecen lagde på, at valget kom hurtigt, og at den parlamentariske kommission blev nedsat af den nye rigsdag. Havde denne forudsætning holdt, var det ikke blevet politikere, der skulle granske de gamles forhold. Det er også værd at bemærke, at udrensningen blandt tjenestemændene følger efter den politiske udrensning. Der var ikke tale om straf, men om afskedigelse, og den retlige form var nødvendig, da tjenestemænd ikke vælges.

Hvad der fik denne del af retsopgøret til at virke skæv, var den politi-

ske forudsætning, der bristede, da det ved folketingsvalget i oktober 1945 viste sig, at den befolkning, hvis retsbevidsthed man påberåbte sig, i hovedsagen ikke vragede deres gamle politiske ledere.

I øvrigt kun nogle få ord om den parlamentariske kommission. At dens arbejde var uprofessionelt, at navnlig dens afhøringer var parodiske, når medlemmer talte i munden på hinanden, så vidnet næppe kunne komme til orde, den kritik er evident, og man må også give præses medhold i, at dens resultater ikke berettigede så lang en arbejdsperiode. Det er vanskeliggere at se, at en fremskyndelse kunne have påvirket retsopgøret i øvrigt. Præses skriver på s. 611, at kommissionens langsommelighed formentlig var »et af de mest belastende og kritisable momenter i forbindelse med retsopgøret som helhed«. Som eksempler nævnes først og fremmest Frikorps Danmark, som jeg har været inde på, dernæst »den ekstraordinære lovgivning og kommunisternes forhold«, som ingen blev dømt for, så en skrivelse fra Socialministeriet, som måske kunne aflaste Tysklandsarbejderne der jo heller ikke blev dømt, og endelig regeringens holdning til de store værnemagsarbejder, som jo allerede blev klart belyst i sagen mod Wright, Thomsen og Kjær. Præses nævner også et eksempel på forhold, der ikke blev undersøgt, nemlig Indenrigsministeriets cirkulære til amtmændene, som 29. august 1940 blev pålagt at pleje seltskabelig omgang med de lokale tyskere. På dette punkt forstår jeg ikke helt præses. Det forekommer klart, at han betragter tjenestemandssagerne som alt for vidtgående, og derfor har han da også selv undersøgt, hvad den parlamentariske kommission negligerede. Hans eget resultat, som næppe lader sig anfægte, kunne dog kun have tjent til at skærpe disse sager. For mig at se fremlægger han to punkter i anklagerens favør, nemlig for det første, at det oprindelige cirkulære, som var kendt af tjenstemandsdomstolen, blev afløst af en svagere henstilling, for det andet, at amtmændene reagerede stærkt mod regeringens pålæg, hvorfor man bedre kunne forlange, at andre embedsmænd skulle negligere det. I forsvarerens favør finder jeg intet.

Jeg kan derimod være enig i, at det kunne have gavnet diskussionen helt op til denne dag, om vi havde haft en kommission af samme format som den norske undersøgelseskommission, der ikke blot samlede kilder, men også underkastede dem en kyndig, historisk analyse og forstod at placere omstridte handlinger i deres virkelige sammenhæng. Det gav diskussionen et solidere grundlag. Om de danske kolleger må man stort set sige, at de ikke vidste, hvad det var, de ledte efter, og derfor kunne de kun gøre, hvad de gjorde, nemlig registrere og referere, hvad de nu fandt.

Jeg bør afslutte disse kritiske bemærkninger med at præcisere deres rækkevidde. For det første er det jo nu i dag min opgave at være djævelens advokat og derfor ret ensidigt trække kritisable momenter frem. Det rummer ingen dom over afhandlingens substans. For det andet vil man bemærke, at kritikken generelt går på opgørets politiske sider, som ligger i yderfeltet i en retshistorisk undersøgelse. På det grundlag kan jeg ikke antaste afhandlingens centrale, saglige indhold, men kun de vurderinger, som præses lovlig oplagt har kastet sig ud i. Alt i alt forekommer det mig, at han på flere punkter har fældet for hård en dom over retsopgøret, har fået det til at tage sig mere urimeligt ud, end det var, og dette ser jeg som et resultat af, at han ikke i tilstrækkeligt omfang har analyseret de politiske præmisser.

Det er jo menneskeligt at standse op, når man har fundet et standpunkt. Navnlig en afvisende holdning foranlediger mange til at indstille analysen i stedet for at fortsætte og søge at forklare også det urimelige. Jeg skal derfor runde oppositionen af med at rejse et spørgsmål – ikke en kritik, men et spørgsmål – som forekommer mig at stå ubesvaret i kredsen af problemer omkring retsopgøret. Det gælder den aggressive folkestemning, som præses med rette tillægger stor betydning for, at opgøret fik et omfang, der næppe var forudset fra nogen side, og at retspraksis blev så hård, som tilfældet var. Hvad indeholdt denne folkestemning? Hvad var dens baggrund?

Krigens atmosfære, krigens oplevelser, angsten som kilde til aggressivitet, det er kendte fænomener, som let lader sig genkende i den hede sommer 1945, og som utvivlsomt indeholder en god del af forklaringen. Men er der ikke også tale om et fænomen af mere generel karakter? Er det ikke sådan, at man normalt i befolkningen – og det vil sige hos os alle sammen – finder en tendens til at ønske hårdere straffe, end myndighederne finder rimeligt? Måske ikke i enkelttilfælde, og især ikke, hvis man kender dem personligt, men generelt. Det er meget tankevækkende at sammenligne situationen under retsopgøret med resultatet af den opinionsundersøgelse, Observainstituttet foretog i 1973 af synet på retspraksis i en lang række forhold. Ved så at sige alle former for lovovertrædelse delte de adspurgte sig i to store grupper, nemlig dem, der ville have straffet »noget strengere« og dem, der ville have straffet »meget strengere«. Lemfældighed fandt man kun over for dem, der undlod at betale TV-licens. Resultatet tyder på, at vi næppe skal ønske os straffeloven sendt ud til folkeafstemning.

Men var det ikke i nogen grad det, der skete i 1945? Fik retsopgørets

forløb ikke præg af den usædvanlige offentlige opmærksomhed, det var omgivet af, og hvis gennemslagskraft voksede som følge af myndighedernes svækkede stilling – her i Danmark som i andre lande? Det er et problem, som falder uden for afhandlingens undersøgelsesfelt. Men det er vigtigt for at forstå retsopgøret i større historisk sammenhæng, og det bør derfor rejses.

Der står nu blot tilbage for mig at ønske præses til lykke med en indsats, som han i høj grad kan være bekendt. Kan vi stadig være uenige om vurderingen, og kan vi stadig diskutere forklaringen, har vi nu gennem præses' afhandling fået at vide, hvad retsopgøret var, og hvordan det hang sammen. Det er ingen ringe fortjeneste. Det er næsten så langt, som en historiker kan nå.

Frode Jakobsen:

Ærede præses! Det er et kæmpearbejde, De har præsteret. Med flid og omhu. Og – tror jeg – ønske om retfærdighed. De har bestræbt Dem på at sætte Dem ind i den tid, De skriver om. Men – jeg mener ikke, det er lykkedes særlig godt for Dem.

Det er blevet mode, et tegn på liberalitet, at fremstille det danske retsopgør som en skandale. Den mode vil jeg ikke deltage i. Og alligevel kan jeg ikke godkende Deres opstilling (s. 716) af graderne af tilfredshed med det retsopgør. De har anbragt mig på den yderste fløj som den mest tilfredse – selvtilfredse, måske. »Retsopgøret lykkedes bedre i Danmark end i noget andet land«. Det skal jeg nok have sagt. Er det for øvrigt forkert? Kan De pege på et andet land, hvor det gik bedre?

Men som det står her, er det et halvt citat. Det, som De har skåret fra, er en sørgmodig konstateren af, at opgøret i Europa intetsteds skete uden at slå dybe sår, heller ikke i Danmark.

De beklager Dem (s. 657) over, at kritik af retsopgøret – med alt det, som De drager ind – opfattes som kritik af modstandsbevægelsen. De to former for kritik skulle ikke have noget med hinanden at gøre. Det har De kun halvvejs ret i.

Vort land havde været delt. Der var nogle, som så, at vor civilisation var ved at gå under, som hørte skrigene ude fra Europa. Der var andre, som stoppede fingrene i ørerne. Nogle, som så, at der var krig, andre ikke.

Bag størstedelen af kritikken ligger den forskel. Det var forskelligt,

hvad de forskellige ville kriminalisere. Nogle ville kriminalisere det, som modstandsbevægelsen kaldte krigshandlinger, men ikke det, som modstandsbevægelsen kaldte landsforræderi.

Det er som to verdener – hvad enten vi tager de samtidige, som krigen gik hen over hovedet på, eller en ny generation, som ikke kan leve sig ind i den tids angst og harme. De hører til den sidste kategori – men De har i en usædvanlig grad lyttet til de gamle.

De er en superjurist. Det ord er ikke ment udelukkende som en anerkendelse. For den fundamentale misforståelse hos Deres læremestre fra dengang og hos Dem selv er forveksling af jura og krig.

S. 714-15 vender De Dem mod en historieopfattelse, som De – sammen med nogle andre yngre historikere – tildeler mig. De kalder den »uhistorisk og følelsesladet«. Lad os bare drøfte forholdet »mellem dem, der har gennemlevet noget, og dem, der bare har læst noget om det«, som De citerer mig for.

Det har De fået galt i halsen. Når jeg mener, at samtidighed *undertiden* er en fordel, så er det ikke sympatier eller antipatier, jeg tænker på. De kan udmærket være et minus. Nej, det er *kendskab* – for min skyld gerne *koldt* kendskab – til det, som rørte sig i et folk. Det er ikke *historikerens egne* følelser, jeg taler om. Det er historikerens *kendskab* til følelser, tanker, motiver. Og dermed forståelse for en historisk situation. For de følelser er realiteter – *historiske realiteter*. Uden kendskab til dem er en historiker ilde faren. Og især over for tider, hvor folk tænkte anderledes end ellers.

Jeg mener bestemt ikke, at man kun kan skrive sin egen tids historie – som det er blevet forvrænget til. Men at alt andet lige er det en fordel, ikke med sympatier og antipatier, men med kendskab til det, der bevægede et folk, og som man ikke lige så godt kan finde frem til i papirer.

Deres bog hedder »Retsopgøret efter besættelsen«. Retsopgøret vil jeg overlade til andre. Det har aldrig været mit gebet. Jeg kan dog ikke holde én bemærkning tilbage: At Deres bog har givet mig en forunderlig oplevelse: en tilskyndelse til at forsvare de politikere, som jeg altid har følt mig i en grel modsætning til.

Men De har taget et par områder med, som ikke har noget med retsopgør at gøre. Igen er min indvending, at De sammenroder jura og krig.

De tager nogle beklagelige forløb efter den 4. maj med – og stikkerlikvideringerne. Deres begrundelse er (s. 657), at de to ting spillede en stor rolle i debatten dengang – i Rytters tid. Men fordi andre har pløret det hele sammen, behøvede De da ikke også at gøre det.

Vor store angst var »de lange knives nat«. Vi så, hvordan det gik i de

lande, der blev befriede før os. Interneringerne, som var krævet af vore allierede, havde to formål: At undgå selvtægt, at forhindre danske nazister i at falde kæmpende styrker i ryggen. Her er det for en historiker værd at vide, at endnu den 2. maj fik modstandsbevægelsen fra de allierede ordre til at være rede til at kæmpe.

Vi vendte os mod selvtægt. Det lykkedes ikke – konstaterer De. Nej – ikke til 100 procent. Nogle få modstandsfolk har ikke forstået, at nu havde klokken slået. Nogle unge mennesker, som havde oplevet kammerater dø for angivere, forstod ikke – koldt og klart, som De ville have gjort – at den stikker, de var sat til at uskadeliggøre, blev fredhellig, da kapitulationen lød.

De mænds indsats havde været nødvendig for det, som vi alle sammen bad for: Danmarks anerkendelse som allieret før de allierede – russere eller englændere – kom. Men de forløb sig.

De får de overgreb til at svulme. De gør det ved at rode tingene sammen: Regulære gadekampe – det blev besættelsens blodigste døgn – modstand ved interneringer. Det var ikke selvtægt. Det var ikke det, vi kaldte »de lange knives nat«. Jeg har hidtil troet, at der kun var et par tilfælde af det. De har belært mig om, at der nok var fem. Vist er det en fattig trøst, at der i Frankrig, efter Raymond Aron, var 40.000, som blev dræbt uden lov og dom. I André Thérive »Les trahisons«, med forord også af Aron, står der 110.000. Den vaklen – 40.000 eller 110.000 – viser i hvert fald, at de ikke gik lige så meget i detaljer som vi.

Også stikkerlikvideringer var krig og havde ikke noget med retsopgør at gøre. Det var aldrig spekulationer, om nogen ville stå til dødsstraf bagefter eller ej, men udelukkende om, hvor farlig en person var i det pågældende øjeblik. Det har De ikke holdt fast ved. Det røber Deres forargelse (s. 689) over, at man havde, ikke likvideret, men *forsøgt* at likvidere en mand, som bagefter bare fik 2 års fængsel for angiveri.

De accepterer nødvendigheden af de drab – tøvende og modvillig. De kunne godt have slået det fast anderledes absolut: Uden danske angivere ville det tyske politi have stået hjælpeløst.

Nogle af myterne har De heldigvis set igennem: At der var en øverste domstol for landet. At det var Frihedsrådet, som fældede dommene.

Hvad var da Frihedsrådets ansvar? At vi på et tidspunkt indså den uundgåelige konsekvens: Man kunne ikke ødelægge våbenfremstilling til tyskerne, ikke standse tyske soldater på vej til fronten, ikke redde flygtninge over Sundet – medmindre man uskadeliggjorde dem, der forrædte de aktiviteter.

Men De hævder, at Frihedsrådet havde skabt to forestillinger, som ikke

holdt: At alle de dræbte vitterligt først havde begået et angiveri. At enhver, som havde haft med en likvidering at gøre, bagefter ville stå frem og kræve den behandlet af en domstol. Jeg hører Rytter igen! Men begge dele er forkert.

Først ideen om, at den enkelte skulle træde frem. De støtter Dem på et eneste illegalt blad. En ædel tanke i et af de smukkeste illegale blade – men en forestilling, som kun kunne opstå i en vis afstand fra kampen med våben.

»Mordere« var der blevet råbt efter de mænd – under krigen, af selve de samarbejdende partier. Og morder blev der råbt af folketingsmedlemmer efter befrielsen. Derfor havde vi givet dem et løfte – et løfte, som var nødvendigt for kampen.

Over for den kriminalisering af sabotage og stikkerlikvidering, som var der fra første færd, tog Frihedsrådet et ansvar på sig: Ingen skulle trækkes for domstole og politi for noget, som han i ærlighed havde udført som en krigshandling. Men så kunne Frihedsrådet naturligvis ikke dukke hovedet selv.

Livet skulle kunne leves bagefter – i det Danmark, der forblev delt. Også i de små samfund, hvor den »myrdede«s efterladte ville kende »morderen«. Jeg håber, De kan høre gåseøjnene.

Tit kunne der sås tvivl. Ikke om skyld – så blev der givet oprejsning. Men om det nu også havde været strengt nødvendigt. Vi oplevede, at mange tog deres eget liv. Ikke fordi de mente, at de havde handlet forkert, men fordi de tyndslidte nerver ikke kunne bære også mistænkeliggørelsen fra landsmænd.

Der kræves ikke sympati for de mennesker – De mener jo, sympati blænder – men der kræves en historikers forståelse af arbejdsforhold, situation.

De konkluderer (s. 693): »Modstræbende måtte man gå med til at foretage en undersøgelse af visse stikkerlikvideringer, og fra 1947 – men også først da – gav man de oplysninger fra sig i skriftlig form«. Det er ikke en fejltydning. For De kalder et andet sted (s. 684) en oprejsning i 1947 en af de første.

Men det er jo direkte forkert. Både »modstræbende« og *tidspunkt*. Oprejsning var der enighed om før regeringsdannelsen. Den 3. oktober 1945 meddelte jeg Landstinget, at der sikkert var foregået fejllikvideringer, og at frihedsbevægelsen var ivrig for oprejsning. I april 1946 har der foreligget tre af de ni oprejsninger. Jeg mener, at alle oplysninger, som har ført til oprejsning, har modstandsbevægelsen ved egen indsats fundet frem til.

Tre ting stod altid klart for Frihedsrådet – og for regeringen: Det skulle slås fast, hvilke drab modstandsbevægelsen havde ansvaret for. Hvis der var sket en fejl, skulle oprejsning gives. Hvis der var sket en forbrydelse, skulle den straffes.

Om de punkter skriver De i en fodnote (s. 667), at de kan være en efterrationalisering af Frode Jakobsen. Jeg tør da heller ikke garantere for, at de blev opstillet i punkter som a) b) c). For de var en *selvfølge* – for modstandsbevægelsen og for samlingsregeringen. Jeg ved ikke, hvad den formodning om en »efterrationalisering« skal til.

Den anden falske forestilling, som Frihedsrådet skulle have skabt, var, at ingen blev dræbt, som ikke først havde begået et fuldbyrdet angiveri. Men fuldbyrdet angiveri – det var jo netop det, vi ville forhindre. Her ser man forskellen mellem jura og krig – en hurdle, som De trods god vilje aldrig kommer over.

Deres bevissted er Frihedsrådets udtalelse i januar 1944 om, at de da dræbte havde udleveret landsmænd til Gestapo. Men det er jo ingen erklæring om *retningslinier for stikkerdrab*. Det er en – korrekt – udtalelse om det bestemte lille antal stikkere, som på det tidspunkt var blevet dræbt. Og et gensvar på politikernes påstand om, at det var drab efter anskuelser.

Krigen skærpedes. Vi burde måske have udsendt en udtalelse senere, for at den misforståelse ikke skulle opstå, som De også er faldet for. Men det er en misforståelse, som vi ikke anede eksisterede før Rytters påstand i sommeren 1945.

Ført á jour, siger De. At det var forebyggelse, ikke straf. Men det står der jo allerede – i den samme erklæring: Ikke straf, men forebyggelse. Jeg tror, at det store flertal hele tiden forstod det: Formålet var at forebygge et angiveri, ikke at straffe det bagefter.

Men jeg indrømmer, at det ikke er med højt hævet hoved, jeg imødegår Dem. Ordet stikker blev devalueret – af illegale blade, af folket.

»Vi var under besættelsen optaget af andet end formuleringer.« Sådan citerer De mig. Jeg hører juristens harceleren, ja forargelse. Og den havde der været grund til – hvis det havde drejet sig om et justitsministerium i fred. Men det gjorde det ikke.

Det er rigtigt: Det, vi var optaget af dengang, var ikke, hvordan vi bedst skulle forsvare os mod kritik efter en befrielse. Men *hvordan* og *om* vi nåede frem til en befrielse.

Frihedsrådet mødtes forjaget. Principielt aldrig to gange på samme sted. Medlemmerne måtte ikke kende stedet før to timer inden mødet. Ingen af os cyklede rundt – det var befodringsmidlet dengang – med

samtlige Frihedsrådets tidligere proklamationer. Jeg er vis på, at De har mere orden i Deres papirer.

Men to betingelser skulle være opfyldt for en stikkerlikvidering: At ham, det drejede sig om, havde taget fjendens parti. At han havde fået en farlig viden. Det lyder måske underligt i Deres juridiske ører: Men i sådanne tilfælde ventede man ikke på, at vedkommende først skulle få sendt en kammerat til henrettelsepælen.

Deres afstand ses intetsteds klarere end, når De taler om, at det jo bare var trusler – måske var de ikke alvorlig ment.

For eksempel den forvalter. Han vidste en frygtelig masse. Han truede med at gå til Gestapo med den viden. De skriver (s. 687), at det ikke kunne *bevises*, at han »havde taget skridt til at gøre alvor af trusselen«. Hvis der skal være en mening i den sætning, må den betyde, at man burde have ventet og set: Om han nu virkelig tog de skridt. Men de skridt ville have betydet oprulningen af alle de væbnede styrker på egnen, måske 50 menneskers død.

Var det mangel på respekt for menneskeliv – hos modstandsbevægelsen? Det var det modsatte. En farlig indsats for at *redde* menneskeliv. Men også det pinefulde valg mellem mange menneskeliv og et enkelt menneskes liv.

I nogle tilfælde blev der handlet for hurtigt. Det tror også jeg. Nogle likvideringer havde nok ikke været nødvendige. Det tror også jeg. Men de gik ikke ud over uskyldige. Bortset fra de ni.

Hvad der var modstandsbevægelsens drab blandt krigens uopklarede drab, skulle gøres op. Oprensning skulle gives, hvor uskyldige var dræbt. Undersøgelser skulle ske, hvor der opstod mistanke om forbrydelse.

Og så var det ikke modstandsbevægelsens oprindelige hensigt at gå videre. Det har De ret i. Resten var krigshandlinger, hvor de to betingelser var opfyldt: Farlig viden og parti for fjenden eller trusler.

Men frihedsrådet havde brugt ordet »stikkere«. Og de *var* ikke alle sammen stikkere. Havde familien så ikke krav på besked: Om der forelå et *bevis* for fuldbyrdet stikkeri eller ej?

Det er rigtigt, at her fandt vi kun langsomt frem til en form. Vi kunne ikke kalde det en fejltagelse. For det *var* ingen fejltagelse. Vi kunne ikke kalde dem uskyldige. For de *var* ikke uskyldige.

Sandheden har alle krav på. Men det var kompliceret. Det er livet somme tider. For det første var det svært at nå frem til sandheden. For det andet var der ét hensyn til: Til dem, som under svære omstændigheder, som vi ikke kunne rekonstruere, med god samvittighed havde truffet en afgørelse.

Deres bog ville have været noblere uden en række eksempler af den slags, som hverken De eller andre har kunnet nå til bunds i – og som De til dels har misforstået (s. 683 ff). De giver et vrængbillede.

Hvorfor var det svært altid at finde frem til sandheden? Mange af dem, der udførte likvideringerne, var døde. Rytter sagde, at det havde ikke været nogen heltemodig gerning. Ryvangen taler et andet sprog. Der ligger mange af dem. Og mange af de levende var nedbrudte – eller skræmte. Talen om, at de var mordere – regeringens tale under krigen – blev nu med fanatisme udslynget af andre.

Først her skiltes vandene – ved de såkaldte »blakkede« erklæringer: Om at et fuldbyrdet angiveri ikke kunne bevises, men at vedkommende ved sin adfærd havde frembudt en fare.

Frihedsbevægelsen havde ikke noget mod, at den fulde sandhed kom frem. Frihedsbevægelsen havde ikke noget mod, at sådanne redegørelser blev sendt ud til familierne. Men tit var det umuligt at fremlægge det materiale uden derved at røbe, hvem der havde stået bag. Og det havde vi noget imod. Her gjaldt der et løfte.

Familierne måtte få den fulde sandhed – og så kunne de gøre med den, hvad de ville, offentliggøre den eller ej. Men de ønskede ikke at offentliggøre den *fulde* sandhed. Og da kravet blev rejst: I stedet erklæringer, som kun slog fast, at der ikke forelå bevist stikkeri, og offentliggjort ikke af familien, men af justitsministeriet, da måtte modstandsbevægelsen meddele, at nu var *den* ikke med længere. Også af hensyn til de ni oprejsninger, som på den måde blev devalueret.

For hvordan bragtes de erklæringer? Uvægerligt i næsten alle aviser under overskrifter som: »Uskyldig likvideret«, »Likvideret ved en fejltagelse«. De *var* ikke uskyldige. Det *var* ikke en fejltagelse.

Det kunne man se stort på, synes De at ræsonnere. Men så glemmer De den anden part. Der var to hensyn: Sorgen i familien – og det, som ramte hårdt belastede som piskeslag.

De, der ønskede det, kunne få deres pårørendes sag trævlet op. De er forbavset over, at ikke flere ønskede det. Det er jeg ikke. De vidste næsten alle sammen, at der var skyld.

Men kravet om optrævling af samtlige sager, som De synes at gå ind for – både hvor de pårørende ønskede det, og hvor de ikke ønskede det – ville være barbarisk. Især for de familier, som så endnu engang blev hængt ud.

De efterlyser større »åbenhed«. Det lyder altid tiltalende. Bagved ligger som en forundring: Hvorfor overlod man ikke simpelt hen de sager til politiet? Det er jo den slags, man har et politi til.

Jeg tror, at Deres udtryk (s. 669) må vildlede læsere uden særligt kendskab. De skriver om »en aftale om, at politiet ikke skulle beskæftige sig med stikkerlikvideringerne«. Vi havde altid politi med: Ved gennemgangen af alle drabene, afgørelsen om oprejsning, undersøgelsen af eventuelle forbrydelser.

Men det er rigtigt: Det var ikke politimestrene spredt ud over landet, politiet uden forudsætninger. Det var politi *med* forudsætninger – forudsætninger for at kunne trænge igennem. Selv Steincke, med hans kritik, erklærede over for rigsdagen, at den fremgangsmåde var den rigtige. Undersøgelserne havde – med hans ord – »været upartiske og betryggende« og ført til »resultater, som ikke kunne være nået på anden måde«.

Men hvorfor ikke politimestrene landet over?

Mindre end to år tidligere var det det politi, som jagede sabotørerne. Tit overgav dem til tyskerne – i et enkelt tilfælde skød én. Der var en dyb mistillid, undertiden had – måske mest hos kommunisterne. Og ikke uden grund. Folkene ville have lukket sig over for det politi. Ad den vej var vi måske ikke engang nået frem til oprejsning til de ni – det, som måtte være modstandsbevægelsens æressag.

De kan mene, at den frygt var overdrevet. Det mener jeg selv. Men forskellen er, at jeg ved, at den var der.

Dernæst: At overgive de sager til almindelig politietterforskning følte som en kriminalisering, da der endnu taltes om mordere, da ledende folk krævede politiuundersøgelse af de enkelte sabotagers berettigelse.

Og endelig: At lægge de sager i det lokale politis hænder ville være at udlevere navnene på dem, der havde taget afgørelsen eller ført den ud i livet. Det var der enighed om ikke måtte ske. Men også det synes De måske, vi skulle have gjort – i den hellige åbenheds navn.

»Modstandsbevægelsens egen undersøgelse« siger De med Rytter. Den blev startet af mig på et tidspunkt, hvor også jeg – hvor underligt det måske lyder i Deres ører – var en myndighed, medlem af en regering, som stod bag mig. Den blev fortsat af justitsministeriet, som De synes at have mere fidus til end til andre ministerier, og af ministeriet for særlige anliggender.

Jeg finder, at klarheden ikke bliver større, men mindre ved Deres vidtløftige opstilling af etaper, som ikke eksisterede i virkeligheden. Men mere afgørende: Jeg finder ikke, at Deres fremstilling er fair over for modstandsbevægelsen. Jeg kunne også godt sige: over for mig. Men lad det fare! Det kulminerer side 673.

»Modstandsbevægelsen ville selv stå for undersøgelsen, hvis der over-

hovedet skulle være nogen.« *Hvis der overhovedet skulle være nogen!* Før regeringsdannelsen slog jeg fast, at modstandsbevægelsens drab skulle registreres, at oprejsning skulle gives ved fejl. Der var ingen skreven kontrakt. Det har De ret i. For der var ikke to meninger om den sag. Det var mig, der som minister satte den undersøgelse i gang i sommeren 1945.

Vi var »for stejle«. Sådan begynder De kapitlet om stikkerlikvideringer. »Med større smidighed kunne megen ubehagelig debat være undgået,« sådan slutter De.

»For usmidige« – noget tyder endda på, at De især mener mig. Her indrømmer jeg, at jeg ikke længere er den rette til at fælde dom. Men undskyld mig – jeg er heller ikke vis på, at *De* er det. For min konklusion bliver, at De ikke har formået at leve Dem ind i den tid, De skriver om. Trods bestræbelser.

En revolutionær situation rådede i Europa. Regeringer havde overalt i årevis siddet på Hitlers nåde. Betingelsen havde været, at de forfulgte alle dem, som rejste sig mod nazismen. Og nu blev det omvendt. Modstandsbevægelserne, de forfulgte, blev pludselig dem, som havde våbne. Borgerkrig, gadekampe, en blodrus som i Frankrig blev resultatet. Vi ville prøve, om vi kunne gøre det bedre.

Deres ideal er »normalisering«. Det var også vort mål. Og det blev resultatet. Men det var ikke noget, som kunne indføres den 5. maj kl. 8 om morgenen. En overgang måtte til. Også vi ønskede den overgang så kort som mulig.

Det krævede kompromiser. Mellem politikere og modstandsbevægelse. Inden for modstandsbevægelsen selv. Kommuniste – antikommuniste, der var sprængstof nok.

Kompromiser er aldrig noget smukt. Det syntes modstandsbevægelsens unge idealister ikke. Det synes De, hr. doktorand, ikke. Det syntes heller ikke vi. Men hvad var alternativet?

Det er ind imellem, som om De – trods talen om normalisering – mener, at vi satte fred og ro for højt. Der var nogle i modstandsbevægelsen, som fandt det mere idealistisk med et renfærdigt brud – selv om det måske ville have ført til de lange knives nat. Det giver mig en underlig fornemmelse, når det undertiden synes, som om De ville have sluttet Dem til den fløj.

Frihedsrådets ville blive tilbage til ordnede forhold – uden at ligge på maven for det, De kalder »normalisering«. En ledelse var nødvendig. Uden en ledelse med autoritet ville det aldrig være gået. De gamle kritikere har skildret Frihedsrådet som de blodtørstige, der skræmte rigsd-

gen – og altså også de kritikere selv. Jeg gruer ved tanken om, hvordan det ville være gået, hvis der havde stået en modstandsbevægelse, med dens lidenskaber, men ingen ledelse.

Men hvad var betingelsen for Frihedsrådets autoritet? At man kunne stole på det. Frihedsrådet havde givet et løfte til dem, det havde opfordret til at gå ud i kampen. De synes at mene, at vi skulle have svigtet det løfte.

Men et frihedsråd, som ikke havde stået fast mod alle tendenser – før og efter befrielsen – til at kriminalisere modstandsbevægelsens handlinger – sabotage, stikkerlikvideringer, et frihedsråd, som var løbet fra sine løfter, ville ikke have været et frihedsråd længere. Det ville ikke være blevet anerkendt som modstandsbevægelsens ledelse.

Det lykkedes at nå igennem med samlingsregeringen. Ikke uden muren. Noget var muligt, andet var umuligt. Dertil hører et brud på løfter til dem i den yderste farligste række.

Almindelig ære måtte forbyde det. Og hvis man ikke regner med sådan et begreb i politisk historie – også klogskab, politisk ansvarlighed måtte forbyde det.

»Usmidige!« Jeg mener, vi stod fast, hvor vi *skulle* stå fast, at vi tog det ansvar på os, som var nødvendigt for, at man kunne tale om en ledelse.

Landet sydede. Modstandsbevægelsens mænd var tit bitre og skuffede. Det var svært at holde sammen på politikere og modstandsbevægelse, somme tider også på modstandsbevægelsen selv. Det kunne godt være bristet – endnu i sommeren 1945. Jeg tror, at hvis vi havde fulgt Deres råd – som De jo heldigvis ikke kom med dengang – ville det være gået galt.

Det er en politisk bedømmelse. De kan have en anden. Men her er et sted, hvor jeg tør sige, ikke at *følelser*, ikke at *mine* følelser tæller mere end Deres studier – men at bedre kendskab – for min skyld altså gerne koldt kendskab – til hvad der rørte sig i vort folk på det tidspunkt, ville have været et stort plus oven i det meget, som De har læst.

Vi gjorde det så godt, vi kunne. Men De har ret: Det blev ikke uden fejl. Det har vi også vidst dengang – i den angstens time, som De ikke har kendt. Men derfor kan det måske være godt nok, at vi nu har fået det at vide én gang til.

Ole Knutzen:

Højtærede decanus

Højtærede doctores, lectores og professores

Ærede tilhørere, Dr. Tamm.

Min opposition udgør et sammenhængende hele, og jeg vil mod slutningen resumere de delspørgsmål, der rejses undervejs i et par hovedspørgsmål, som jeg da vil bede Dem besvare, dr. Tamm.

I forordet til Deres afhandling skriver De, dr. Tamm, at Deres bog bygger på den opfattelse, at retsopgøret efter besættelsen som enhver anden begivenhed kan skildres på grundlag af historisk kildemateriale, og der er næppe tvivl om, at De ved dette i det væsentlige forstår »det store skriftlige materiale«, der overlades til eftertiden – det, som formidles gennem papirer.

Jeg er meget enig i dette synspunkt, og jeg har derfor nøje overvejet, om jeg – som søn af én af de »aktører«, De omtaler i Deres bog, generaldirektør P. Knutzen – burde blande mig i diskussionen.

Imidlertid medtager De i begrebet kildemateriale »muligheden for en samtale med personer, der har oplevet begivenhederne« (side 715), idet De citerer den amerikanske historiker B. H. Gordon, som siger, at oplysninger fra en sådan samtale gør krav på *samme omhyggelige* undersøgelse, som en gammel skriftrulle fra en forlængst afdød civilisation: hverken mere eller mindre.

Denne bemærkning har været medvirkende til, at jeg har overvundet mine betænkeligheder ved at anmode om ordet.

Jeg er også meget enig med Dem, når De fortsætter (side 715 nederst) med at sige, at det *ikke* er historikerens problem at afgøre, om de muligheder, der blev valgt, var de rette, eller om denne eller hin person handlede rigtigt. Historikeren skal – siger De – af de mange forklaringer rekonstruere de muligheder, der fandtes, forklare hvorfor bestemte løsninger blev valgt og redegøre for de enkelte aktørers *holdning* og *motiver*.

Jeg går ud fra, at historikeren derudover også ser det som sin opgave at redegøre for *konsekvenserne* af de enkelte aktørers handlinger, eller om man vil, resultaterne deraf og endvidere bestræbe sig på at opsøge kildemateriale, hvor der måtte være begrundet formodning om, at der er noget at finde.

Det er min opfattelse, at der stadig – selv efter Deres afhandling, dr. Tamm, og også efter Henning Poulsens afhandling om »Besættelsesmagten og de danske nazister« fra 1970 og Henrik S. Nissens afhandling

»1940, Studier i forhandlingspolitikken og samarbejdspolitikken« fra 1972 findes uafklarede punkter i historieskrivningen vedrørende såvel besættelsestidens tidlige udvikling som vedrørende Dansk-Tysk Forening og generaldirektør P. Knutzens handlinger som formand for denne forening.

Jeg vil begrunde denne opfattelse.

Det fremgår klart på side 550 i Deres bog, hvad der var det *virkelige* formål og regeringens hensigt – ikke alene med at støtte foreningen – som De skriver – men til i det hele taget at søge den etableret, formulere dens vedtægter og endelig lægge moralsk pres på de personer, der skulle overtage ledelsen af foreningen og dermed gøre arbejdet.

Dette *virkelige* formål var – og jeg citerer side 550:

- »at danne modvægt mod de danske nazister, der ellers var den kreds, hvorfra tyskerne hentede oplysning om danske forhold« og
- dermed – som hovedformål – »at forebygge en nazistisk magtovertagelse.«

Jeg tror, der blandt historikere er enighed om, at dette repræsenterer kendsgerningerne bag oprettelsen af Dansk-Tysk Forening, og der kan altså ikke herske tvivl om, at den danske regering i sommeren 1940 ønskede at skaffe sig et værktøj, som var egnet til – og jeg gentager – at *forebygge en nazistisk magtovertagelse*.

Det spørgsmål, som man så kan undre sig over, at ingen historiker – mig bekendt – har søgt at besvare gennem kildestudier eller ved opstilling af begrundede hypoteser, som derefter søges verificeret eller afkræftet, er det meget naturlige:

I hvilken udstrækning tjente denne forening sit virkelige formål? eller sagt på en anden måde:

Bidrog denne forening gennem dens formands forskellige foredragsrejser til Tyskland og den dialog med ledende politikere og embedsmænd i det tyske hierarki, det lykkedes ham at få i gang, til den efterhånden ændrede indstilling fra tysk side over for regeringsspørgsmål i Danmark, som der så klart er gjort rede for i Henning Poulsens og Henrik S. Nissens føromtalte afhandlinger?

Jeg selv kan ikke med de nødvendige historiske beviser besvare dette spørgsmål, men jeg *kan* måske bidrage med at formulere og begrunde hypotesen og spørgsmålet, og – hvis det accepteres som værende relevant – bidrage med at påpege, *hvor* man kan søge kildemateriale.

At opstille en hypotese på basis af begrundede formodninger og skriftlige beretninger fra historiens aktører og derefter søge den *af-* eller *be-*

kræftet er vistnok et almindelig anerkendt videnskabeligt arbejdsprincip, og det er *det*, jeg lægger op til.

Tillad mig derfor at opstille en sådan arbejdshypotese suppleret med *de* argumenter og forhold, som støtter den – og som jeg mener er af en sådan vægt, at de retfærdiggør at ofre tid og arbejde på at få den verificeret.

I begyndelsen af september 1940 tog P. Knutzen til Berlin for – i overensstemmelse med det virkelige formål med Dansk-Tysk Forening – at tage kontakt med »Nordische Verbindungsstelle« og holde et foredrag, »Danske Forhold«, hvis indhold var at forklare tyskerne, at det ikke kunne være i Tysklands interesse at umuliggøre genoprettelsen af et godt forhold til den danske befolkning ved indsættelse af en marionetregering, hvis handlinger ville og måtte skabe forbitrelse. Det er derfor desværre ikke korrekt, dr. Tamm, når De side 551 nederst skriver, at Dansk-Tysk Forening indledte sin virksomhed den 10. september 1940 med afholdelse af dette foredrag i Danmark, idet foredraget ca. 1 uge før var blevet holdt for sin egentlige tilhørerkreds, tyskerne i Berlin, som bestod af en særdeles repræsentativ forsamling, deriblandt to rigsministre og, som naturligt var, af præsidenten for Nordische Verbindungsstelle, dr. Draeger.

Legationsråd Steensen Leth, der i Berlin overværede talen som fungerende dansk minister, udtalte straks sin tilslutning, hvilket han i efteråret 1945 på forespørgsel bekræftede med følgende udtalelse, udfærdiget på Udenrigsministeriets brevpapir og med Udenrigsministeriets aktemærke:

»Det omtalte foredrag, som jeg iøvrigt nu efter så mange års forløb ikke længere erindrer i enkeltheder, gav mig det indtryk, at generaldirektøren på en utvetydig måde hævdede Danmarks krav om selvstændighed, mens jeg på den anden side *ikke* mente, at generaldirektøren, der jo i sin egenskab af formand for Dansk-Tysk Forening var nødsaget til at udtale sig i samarbejdets ånd, i sine udtalelser var gået videre, end forholdene på det daværende tidspunkt gjorde berettiget. Jeg mener også at huske, at jeg efter foredraget overfor generaldirektøren udtalte mig i lignende retning. Foredraget blev meget vel modtaget af tilhørerne, hvoriblandt der var forholdsvis mange prominente personer, og kunne efter min mening kun hjælpe til at fremme forståelsen for Danmark i indflydelsesrige tyske kredse.«

Det samme foredrag blev senere holdt herhjemme, og dets hensigt blev særdeles vel forstået og rosende omtalt af danske aviser, som en »magtfuld bekendelse til Danskheden«, hvilket man kan overbevise sig om ved at læse omtalen deraf medio september 1940 i Jyllands-Posten og en række andre aviser, der forstod, at den broderhånd, der her blev rakt

tyskerne, reelt var et kraftigt slag i synet på de danske nazister.

En lille sidebemærkning her er vist berettiget:

Når De, dr. Tamm på side 548 skriver, at Dansk-Tysk Forening og generaldirektør P. Knutzen som dens formand meget hurtigt i den almindelige bevidsthed kom til at stå som et ondartet udtryk for den officielle danske kollaborationspolitik i forhold til besættelsesmagten, er det i hvert fald ikke muligt at finde årsagen i afholdelsen af *dette* foredrag i Danmark, hvor dets hensigt af samtiden som nævnt blev særdeles vel forstået, og dets udformning med den magtfulde bekendelse til Danskheden, man noterede sig med glæde.

Deres udsagn afspejler nok i højere grad, at det er vanskeligt at fastholde en skarp tidsdifferentiering af hændelser, der ligger nogle år tilbage, samt den forargelse, der naturligt opstod i besættelsens sidste fase og efter befrielsen, vel at mærke som et resultat af kampagner i først den illegale presse, hvor oplysninger af gode grunde ikke lod sig korrigere, og senere i den frie presse, hvor ingen havde mod til at gøre det. Hulheden og det lave informationsniveau, som her kommer til udtryk, belyser De så udmærket ved gengivelsen af billedet på side 560 af den tyske gesandt, der overrækker en tysk orden til P. Knutzen, ved at oplyse *Deres* læsere om, at dette fandt sted ved Storstrømsbroens åbning i 1937, hvilket bladet (Frit Danmark) *ikke* havde fundet det nødvendigt at oplyse *sine* læsere om, selv om billedet blev brugt til at illustrere Knutzens nære tilknytning til tyskerne under besættelsen. Med sådanne midler er det jo ikke svært at skabe forargelse.

Tilbage til min arbejdshypotese:

Kort efter denne foredragsrejse til Berlin aflagde dr. Draeger fra Nordische Verbindungsstelle i dagene 26.-30. september 1940 genbesøg i Danmark. Dette besøg er omtalt i Henning Poulsens afhandling på side 209 med angivelse af, at Draegers *egentlige* ærinde var at knytte kontakt med den nystiftede Dansk-Tysk Forening under generaldirektør Knutzens ledelse. Der er, som nævnt, tale om et genbesøg for at fortsætte den dialog, som var kommet i stand under Knutzens foredragsbesøg i Berlin 3-4 uger tidligere og formentlig for ved selvsyn at danne sig et indtryk af, om det negative billede, Knutzen *der* havde tegnet af Frits Clausen og de danske nazister, havde sin rigtighed.

Imidlertid beskæftiger Henning Poulsen sig i sin undersøgelse *ikke* videre med indholdet og betydningen af *de* drøftelser, som det var Draegers *egentlige* ærinde at gennemføre, og overser helt forbindelsen mellem de to besøg, idet han blot nævner, at kontakten med Dansk-Tysk Fore-

ning og Knutzen ikke var Draegers *eneste* opgave, og derefter koncentrerer han sig om disse andre aspekter.

Henning Poulsen forsøger herefter at udrede trådene omkring årsagen til, indholdet af og resultatet af Draegers besøg, men sporene løber ud i sandet, for som H. P. skriver på side 210: »*Der er næppe noget punkt af denne undersøgelse, hvor kilderne svigter så fatalt som netop i denne spændte situation.*«

Henning Poulsen mener dog, at Draeger *formentlig* var sendt herop af de »gamle« afdelinger i Auswärtiges Amt, og da velsagtens for at få et mere nøgternt og negativt billede af de danske nazister, end det Meissner havde tegnet i det tyske gesandtskabs indberetninger til Berlin, og hvis dette er tilfældet – siger H. P. side 210 – »er Draegers rejse den første i en række af bestræbelser, der har nedfældet sig i kildematerialet, og som alle gik ud på at afværge en nazistisk magtovertagelse i Danmark«.

Er det ikke berettiget at stille spørgsmålet: »Hvorfra kan Auswärtiges Amt være blevet inspireret til at give Draeger et sådant opdrag?« – Det er dog næppe sandsynligt på forhånd at antage, at det skulle være en tysk inspireret idé, hvorimod det netop er i tråd med Dansk-Tysk Forenings hovedformål og kvintessensen af Knutzens argumenter over for tyskerne.

Var det ikke en idé at søge det fatale svigt i kilderne afhjulpet ved at søge kildemateriale hos de personer, Knutzen havde gjort indtryk på med sin argumentation i foredraget i Berlin i begyndelsen af september? Inspirationen til et sådant arbejde kan man søge i Knutzens erindringer side 163-166, i en artikel i Berl.Tid. for 11. februar 1941 samt i bestyrelsesprotokollen for Dansk-Tysk Forening vedrørende formandens beretning på generalforsamlingen den 10. september 1941. (Besættelsestidens Fakta, side 334-336).

Jeg opfordrer til, at man analyserer såvel indholdet af hans foredrag, der er veldokumenterede, som hans beretning om ovennævnte dialog, for derfra at hente inspiration til opsporing af kilder fra relevante personer og regeringsorganer i Berlin, og hvor det i øvrigt måtte være relevant.

Antallet af spørgsmål, man kan stille sig, er legio:

– Hvilken rolle spillede Nordische Verbindungsstelle over for det tyske udenrigsministerium og for udformningen af den tyske politik over for Danmark?

At denne rolle ikke kan have været helt betydningsløs antydes vel af den kendsgerning, som oplyses af Knutzen og bekræftes af Steensen Leth, at Knutzens første foredrag i Berlin – som fra tysk side var arrangeret netop af Nordische Verbindungsstelle – blev holdt i en særdeles repræsentativ forsamling, deriblandt 2 rigsministre, og at antallet af personer af denne eller tilsvarende

kategori, som i forbindelse med Knutzens næste foredragsrejse, der fandt sted omkring månedskiftet januar/februar 1941, og som ønskede at *fortsætte* dialogen med Knutzen om danske forhold, var udvidet betydeligt, hvilket jeg skal påvise i det følgende.

- Hvilke personer og organer i det tyske system er der her tale om?
- Kan arkiverne fra disse personer og regeringsorganer afhjælpe *det fatale svigt i kilderne*, som Henning Poulsen er stødt på, måske ved ikke at have søgt de rigtige steder?

Hartvig Frisch har også beskæftiget sig med spørgsmålet om, hvorfor tyskerne pludselig ophørte med at støtte ideen om en nazistisk regering i Danmark. I sit værk »Danmark besat og befriet«, bind 1, side 134-135, undrer han sig helt naturligt over *den* afgørende ændring i tyskernes opfattelse af Stauning, som Draeger under *sit* foredragsbesøg (var det i øvrigt ikke i Dansk-Tysk Forening?) den 13. januar 1941 giver udtryk for. Hartvig Frisch fortolker dette som et bevis på løsheden i de tyske planer. Hartvig Frisch – hvis bog allerede udkom i 1945 – har ikke kunnet være opmærksom på 3 interessante udtalelser fra Draeger over for Knutzen fremsat netop ved dette besøg og refereret i Knutzens erindringer, der først udkom i 1948. Jeg citerer fra side 166:

- »at Draeger nu er klar over, at Frits Clausen ikke magter at danne en dansk regering,«
- »at Stauning var af stor værdi som minister,« og
- »at Draeger nu havde tilslutning fra betydende kredse til, at det vigtigste her i landet under krigen fra et tysk synspunkt måtte være opretholdelse af ro og orden.«

Der er noget, som kunne tyde på, at Knutzen har haft endog særdeles stor succes med sine anstrengelser for at påvirke tyskerne.

Det var i hvert fald hans egen vurdering, at tyskerne havde accepteret hans synspunkter, og at han dermed – måske på afgørende vis – havde bidraget til at få truslen om en tysk-støttet nazistisk regering i Danmark manet i jorden.

Jeg husker personligt, at han hjemme gav udtryk for tilfredshed med de resultater, han var overbevist om at have opnået. Da jeg er født i 1927, var jeg altså i årene 1940-43 13-16 år gammel og var levende optaget af dels de dramatiske krigsbegivenheder i disse år og dels hele problematikken omkring besættelsen, begivenheder, der har brændt sig ind i mit sind. Denne interesse blev næret af, at jeg i mit hjem ved middagsselskaber – hvor jeg ofte fik lov at sidde med ved bordet – som stor dreng har fået et personligt indtryk af en række danske ministre og topembedsmænd i den nævnte periode og lyttet til deres diskussioner.

Min beretning får dermed i nogen grad karakter af beretningen fra en person, der om end han ikke har oplevet, så dog været tæt inde på begivenhederne. Min beretning fortjener måske derfor samme omhyggelige undersøgelse som en gammel skriftrulle fra en forlængst afdød civilisation: hverken mere eller mindre, og *det* vil jeg være yderst tilfreds med ikke blot af hensyn til vurderingen af min fars indsats, men også fordi jeg måske derved kan bidrage til opklaringen af en hidtil uforklaret, men vist ikke helt uvæsentlig episode i historien.

For at være endnu mere konkret, så lyder min hypoteses helt centrale spørgsmål til historikerne:

Kan der gennem studier af de kildemuligheder, jeg her har nævnt, spores nogen forbindelse mellem disse forsøg på påvirkning fra dansk side af centralt placerede tyskere og den ændring i den tyske politik, der kommer til udtryk i Ribbentrops telegramordre til Renthe-Fink, som ifølge Henning Poulsens undersøgelser dateres til den 15. eller 16. november 1940, og i henhold til hvilken tyskerne stiller kravet om en regeringsstorm i Danmark i bero?

Rækken af spørgsmål fortsætter:

– *Kan* der påvises nogen årsagssammenhæng mellem de *fortsatte* bestræbelser, Knutzen gjorde senere på vinteren 1941 på at fortsætte og udvikle den dialog med tyske regeringsmyndigheder, han havde haft held til at få i gang i september året før, og som med korte intervaller havde udviklet sig siden, og den kendsgerning, at tyskerne gennem resten af besættelsen undlod at gennemtvinge en nazistisk regering i Danmark, fordi de én gang for alle *var* blevet overbevist om, at de ikke kunne bygge på Frits Clausen og hans parti?

Knutzens næste foredragsrejse til Tyskland fandt sted omkring månedsskiftet januar/februar 1941 til Dresden, München og Wien, og ved et ophold i Berlin på tilbagereisen til København blev han modtaget af 1 rigsleder (hvem og hvad *det* så end måtte være) og 4 rigsministre, der iblandt dr. Goebbels, med hvem der udspandt sig en dialog om forholdene i Danmark.

Jeg skal ikke her trætte med en redegørelse for indholdet, blot nævne, at Goebbels startede med kraftigt at angribe attentismen, hvilket blev stærkt imødegået med argumenter, der var tilpasset til at kunne forstås af tyske øren. Knutzens svar står på side 167-168 i hans bog, og han beretter om efterspillet:

»Disse udtalelser faldt mærkelig nok i god jord. Ministeren afbrød kun *en* gang med en bemærkning om, at man ikke ønskede at tage os med magt. Dagen efter meddeltes det mig« – fortsætter Knutzen – »at ministeren havde været overordentlig tilfreds med besøget og de svar, han havde

fået. Jeg bemærkede, at jeg så sandelig ikke havde talt ministeren efter munden, og svaret lød: »Eftersnakkere har vi nok af. En ærlig mening fremsat på en klog og ordentlig måde er os virkelig mere velkommen og værdifuld end tom eftersnakken.«

Har vi her en idé til opsøgende kildestudier, spørger jeg?

Vender vi os nu til den hjemlige scene, tegner der sig følgende billede:

Samtidens politikere havde de nødvendige informationer til en kvalificeret vurdering ikke alene af Knutzens holdning og motiver, men havde også et indtryk af de umiddelbare virkninger af hans bestræbelser, og der foreligger mangfoldige vidnesbyrd herom. Lad mig anføre nogle få eksempler:

- Bevaret takkebrev fra fhv. minister Henning Hasle af 11. februar 1941, hvor han udtrykker sin sympati for det store arbejde, Knutzen under så vanskelige og utaknemmelige vilkår udfører i denne tid i landets tjeneste. (Brevet findes i Rigsarkivet).
- Staunings udtalelse til trediemand om, at generaldirektøren havde opbygget et åndeligt Dannevirke til værn mod nazismen. (Nævnt side 174 i Knutzens erindringer med anførelse af, at udtalelsen er skriftligt bevidnet).
- Hedtoft Hansen (som han hed dengang): »Må jeg trykke Deres hånd. Jeg er stolt over det svar, De gav Goebbels, da han sammenlignede os med Schaumburg-Lippe«.

Og – for at tage den anden side med:

- Artikel i Fædrelandet for den 17. maj 1941 skrevet af Frits Clausen, hvor han indædt angriber Knutzen for at være en afgjort tilhænger af »hr. Stauning og hans demokratisk parlamentariske system«.

Inklusive den tidligere citerede udtalelse fra Steensen Leth udgør disse vidnesbyrd nogle *samtidige* vurderinger fra folk, som *ikke* er i tvivl om hverken holdning eller motiver, om end de måske ikke har haft de samme muligheder for at vurdere nyttevirkningen af indsatsen, som historikerne af *idag* måske har.

Såvidt min arbejdshypotese, som jeg håber vil blive overvejet af historikerne.

Før jeg vender tilbage til Deres afhandling, dr. Tamm, trænger der sig en lille sidebemærkning ind, som er interessant i forbindelse med de forskellige planer om regeringsomdannelse omkring årsskiftet 1940/41:

Umiddelbart før Knutzens afrejse til sin anden foredragsserie i Tyskland blev han én af de sidste dage i januar 1941 kaldt til Stauning, som tilbød ham at indtræde i regeringen som søfartsminister. Dette var sikkert en udløber af de politiske kandestøberier, som det tyske gesandtskab

(Meissner og Renthe-Fink) havde involveret sig i. Der udspandt sig et interessant ordskifte i denne samtale, og jeg citerer efter Knutzens bog side 166 hans reaktion på tilbudet:

»Jeg svarede, at jeg ikke kunne tænke mig en sådan stilling, dels fordi min statsbanevirksomhed her ville være et handicap, dels fordi jeg efter min opfattelse kunne gøre større nytte i min nuværende frie stilling. Stauning bemærkede hertil lidt ironisk, at jeg måske hellere ville være statsminister, men det kunne jeg ikke blive. Jeg svarede hertil: De tager fuldstændig fejl hr. statsminister. Der eksisterer ikke den stilling i landet, Deres indbefattet, som jeg har ønske om at ombytte min nuværende stilling med. En statsministertaburet bestående af fremmede bajonetter er i hvert fald for mig ingen fristelse. Jeg har ingen sympati for partier, der benytter en fremmed militærbesættelse til at skaffe sig fordele.«

Når jeg har taget dette lille forløb med, er det for at kaste et strejflys ind over et enkelt aspekt af den formentlig af det tyske gesandtskab inspirerede regeringsstorm, som både Henning Poulsen og Henrik S. Nissen beskæftiger sig så udførligt med, men også fordi den helt klart viser, hvor Knutzen placerede sig selv.

Dr. Tamm – med hensyn til afsnittet i Deres afhandling om »Sagen mod Generaldirektør P. Knutzen« siger jeg Dem tak, fordi De med så stor respekt af *velkendte* dokumenter har genoplivet denne sag og den debat, den rejste i sin tid, og fordi De med et vågent og levende øje har indfangets tidens særlige atmosfære og fremdraget nogle af de urimeligheder, Knutzen blev udsat for. Jeg tænker f.eks. på Deres fremdraging af udtalelserne i et foredrag fra 1948 af retsformanden for den tjenestemandsdømstol, der fradømte Knutzen hans embede på grund af nationalt uværdig holdning, landsdommer Helge Hoff. Hoff udtalte her ifølge Deres beretning, side 565-566: »Det vil føre for vidt her at gå nærmere ind på de forhold, i hvilke tiltalte blev kendt skyldig, – jeg kan i så henseende henvise til generaldirektørens bog.« Dr. Tamms kommentarer hertil lyder: »Det virker unægtelig besynderligt, at en dommer i en omtvistet sag henviser til domfældtes egen version af sagen, men måske forestillede han (dvs. Hoff) sig, at eftertiden lettere ville acceptere *de* synspunkter, der her gives udtryk for, end dommens.«

Derimod har De – lige så lidt som retsinstanserne i 1945-48 og besættelsetidens historikere til dato – i dybden undersøgt de helt centrale begivenheder i årene 1940-41 og deres virkninger, altså den mulige kreditside for Danmark af Knutzens foredrag i Tyskland og dermed forbundne dialog med tyskerne, som dog var årsagen til, at der overhovedet opstod en sag.

Hvis Deres afhandling – hvad angår denne sag – havde omfattet sådanne undersøgelser – eller havde påpeget nødvendigheden heraf – ville den have hævet sig væsentligt over det stade, som byrettens og senere tjenestemandstolens undersøgelser befandt sig på. Dette stade svarer til, at en revisor ved vurderingen af et årsregnskab nøjes med kritisk at gennemgå udgiftsposterne uden at underkaste indtægtsiden en tilsvarende undersøgelse.

Jeg siger Dem alligevel tak for deres omtale af sagen, for jeg er overbevist om, at Deres afhandling og den debat, den allerede har skabt, fremover vil virke inspirerende for fremtidig forskning på området, og *jeg vil opfordre historikerne til at efterprøve den hypotese, jeg har opstillet.*

Selv om det ikke skulle lykkes at finde tyske dokumenter, der bekræfter sammenhængen mellem ændringen i den tyske politik og P. Knutzens argumenter, resterer dog Knutzens egen beretning om sine bestræbelser og hans indtryk af deres effekt, der både tidsmæssigt og psykologisk fuldender det puslespil, som historikerne ikke hidtil har kunnet gøre færdig.

Hertil kommer, at hvis man end ikke diskuterer disse hændelser i historieskrivningen, kan man efter min mening ikke med rette hævde at have givet en rimelig fuldstændig redegørelse for, hvilke bestræbelser, der blev gjort fra dansk side for at beskytte vore helt centrale interesser over for tyske overgreb i en vanskelig tid.

Jeg vil derfor slutte min opposition med at bede Dem om at besvare følgende spørgsmål:

- Hvorfor har De ikke i Deres afhandling forsøgt at undersøge, i hvilken udstrækning Knutzen som formand for Dansk-Tysk Forening har haft held til at realisere sit hovedformål, som jo var at forebygge en nazistisk magtovertagelse? og
- Er De enig i, at det er relevant at få dette spørgsmål belyst?

Tage Kaarsted:

På dette fremskredne tidspunkt må jeg vist have lov at citere Brorsons kendte strofe: »Hvad skal jeg sige? Mine ord vil ikke meget sige«. Alt synes sagt, og glad er jeg for, at det ikke er min pligt at kommentere alle de fremførte betragtninger, men derimod efter sæd og skik at begrunde, hvorfor Odense Universitet har antaget den foreliggende afhandling til forsvar for den filosofiske doktorgrad, hvilket ikke udelukker, at også jeg må af med nogle kritiske bemærkninger.

De spørgsmål, jeg vil tage op, drejer sig om 1. afhandlingens problemstilling og dens kildegrundlag, 2. dens form, 3. dens nøjagtighed og stringens, 4. dens kildebehandling (derunder om den har en tendens), 5. dens resultater og endelig 6. om dens tese er bæredygtig.

1. I dagens bog findes side 63 et fotografi, som viser hærchefen, general-løjtnant Ebbe Gørtz inspicere Frikorps Danmark, inden det i september 1942 afgik til østfronten for med regeringens samtykke at bekæmpe bolsjevismen. Et andet billede, som ikke bringes, viser den samme general-løjtnant med frihedskæmperarmbind som chef for de samlede modstandsstyrker efter 5. maj 1945. Og et tredje fotografi viser frikorpsfolkerne fra det første billede blive spærret inde for senere at få strenge fængselsstraffe.

Disse tre billeder anskueliggør mere end mange ord besættelsestidens tvetydighed, en tvetydighed, som gennemsyrede og forbitrede retsopgøret eller udrensningen i 1945. Man forstår ikke besættelsestiden og ej heller 1945-opgørets forløb, uden at man gør sig dette specifikt danske og i mange henseender lidet tiltalende træk klart. Temaet går med rette som den røde tråd gennem dagens disputats. Tvetydigheden stiller i særlig grad politikerne i et grelt lys.

Et andet led i værkets problemstilling er brydningen mellem kravet om et tilbundsgående opgør med landssvigerne og ønsket om så hurtigt som muligt at vende tilbage til normale tilstande.

Jeg mener, præses ser retsopgørets problemstillinger rigtigt.

Hvad kildematerialet angår, har præses efter mit bedste skøn været igennem alt, hvad man med rimelighed kan forlange – og lidt til. Det gælder f.eks. justitsministeriets 3. og 4. kontors journalsager, rigsadvokatens og statsadvokatens arkiver, ankenævnets arkiv samt udenrigsministeriets arkiv og højesterets voteringsprotokoller. Hertil kommer en række privatarkiver efter centralt placerede enkeltpersoner og fra de interesseorganisationer, der fandt det påkrævet at foretage deres egne udrensninger.

Det skal derhos anføres, at afhandlingen også bærer præg af præses omfattende kendskab til den relevante juridiske og historiske litteratur fra Danmark og til dels fra udlandet. Skulle jeg nævne et enkelt bidrag, som mangler, er det Poul Jardings i Børge Outze og Ebbe Muncks værk: *Danmarks Frihedskamp II* (1946).

Adgangen til statens arkiver har bl.a. meget rimeligt været betinget af, at præses ikke derfra bringer navne på enkeltpersoner, et krav præses overholder så loyalt, at en fremtrædende nazist som Erik Reitzel-Nielsen

diskret benævnes »en jurist« (s. 406), men i indekset og en senere billedtekst dukker op med navn (s. 607). En i datiden uhyre omtalt storstikker-ske, der idømtes livsstraf, men benådedes, omtales alene ved fornavn, hvilket også for mange er tilstrækkeligt til at identificere den pågældende. Her må man nok sige: enten-eller.

Nuvel, mere vigtigt er det, at den af justitsministeriet pålagte begrænsning ingen betydning har haft for præses arbejde, selv om han har overholdt denne fuldt ud.

Må jeg i denne sammenhæng fremføre, at præses adgang til disse kontroversielle arkiver har fremkaldt kritik. Andre har forgæves ønsket samme aktindsigt. For at kontrollere præses kildebenyttelse har også jeg haft adgang til disse papirer, og jeg må i klart sprog sige, at de i endnu en tid bør være båndlagte. Menneskelige katastrofer vil ellers være uundgåelige. Det gælder *hele* materialet og ikke blot besættelsestidens likvideringer, der har været så kraftig debatteret også i dag.

En anden sag er så, om man helt skal nægte enhver nok så kvalificeret og omhyggelig udvalgt forsker en sådan aktindsigt, som præses og andre medlemmer af Udgiverselskabet for Danmarks nyeste Historie har haft. Det vil føre for vidt at komme nærmere ind på dette. Jeg skal nøjes med at hævde, at den praktiserede ordning har medført publiceringen af talrige samtidshistoriske værker, som på grund af den korte tidsafstand til det skildrede tema har fremkaldt en historisk set værdifuld debat, og ofte er flere kilder blevet fremdraget som en følge af denne. Om føje år, når besættelsestidens arkiver er åbne for enhver, er der efter min mening et bedre bedømmelsesgrundlag end for andre perioder, hvor man ikke på kvalificeret baggrund har fremkaldt aktørernes vurderinger – lad dem så være nok så subjektive og prægede af efterrationaliseringer.

2. Præses er ikke historiker, men jurist. Det er ingen kritik, thi historieskrivningen er ofte blevet beriget ved, at forskere med en anden baggrund har skrevet værdifulde afhandlinger. Sidste år ved samme tid blev her på stedet en læge doktor på en afhandling om D. G. Monrad. Efter min opfattelse er det foreliggende arbejde også et vægtigt historisk arbejde. Men nægtes kan det ikke, at afhandlingen er noget for bred og omstændelig, idet præses har ment at skylde os forklaring på en del fænomener, der er nok så velkendte og omtalt i andre, lettilgængelige værker. Mange steder er bogen refererende, hvor den burde have været analyserende. Derimod er det værdifuldt af hensyn til dokumentationen, at de utilgængelige sager refereres så omhyggeligt. I øvrigt tager man gerne det hele med, da forfatterens sprog er klart og lige til og uden

fagjargon. Afhandlingens form opfylder fuldt ud kravene til en akademisk afhandling og kan dog læses af enhver. Det er en dyd.

Forresten er det en flot bog. Forlaget og donatorerne har rigtig revet sig.

3. Side 195 citerer præses en modstandsmand, som åbenbart har haft det lidt svært med at stave, idet han skriver kneb med p, efter hvilket p præses har efterhængt et »sic«. Ak, hvi ser du skæven, som er i din broders øje, men bjælken i dit eget bliver du ikke var (Matthæus 7.3). Det siges før i tiden at have været en kær, men ufrugtbar sport at jage doktoranderne for deres stavfejl. Jeg skal nøjes med at konstatere, at præses ikke kan stave navnene på bl.a. Knud Sthyr (s. 189), Bertel Dahlgaard (s. 673) og Jørgen Barfod (s. 802). Sic! Jeg vil hellere gøre opmærksom på nogle mindre regulære fejl. Politimester Ernst Brix var ikke chef for region III. Det var kaptajn Aage Højland Christensen (s. 163). Hans Frank var ikke Hitler-Tysklands justitsminister (s. 406, 607). Det var fra 1932 til 1941 Franz Gürtner. Frank var minister u.p. og fra 1939 generalguvernør i Polen. Erik Scavenius afgik ikke formelt som stats- og udenrigsminister 4. maj, men 5. maj 1945, og Mohr var ikke udenrigsminister, men direktør i udenrigsministeriet (s. 18). Det er heller ikke rigtigt, at centralkartoteket sjældent bruges. I disse år slår kz-syndromet og andre krigsskader igennem hos mange gamle modstandsfolk. Når de søger om den særlige hjælp, der tilkommer dem, efterprøves det via kartoteket, om de var på den gale side under krigen og deres anbringende altså forkert. Derfor tages hver uge kartotekskort frem.

I 1943 lader præses Reinhard Heydrich gøre Sikkerhedstjenesten SD til det tyske nazistpartis efterretningsorganisation (s. 316). Heydrich blev som bekendt dræbt af tjekkiske partisaner 4.6.1942. Hermed må man antage, at hans indflydelse på de jordiske anliggender ophørte.

Når bortses fra sådanne fejl, som på ingen måde anfægter bogens resultater, skal det understreges, at præses akribi er der i øvrigt intet at udsætte på. Hans data er rigtige, og de kilder, bl.a. i justitsministeriets arkiv, som jeg har efterprøvet, er rigtigt citerede.

Der er normalt heller ikke noget at kritisere m.h.t. præses stringens. På et punkt trænger jeg dog til vejledning. Modstandsbevægelsen mente, at vi var i krig med Tyskland. Det fik Erik Scavenius til at bemærke, at det da var godt, at tyskerne ikke opdagede det. Juristerne finder spørgsmålet uklart, og Ditlev Tamm slutter sig hertil i Ekskursen (s. 735). Men i afsnittet om de tyske krigsforbrydere i Danmark skriver han: »Det er jo egentlig ganske bemærkelsesværdigt, at Danmark allerede i oktober 1943

blev nævnt som et land, hvor der kunne begås krigsforbrydelser – *altså i virkeligheden et indicium for, at Danmark opfattedes som et land i krig med Tyskland*« (s. 626, min udhævning). Videre hedder det som præses eget ræsonnement: »en besættelsesmagt har efter folkeretten ret til at beskytte sig mod overgreb. Retsforfølgning og idømmelse af straf overfor medlemmer af modstandsbevægelsen var derfor i princippet legitime krigshandlinger« (s. 623). Her har med Horats den gode Homér vist sovet. I al fald forekommer det uklart for en ikke-jurist.

4. Afgørende er naturligvis præses kildebennyttelse, og om han gennem denne dokumenterer en sådan indfølgelsevne, at han kan siges at have vist det, vi med et fint ord kalder historisk ingenium, eller på jævnt dansk, om han mestrer det historiske håndværk.

Præses skildrer forfatteren Harald Bergstedts anholdelse ved ganske simpelt at citere Bergstedts egen dramatiske fremstilling (s. 167f). Ikke et ord til kommentar. Som historiker må man forholde sig til en sådan kilde. Er den sand? Bergstedt var dels unægtelig part i sagen, dels rabulist og dramatiker.

Mens vi dog om Bergstedt får at vide, at han fik to år for skriverier i det nazistiske dagblad *Fædrelandet*, bringes uden nogen form for forklaring Niels Bukhs jammersminde. Det forekommer rimeligt, om præses havde forklaret, hvorfor Niels Bukh blev anholdt. Nu står han som forfulgt uskyldighed. Det ejendommelige er, at hans tilfælde synes at forsvinde op i den blå luft*. Minister i befrielsesregeringen Juul Christensen søgte i sommeren 1945 her i byen forgæves at efterforske, hvad der skete med Niels Bukh. Det var hans indtryk, at Niels Bukh alene undgik tiltale, fordi den kendte ungdomsopdrager protegeredes politisk på grund af sine mange folkelige berøringsflader. Det ville være interessant at få kulegravet det fænomen, om diskret politisk indgriben kunne friholde en mand som Bukh.

Samme ukritiske holdning gælder den sønderjyske politifuldmægtigs brev om kommunisternes internering i 1941. Han har i 1983 bedyret, at han for 42 år siden havde samvittighedskvaler over at være med til at anholde kommunister (s. 54f). En sådan kildes udsagnskraft bør selvfølgelig overvejes. Hvad mon politimanden mente om kommunisterne i 1941? Dengang var den almindelige opfattelse i Danmark, at kommunisterne havde sat sig uden for samfundet ved at gå ind for Sovjetunionens

* Der er intet om Bukh i justitsmin.s arkiv, Statsadvokaten for særlige anliggendes arkiv og ej heller i ankenævnet for oprejsningssagers arkiv.

angreb på Finland, ved at forsvare Hitler-Stalin-pagten og holde England og Frankrig for krigsanstiftere.

Den samme passive behandling bliver de indsattes beretninger til del, ligesom ordensreglerne for internaterne aftrykkes in extenso. Der er tale om normative kilder, og præses kunne have megen glæde af f.eks. at læse tilsvarende regler for soldater i Kongens klæ'r. I det hele taget gælder, at de lange og omstændelige citater vedrørende de interneredes forhold kunne være skrevet om til en syntese, selv om man så måtte savne beskrivelsen af Marselisborg Gymnasiums rektor, hvis jordbær de lækkersultne modstandsfolk guffede i sig.

Et eksempel på mindre velgennemtænkt kildebenyttelse findes s. 663 i det omdiskuterede kapitel om stikkerlikvideringerne. Her fortæller fra et illegalt blad en af gode grunde anonym frihedskæmper om, hvorledes likvideringerne besluttes, ligesom han siger, at efter krigen vil det danske politi undersøge de enkelte likvideringer. Præses skriver derpå, at der hermed var skabt det indtryk, at man efter krigen åbent ville fremlægge grundlaget for likvideringerne. Man må spørge: hos hvem var det indtryk skabt? Hvor mange læsere havde det refererede illegale blad*, og hvor repræsentativ var den pågældende frihedskæmper? Bente Hammerich, som var ude i samme ærinde, blev i al fald tilrettevist af Frode Jakobsen. Jeg mener m.a.o., at en kilde som den citerede ikke berettiger til de konklusioner, præses drager. Kilden er ikke repræsentativ, og den modsiges af præses udsagn om, at det blev lovet, at politiundersøgelser ikke senere ville blive foretaget (s. 665).

Præses bygger dog videre på det svage kildegrundlag, idet han om efterkrigssituationen anfører, at en aftale med politikerne om ikke at røre ved likvideringerne ville være i direkte modstrid med de nævnte tilkendegivelser (s. 666).

Derimod er det utvivlsomt rigtigt, at den konsekvente anvendelse af ordet »stikkerlikvidering« skabte indtrykket af, at alle de dræbte havde begået fuldbyrdet angiveri, hvilket langt fra var tilfældet. Men der var krig, og man kunne ikke give sig af med vidtløftige forklaringer. Udtrykket »stikkerlikvidering« havde en tilpas propagandamæssig effekt og var vel også tiltænkt en afskrækkende virkning.

Bogens første eksempel på en likvidering gælder en modstandsmand fra Horsens, som var blevet udstødt af sin gruppe. Præses siger i og for sig korrekt, at han ansås for åbenmundet, og at han tit var beruset. Går man

* »Fri Presse« var ikke særlig udbredt: Maj 1943 ca. 1000, maj 1945 ca. 52.000. (Besættelsen 1940-45 ved J. Hæstrup et al. 1979).

imidlertid til de kilder, som eksisterer, kan man se, at præses referat er meget sterilt. Taler kilderne sandt, var Horsensmanden vitterlig en tikkende bombe, og likvideringen fremtræder derfor som forståelig.

Om krigstidens likvideringer er der vist i øvrigt sagt og skrevet rigeligt. Jeg skal nøjes med en enkelt bemærkning. Præses skriver (s. 661), at debatten om stikkerlikvideringerne blev kædet sammen med debatten om retsoppgøret, fordi de personer, der kritiserede retsoppgøret, også var dem, som krævede større åbenhed omkring likvideringerne. Om præses opfattelse er rigtig, må bero på et skøn. Opgøret omkring likvideringerne er et vigtigt led i den første efterkrigstids voldsomme debatter om besættelsestiden, men efter *mit* skøn er kapitlet ikke strengt nødvendigt for at forstå retsoppgøret. Det skriver præses for resten selv: »Stikkerlikvideringerne var ikke »retsopgør« (s. 683). Det er åbenbart, at der i denne sag er alvorlige menneskelige hensyn både til de nulevende, der var med i aktionerne, og til de likvideredes pårørende. Kapitlets tilstedeværelse er muliggjort ved justitsministeriets tilladelse, og det er præses afgørelse, at det er med, ikke bedømmelsesudvalgets.

Jeg skal nøjes med disse eksempler på præses kildebenyttelse. Undertiden – men naturligvis ikke altid – forholder han sig ukritisk over for sine kilder. Ikke alle udsagn er lige gode. Man må altid analysere ophavssituationen.

Jeg må dog føje til, at som den gode jurist, præses er, har han ganske forelsket sig i grænsetilfældene. Så at sige alle de talrige enkeltsager, han refererer, er hentet fra det grå område. Det er åbenbart, at dette interesserer en jurist mest, mens en historiker ville finde nogle typiske sager for det store gros af landssvigere. Ved så grundigt at behandle de vanskelige tilfælde, mens det meget større antal oplagte sager – sat lidt på spidsen – mest er med i tabellarisk form, kastes der et mere odiøst skær over retsoppgøret end måske er rimeligt.

Denne interesse for grænsetilfældene skærper indtrykket af vilkårlighed, og gennem fremstillingsformen fornemmer man, at præses ikke sympatiserer med de domme, som faldt i disse tilfælde. Et enkelt eksempel skal anføres (s. 298f.). En bådfører lod sig civilt ansætte under den tyske havnekaptajn og kom derved til at sejle med ammunition, der ham uafvidende blev brugt mod politiet 19. september 1944. Han fik tre år, og præses bruger dommen som et eksempel på, hvor vanskeligt det var at sætte grænsen for den bistand, man inden for et ansættelsesforhold strafrit kunne yde tyskerne. Jamen, vil jeg da spørge, hvornår og hvorfor lod han sig hyre af den tyske havnekaptajn, og hvorfor unddrog han sig ikke, da han opdagede, hvad der var i kasserne? Muligvis var det lettere sagt

end gjort, men de, der arbejdede for tyskerne i september 1944, vidste i al fald, hvad det drejede sig om og måtte derfor imødesee en sanktion, når krigen var forbi.

Fra sådanne småfisk går fremstillingen med dramatisk effekt videre til de grove forbrydere, der idømtes dødsstraf. Dette får præses til over 13 sider (s. 323-36) i de mest makabre detaljer at redegøre for de praktiske omstændigheder ved dødsstraffens fuldbyrdelse lige ned til omtale af den omhyggelige arkivering af de sigtemærker, som påsattes de dødsdømte. Man læser det med nyfiken gysen og spørger, om alt dette også er nødvendigt, da der jo ikke er tale om en lærebog i dødsdomsfuldbyrdelse. Men i virkeligheden er vel denne redegørelse nærmest ment som et indlæg mod dødsstraffen.

Bogens kildebehandling leder naturligt til spørgsmålet, om præses generelle historiske forståelse af denne dramatiske fase i vor historie er dækkende. Svaret er ja, men med visse modifikationer. Præses burde have givet en samlet historisk tilstandsbeskrivelse, der godtgjorde, at han helt havde forstået, hvad krig er, og hvilken psykisk tilstand et besat lands befolkning befinder sig i, når befrielsens time pludselig er inde, og man samtidig skal gøre op med besættelsesmagtens håndlangere. Det var et problem, som hele befolkningen blev konfronteret med, og Henry Hellsen rammer rigtigt, når han i sin artikel i *Berlingske Tidende* om arrestantindbringelserne til Københavns domhus 5. maj 1945 ikke blot refererer, men også kommenterer: »Disse mennesker har fortjent at lide... folket kræver udløsning for sit indestængte had, den forbitrelse som tyskerne har fyldt alle danske hjerter med. Vi *må* have afløb for vor vrede.« (s. 174).

Disse ord er en svag afglans af, hvad den illegale presse skrev før befrielsen.

Mens befolkningen som helhed vel kan siges at have levet i en urolig og utryg tilstand, havde de aktive modstandsfolk været i konstant angst, angst for arrestation, tortur og henrettelse. Jeg forstår godt, at en modstandsmand, som optræder anonymt i bogen, forleden dag til mig kunne sige: »Adskillige af os var som sindssyge, da åget først var hævet.« Her er nok en god del af forklaringen på nogle af de begivenheder, som fandt sted i de første majdage, og som må forekomme eftertiden ufattelige. Genskaber man sig tilstanden – og det skal historikeren kunne – fattes vildskaben og brutaliteten.

Naturligvis kan man ikke forlange, at en historiker selv skal have gennemlevet den tid, han skildrer. I sin bog »Til sidst kommer man hjem« skriver Frode Jakobsen (s. 50), at »hovedindvendingen mod de »histori-

ske vidner« er, at de er parter og derfor ikke kan være objektive vidner. Også deres udsagn må, naturligvis, behandles med dømmekraft og forstand. Men de – og vel kun de – ved noget om det indre liv, tanker, følelser, motiver, noget, som ikke kan formidles gennem papir«.

Og videre skriver Frode Jakobsen: »Meget kan dokumenteres. Men aldrig det vigtigste: ånden. Motiverne, menneskene, der handlede – hvad de har tænkt og følt.«

Jamen, det er jo historikerens adelsmærke, at han finder de kilder, som gør det muligt. Og det er opnåeligt. I foråret udkom en lille ubemærket bog – »Slås mens du er bange« af Hans Pedersen (udg. af Luftmeldedistrikt Viborgs Venner). Den modsiger Frode Jakobsen. Det er en ægte beskrivelse af ånd, motiver og mennesker. Den vidner ganske usminket om det jævne, primitive had til besættelsesmagten og dens håndlangere, og den dokumenterer angsten for lyden af motorer, der stopper, for bildøre, som smækker, rædslen ved at blive forrådt, ved at blive arresteret, ved at blive tortureret og røbe kammeraterne for til sidst at blive skudt. Samme bog beretter fra det af præses så ilde omtalte Marselisborg-internat, at nogle frihedskæmpere med magt måtte fjerne en kammerat, som tævede løs på fangerne: »Da vi tog fat i Henrik, skreg han: Det var dem, der dryppede syre i mine øjne. Det var dem. Det var dem.«

Når det gælder at indfange tidens særlige mentalitet, viser præses ikke overalt den fulde forståelse. Derfor fornemmer man en misbilligende holdning til meget af det, der skete – ikke mindst de dispositioner, modstandsbevægelsen stod bag. Den kommer frem på en subtil måde gennem små ironiske glimt, ofte morsomme og tilsyneladende uskyldige, hvad de slet ikke er. Det rammer f.eks. Carsten Høeg, centralkartotekets skaber. Her citeres Hartvig Frisch, der om sin kollega sagde: Han opbyggede kartoteket »efter lige så omhyggelige principper for seddelkatalog som et bind af Toesaurus Linguae Latinae« (s. 106). Og så fortsætter præses selv: Der blev lagt vægt på hellere at få mange med end få – »et princip, der måske er godt for ordbøger, men som er mere tvivlsomt, når der er tale om at berøve mennesker deres frihed« (s. 109). Det er ubestridelig rigtigt, og stikprøver i kartoteket viser, at man kunne komme deri på et såre spinkelt grundlag. Men der var krig, og vidneafhøring var umulig.

Til den rette forståelse af situationen hører også, at man må gøre sig klart, at der ikke uden videre var fred 5. maj. Nogle dage efter den formelle kapitulation spurgte i Silkeborg en fredelig ubevæbnet kontormand naivt en tysk vagtpost, om han kunne købe hans gevær. Den tyske soldat sagde nej, skød og dræbte kontoristen bagfra, da han ville fjerne sig. Der var fred, ja vist, men stadig krig. I Odense var der regulære

ildkampe 5. maj, hvorved 26 blev dræbt og 77 såret. I hovedstaden løb tallene endnu højere op*. Verdenskrigens blodigste døgn i Danmark var 5. maj. Holder man sig det for øje, forstår man bedre, at den islandske dramatiker Guðmundur Kamban, der var på månedsløn hos Werner Best, blev dræbt, da han skulle arresteres og satte sig til modværge (s. 169f.). Man forstår også de øvrige 24 eller flere drab efter 5. maj, som modstandsbevægelsen tog ansvaret for. Og man forstår også en sjælsrå udtalelse om, at »det var en travl dag«, hvorfor man ikke havde tid til at fjerne liget af en marinevægter, der var blevet skudt under et påstået flugtforsøg.

Risikoen for pøbeljustits fremgår af de samtidige skildringer, bogen refererer (s. 173f.). Den alvorlige episode i Væstre Fængesel så sent som 20. juli 1945 viser, at der ikke skulle meget til, før man tog sig selv til rette.

Præsens har en detaljeret redegørelse for tjenstemandsopgøret, hvor den ene bagatelagtige forseelse efter den anden drages frem. En lygte-tænder med en nazistisk kone, en præst med et par tyskvenlige døtre, en professor med geopolitiske foredrag o.s.v. Præsens ironiserer over disse sager, men de kunne også bruges til at godtgøre, hvor voldsom harmen var, siden disse sager medførte sanktioner, og således begrunde den drakoniske indskriden, især i begyndelsen, for at undgå selvtægt.

Det kunne også være præciseret, at 5. maj var der formentlig op mod 250.000 tyske flygtninge og sårede soldater underbragt i skoler, forsamlingshuse o.s.v., foruden alle de bygninger af samme art, som værnemagten havde beslaglagt. Antallet forklarer, hvorfor interneringsforholdene mange steder var uforsvarlige. Præsens fremstilling af de interneredes for-trædeligheder fylder mere end 50 sider.

Som i en retssag må alt behandles efter den vægt, der tilkommer det. Ikke alle vidneudsagn er som nævnt lige gode. Det er historiske kilder heller ikke. Præsens ved det, men enkelte steder har han glemt det. Helt uden tendens er bogen ikke. Præsens har vist nok nærmet sig emnet med fredstidsjuristens afsky for alle de brud på normal retspleje, der skete. Han har så, efterhånden som arbejdet skred frem, hæderligt prøvet at sætte sig ud herover. Det er ofte lykkedes, men ikke altid.

5. Af bogens resultater er nogle kendte i forvejen. W. E. von Eyben

* Jørgen Røjel oplyste under disputatshandlingen, at en gennemgang af dødsattesterne alene fra København viste, at 76 blev dræbt ved skud 5., 6. og 7. maj 1945, de fleste mænd under 25 år.

nåede allerede langt alene på åbne kilder med sin lille bog »Thi kendes for ret« (1968). Nævnes bør også Karl O. Christiansen: »Landssvigermentaliteten i sociologisk betydning«, der kom allerede i 1955. Her var det den anden vej: En magister blev dr. jur.

I Ditlev Tamms bog får vi klarlagt en række enkeltpersoners betydning for retsopgøret. Central er således udredningen af justitsminister Busch-Jensens formentlig løfte til landstinget (s. 128) om at ville pålægge anklagemyndigheden at undlade tiltalerejsning i visse mindre alvorlige tilfælde. Man kan næppe komme opklaringen af dette forhold nærmere. Busch-Jensen gav ikke anklagemyndigheden noget direktiv. De små landssvigere blev tiltalt og dømt først og derfor strengt, af hvilken årsag landstinget følte sig ført bag lyset. Sært at drevne politikere ikke sikrede sig. Formentlig skyldtes det folkestemningen, der ikke gjorde det tilrådeligt at give ministeren en håndfæstning. Det var altså rigsdagens ønske, at der kun skulle rejses tiltale efter straffelovstillægget i de groveste tilfælde. Busch-Jensens handlemåde er gådefuld. Hans udtalelse s. 229 er sort tale. Mere mærkværdigt er det dog, at anklagemyndigheden ikke af sig selv fulgte med i rigsdagens behandling af denne meget vigtige lov. Herved blev der fra begyndelsen lagt en streng kurs. Man må nok erindre sig, at forsommeren 1945 var revolutionslignende. Normal tankegang var suspenderet. »Også hos anklagemyndigheden var vi rabiater i begyndelsen«, sagde en af rigsadvokatens medarbejdere (s. 233). Men hverken rigsadvokat Fritz Pihl eller justitsminister Busch-Jensen kommer helskindet ud af fremstillingen. Sidstnævnte beskyldes faktisk for at lyve (s. 234). Jeg vil nøjes med at sige, at Bush-Jensen hurtigt var blevet politiker.

Andre personer, vi møder, er Stefan Hurwitz, der lidt ironisk præsenteres under kapiteloverskriften »Professoren i strafferet«. Hvorfor måtte han kæmpe for at få indflydelse på retsopgøret? Vi får klarlagt Carl Madsens storhed og fald og Frode Jakobsens anstrengelser for at få samarbejdet med politikerne (og embedsmændene) til at fungere uden at svinge modstandsbevægelsen. Frode Jakobsen har selv – som Per Federpiel – her og nu givet sin vurdering. For resten er det jo i sig selv en historisk begivenhed, at så mange af besættelsens store navne er til stede i dag. Svenning Rytters overvejende frugtesløse bestræbelser analyseres, og Busch-Jensens og hans efterfølger og forgænger A. L. H. Elmquists forskellige forvaltning af benådningsretten m.h.t. de dødsdømte granskes minutiøst. Det er uhyggelig læsning. Også her spiller tidsfaktoren en betydelig rolle, men når man eftertænker de anvendte kriterier, synes man næsten, at en lodtrækning havde været lige så god.

Præsens gode udnyttelse af især justitsministeriets og anklagemyndighedens arkiv giver os ny indsigt i et væsentligt problem. Også behandlingen af domstolenes forhold er interessant. Ikke mindst højesterets voteringsprotokoller er en vigtig kilde til retsopgørets dilemma. Ingen skal beskylde præsens for at beskytte sine juridiske kaldsfæller. S. 61 siger han lige ud, at domstolene spillede teater, når de under besættelsen efter særlovgivningen skulle idømme strenge straffe for antityske handlinger. Omfattede domstolene ikke deres funktion som en vigtig forudsætning for forhandlingspolitikken?

Dommen eller dommene over Frikorps Danmark og politikernes forhold i denne sammenhæng har 1. officielle opponent allerede fremlagt nuanceret. Jeg vil med basis i bogens grundige redegørelse fremdrage et andet forhold, hvor politikerne blev eksponeret, nemlig i sagerne mod de personer, som havde fulgt statsminister Vilh. Buhls opfordring i september 1942 om at bistå myndighederne med at opklare sabotage. Domstolene fulgte i 1945 anklagemyndighedens påstand om, at Buhls udsagn ikke var »anvisning fra lovlig dansk myndighed«. Dommere, som i 1942 havde dømt dem, der blev angivet på statsministerens anvisning, dømte tre år efter dem, der havde fulgt statsministerens opfordring, mens denne stadig hed Buhl. Ja, en højesteretsdommer, der i 1941 havde stadfæstet interneringen af kommunisterne (s. 562 f), dømte generaldirektør P. Knutzen for til det danske politi at have sendt en seddel med to nazisters navne. Den havde været ophængt på DSB.s centralværksted, og Knutzen ville angiveligt undgå tysk indgriben, der kunne have afsløret værkstedets mange kommunister.

Dommerne følte stort ubehag ved disse sager (s. 385), men dømme gjorde de. Vidste man det ikke i forvejen, så bliver det nu slået fast med 7-tommersøm, at domstolsafgørelser er bestemt af konjunkturerne, og disse kan ændres radikalt på et par år. Domstolenes konjunkturbevidsthed eller måske snarere uselvstændige holdning i forhold til anklagemyndigheden dengang dokumenteres også ved, at de dømte de hjemmetske zeitfreiwillige mildere end frontkæmperne, skønt det modsatte var rigsdagens ønske. Det var statsadvokaten for Sønderjylland, som havde misforstået signalerne fra rigsdag og rigsadvokat (s. 421).

Til næstsiddst skal jeg opholde mig kort ved politikerne, på hvem præsens placerer et centnerting ansvar. Med rette får indenrigsminister Knud Kristensens berygtede amtmandscirkulære fra 1940 om selskabelig omgang med besættelsesmagten en grundig behandling (s. 504-12). Cirkulæret var selvfølgelig ikke udsendt på skrømt. Det var et led i forhandlingspolitikken. Men Knud Kristensen og de øvrige forhandlingspolitikere

ville i 1945 gerne glemme, hvad der var gået forud for 29. august 1943. Præsens diskussion af denne datos betydning for retsopgøret er særdeles velbegrunderet. Men måske kunne der være ræsonneret over, hvorfor politikerne svigtede de embedsmænd og andre, som havde udført deres intentioner. Svaret er ret enkelt: De ville genvælges. Alene Christmas Møller havde den fornødne civilkurage. Den reddede Nils Svenningsen og Frantz Hvass – de to mest udsatte i udenrigsministeriet – og ingeniør T. K. Thomsen (s. 476f.), hvilket umuliggjorde et opgør med værnemagerne som planlagt. Fremstillingen af denne problemstilling er fortjenstfuld.

I Frihedsrådets pjece »Når Danmark atter er frit« tales alene om at gøre et politisk ansvar gældende over for politikerne. Et sådant kunne kun drages af politikerne selv, og det var jo hele den kære familie fra før den 29. august 1943, som 1. officielle opponenter allerede har fremhævet. Nedsættelsen af den parlamentariske kommission var altså i princippet efter modstandsbevægelsens ønske, dens sendrægtighed og dens resultater 10 år efter næppe. Her var tale om et velberegnet stykke forhalings-taktik.

Bortset fra at vi i 1949 opgav neutralitetspolitikken, forblev besættelsen – inklusive retsopgøret – altså en parentes i vor historie. Men det var vel just præcis også, hvad modstandsbevægelsen kæmpede for: Tilbage til demokratiet, der med Winston Churchills ord er den mindst dårlige styreform.

6. Nogen klar og enkel tese munder afhandlingen ikke ud i. Det er næppe heller muligt. På trods af den kritiske holdning til sider af retsopgøret, som bogen vidner om, synes præses at dele von Eybens vurdering: »Det gik ikke særlig godt og heller ikke særlig slet. Det gik kort sagt, som man kunne vente. Det gik, som det formentlig er gået alle vegne og til alle tider under tilsvarende forhold. Vi kan ikke lave om på naturlovene«. Jeg er enig i denne opfattelse.

På trods af de kritiske bemærkninger, jeg har fremført, skal det til sidst slås fast, at præses har leveret et så at sige udtømmende værk om alle sider af retsopgøret. Bogen bringer nyt, og den kaster lys over gammelkendte forhold. Materialet er fremlagt så grundigt og redeligt, at læseren har mulighed for at danne sit eget skøn. Afhandlingen opfylder således de krav, man må stille til et vægtigt samtidshistorisk arbejde, og præses kan derfor med hæder føje endnu en doktorgrad til den, han i forvejen har.

»En jævn og behersket udvikling«?

Af *Richard Willerslev*

Den 14. december 1984 forsvarede Ole Hyldtoft sin disputats »Københavns industrialisering 1840-1914.« Her bringes førsteopponenten, dr.phil.' Richard Willerslevs indlæg ved handlingen.

I februar 1629 under et møde i Ulvsbæk præstegård mellem Gustav 2. Adolf og Christian 4. om fælles indsats i 30-års krigen kommenterede Axel Oxenstierna mødets resultat med ordene: Bjergene beredte til barsel og fødte en mus.

Disse ord kan ikke anvendes på Ole Hyldtoft og hans disputats. Her er ikke tale om en mus, men en moppedreng, som fylder over 500 tospaltede sider og vejer tæt på 1¼ kg.

Værkets titel er Københavns industrialisering 1840-1914 og er – med forfatterens egne ord – en strukturanalyse af den københavnske industri i dette tidsrum.

Det skal indledningsvis bemærkes, at forfatteren definerer industri som alle produktionsvirksomheder med over 5 arbejdere, hvorved bl.a. bygningssnedkere, murere og anlægsarbejdere bortfalder. På den anden side medtages en række traditionelle håndværkbedrifter som møbelsnedkere, skomagere, skræddere, børstenbindere m.fl.

Værket er indrammet af afsnit af mere økonomisk-teoretisk karakter, herunder betragtninger over de i økonomien eksisterende såkaldte lange bølger. Disse teorier om de lange bølger har i høj grad influeret på forfatterens oplæg og problemstilling. Under påvisning af disse har Ole Hyldtoft inddelt det 75 år lange tidsrum 1840-1914 i tre perioder eller faser:

1. fase 1840-1865
2. fase 1865-1895
3. fase 1895-1914

Denne sidste periode eller fase strækker sig faktisk op til 1920, men afbrydes af den første verdenskrigs udbrud.

Vedrørende denne periodeinddeling er det bemærkelsesværdigt, at året 1865 betragtes som skelsættende mellem 1. og 2. periode. Dette er absolut originalt, eftersom det er første gang, en dansk økonomisk historiker har hæftet sig netop ved dette år og tildelt det en skelsættende funktion. Man kan ikke frigøre sig for den mistanke, at året 1865 er valgt,

fordi tidsrummet 1840-1920 derved inddeles i tre faser af stort set samme længde, nemlig 25-30 år.

De tre perioder eller faser fremviser ifølge forfatteren hver for sig en række karakteristiske træk, som tegner deres særpræg. Den første fase fra 1840-1865 udmærker sig – for at benytte forfatterens sprogbrug – ved en udvikling i dybden, hvorved forstås, at den i særlig grad præges af en ny teknologi (dampmaskiner), af betydelige investeringer i det faste kapitalapparat og fremkomsten af et stort antal nye industrier og varegrupper. Blandt disse nye industrier fremhæves navnlig jernstøberier og maskinfabrikker.

Den følgende fase 1865-1895 karakteriseres derimod ved en teknologi, der stort set bygger på den foregående periodes, ved en beskedne investeringsakt samt ved fremkomsten af få nye varegrupper. Derimod præges den i høj grad af en stærk udvidelse af arbejdsstyrken. Der er med forfatterens ord tale om en udvikling i bredden.

Den tredje fase 1895-1914 fremviser ligheder med den første for så vidt som den karakteriseres ved anvendelse af en ny teknologi – navnlig elektriske maskiner – en høj investeringstakt samt fremkomsten af en række nye industrier og varegrupper. Derimod er væksten i arbejdsstyrken afdæmpet – navnlig i forhold til den foregående, men også i forhold til 1. fase 1840-1865.

Om noget industrielt gennembrud, som tidligere forfattere har opereret med, er der efter doktorandens mening ikke tale. Set ud fra et produktionssynspunkt præges hele tidsrummet 1840-1914 af en jævn behersket udvikling. Jævn og behersket er nøgleord for forfatteren. Udtrykket forekommer gang på gang i forskellige sammenhæng.

De to hovedsøjler, som bærer forfatterens tunge bygningsværk, er redegørelsen dels for arbejdsstyrkens vækst, dels for mekaniseringsforløbet, først illustreret ved et antal virksomheder med dampmaskiner og disses hk, senere udvidet til også at omfatte gas-, petroleums- og elmotorer.

M.h.t. problemet om arbejdskraftens størrelse er der grund til at fremhæve forfatterens kritik af fabriksinspektør J. O. Rawerts industristatistik for året 1847 (i Kongeriget Danmarks industrielle forhold 1850). I stedet har Ole Hyldtoft på grundlag navnlig af industrilister og lavstabeler så at sige opbygget en industritælling for 1847/48, som han anser for forholdsvis fuldstændig. Forfatteren tilføjer med (u)klædelig ubeskedenhed: »Måske foreligger endda først med håndværks- og industritællingen i 1897 et væsentligt mere dækkende materiale« (s. 438).

De forskellige industritællingers oplysninger om arbejdskraftens stør-

relse – herunder indbefattet den nykonstruerede 1847/48-tælling – er samlet som bilag bagest i værket. Her gives for hele perioden tal for de beskæftigede arbejdere i hver enkelt industri og for de enkelte brancher dels for København, dels for hele hovedstadsområdet.

Den anden hovedpille er som nævnt forfatterens redegørelse for den københavnske industris mekanisering, en opgørelse over antallet af kraftmaskiner og deres hk. Også på dette felt har forfatteren bidraget med et originalt og meget væsentligt afsnit om antal dampmaskiner og deres hk. i tiden mellem 1831 og 1875. Denne statistik, som i hovedsagen er bygget på brandtaksationerne, har kostet en meget betydelig arbejdsindsats. Den danner i øvrigt basis for forfatterens opfattelse af året 1865 som skelsættende.

Oversigten over dampmaskinerne og deres hk. mellem 1831 og 1875 findes som bilag b3 s. 476 og suppleres på de følgende sider med en tabel over antal mekaniserede virksomheder og deres hk. for de enkelte industrier og brancher i tidsrummet 1831-1914, dækkende såvel København som hovedstadsområdet (bilag b4-5 s. 477ff.).

Som nævnt er den opstillede statistik over arbejdsstyrken og mekaniseringen afhandlingens hovedpiller. Men i redegørelsen for de enkelte faser eller perioder forefindes kapitler, som bl.a. omhandler diverse industrier og industrigrupper, herunder fremkomsten af nye industrier og varegrupper, industriens finansiering, arbejdsstyrkens kvalitet og organisation samt industripolitikken.

M.h.t. sprogbehandling kan det som et generelt træk gældende næsten alle økonomisk-historiske forfattere fremhæves, at det hører til sjældenhederne inden for dette »lav« at finde blændende stilister. Deres stof er som regel spækket med tal og tabeller, der som en klam hånd hæmmer en stilistisk udfoldelse. Forfatteren er ikke nogen undtagelse fra denne regel. Dog findes der i hans værk enkelte afsnit, der udmærker sig ved en vis sproglig pondus. Det gælder de afsnit, hvor han fra et (selvbestaltet) ophøjet stade behandler tidligere forfatteres bidrag. Her uddeler han ros og dadel, og få går ram forbi. Selv Karl Marx bliver »korrekset«. Men dadelen er altid af forsonende og overbærende art. Læser man disse afsnit, får man en fornemmelse af at være konfronteret med den hellige skrift.

Lad mig til sidst i denne indledende, summariske redegørelse for det foreliggende arbejdes indhold anføre, hvad jeg anser for de vigtigste bidrag til den københavnske industris udvikling. Det drejer sig – som allerede nævnt – om konstruktionen af en ny industritælling 1847/48 og om dampmaskinestatistikken 1831-1875. Her ud over vil jeg anføre den

detaljerede gennemgang af de enkelte industrier samt redegørelsen for udviklingen mellem 1895 og 1914. Man kan sikkert med rette hævde, at dette afsnit har forfatteren selv tillagt en væsentlig betydning for så vidt, som han ofrer ca. 140 s. på de 14 år mellem 1895 og 1914 eller samme antal sider, som bliver 30-årsperioden 1865-1895 til del. Denne vægtfordeling er efter min opfattelse berettiget bl.a. ud fra det synspunkt, at vi for tiden 1895-1914 står over for en periode, hvor man hidtil har savnet en systematiseret og dybtgående redegørelse for det industrielle forløb. Forfatterens afsnit om denne periode udgør værkets tyngdepunkt i mere end en henseende.

Hertil skal føjes, at illustrationsmaterialet er fortrinligt. Mange af de gengivne fotos har ikke tidligere været publiceret.

Jeg står imidlertid ikke her for ensidigt at rose doktoranden. Min opgave er også »at gå ham efter i sømmene«, i hvert fald på visse punkter eller områder. Jeg vil starte mine kritiske bemærkninger med lidt spredt fægtning for senere at koncentrere mig om værkets to bærende hovedsøjler: arbejdstyrkens størrelse og mekaniseringsforløbet.

Koncentration

S. 249 skriver doktoranden vedrørende koncentrationstendenser inden for industrien: (Selv om man udelukker håndværket) »er det allerede begrebsmæssigt vanskeligt at fastlægge et rimeligt udgangspunkt for en vurdering af omfanget og tendensen i den økonomiske koncentration«.

Det lyder meget videnskabeligt, men er der ikke ret beset tale om udenomssnak? I alle tilfælde har forfatteren ikke senere nogle begrebsmæssige »vanskeligheder ved at fastlægge et rimeligt udgangspunkt« til vurdering af koncentrationsprocessen. Han finder nemlig denne udtrykt dels ved det stigende antal arbejdere pr. bedrift, dels – og navnlig – ved den andel af arbejdsstyrken, som blev beskæftiget på de store virksomheder med over 100 arbejdere. S. 341 udtaler han således om jernindustrien mellem 1897 og 1914, at antallet af arbejdere pr. bedrift kun steg fra 41 til 44. Men – jeg citerer – »den reelle koncentration var noget stærkere... Klarest kommer koncentrationen til udtryk ved at betragte de største virksomheders andel af arbejdsstyrken... Mens ca. 35 pct. af arbejdsstyrken var beskæftiget på virksomheder med over 100 arbejdere i 1897, var andelen i 1914 steget til 55 pct.« De samme argumenter gentages for industrien som helhed s. 381, hvor de største virksomheder i 1897 beskæftigede 36 pct. imod 45 pct. af arbejdsstyrken i 1914.

Idet jeg vender tilbage til s. 249, hedder det om perioden 1865 til 1897: »Det er næppe muligt at udtale sig om tendensen i den økonomiske koncentration i perioden«. Det er forkert. Af s. 250 fremgår det, at i 1855 var ca. 13 pct. af arbejderne beskæftiget på virksomheder med over 100 arbejdere, i 1873 var procenten over 40. Selv om forfatteren tager nogle forbehold med hensyn til 1855-tællingens nøjagtighed, så slutter han dog med at fastslå, at antallet af store virksomheder og deres andel af arbejdsstyrken voksede væsentligt fra 1855 til 1873.

Derimod er det rigtigt, at det er vanskeligt at udtale sig om koncentrationsprocessen mellem 1873 og 1897. Men det er ikke, fordi talmateriale mangler, men fordi oplysningerne for 1897 er puttet ned i en fodnote s. 251. Ifølge fodnoten var antallet af arbejdere beskæftiget på de store virksomheder i 1897 36 pct. Altså: I 1873 godt 40 pct., i 1897 36 pct.

Man stilles over for problemet: Var der mellem 1873 og 1897 faktisk tale om en »dekoncentration«, eller er det statistiske materiale mangelfuldt? Problemet er vigtigt, og kan ikke uden videre fejes ind under tæppet ved at anbringe de relevante oplysninger for 1897 i en fodnote.

Arbejdsstyrken i procent af Københavns eller hovedstadens befolkning

Et andet eksempel, hvor det forekommer mig, at Ole Hyldtoft viger uden om en forklaring på den problematik, som hans talmateriale stiller, gælder arbejdsstyrkens andel af hovedstadens befolkning.

S. 139 anfører han en tabel over andelen i hhv. 1855, 1873 og 1897 (Del af tabel 38):

1855: 6,8 pct.

1873: 9,1 pct.

1897: 10 pct.

(1914: 11 pct.)

Her kan det for det første undre, at Ole Hyldtoft i denne forbindelse ikke tager sit udgangspunkt i tællingen 1847, som ifølge hans egne kommentarer s. 438 måske var den bedst dækkende af samtlige tællinger før industritællingen 1897. Arbejdsstyrkens andel af hovedstadens befolkning var i 1847 6,2 pct., hvilket også blev anført i Ole Hyldtofts første manuskript til udvalget.

Hvorfor har Ole Hyldtoft her strøget 1847-tællingen?

En yderligere grund til at tage 1847-tællingen til udgangspunkt er i øvrigt, at forfatterens tal for arbejdsstyrken i 1855 sandsynligvis ligger i

overkanten. Tager man 1847 som basis, får man altså følgende udvikling fordelt på rundt regnet to 25-års perioder:

1847 6,2 pct.

1873 9,1 pct.

1897 10,0 pct.

(1914 11 pct.)

Det skal i denne forbindelse tilføjes, at såfremt vi i stedet for 1873 havde valgt året 1875, ville andelen i sidstnævnte år være kommet op på godt 10 pct., idet arbejdsstyrken i 1874-75 – i løbet af to år – voksede med ca. 20 pct. (Se s. 56).

De her anførte tal er Ole Hyldtofts egne, og de giver unægtelig stof til eftertanke. De er så væsentlige for helhedsbilledet bl.a. for vurdering af det berettigede i den anførte faseopdeling, at de i det mindste kræver en kommentar – en kommentar som imidlertid helt udebliver.

Jeg vil i øvrigt i forbindelse med denne omtale af arbejdsstyrken udtrykke undren over, at Ole Hyldtoft ikke med et ord nævner den massive anvendelse af udenlandsk arbejdskraft, som fandt sted i den københavnske industri i hvert fald fra 1870'erne og helt op til århundredskiftet. Ej heller omtaler han det ikke ubetydelige kontingent af udenlandske foretagere, som i samme tidsrum var virksomme i København. Jeg vil anbefale forfatteren at læse, hvad jeg har skrevet om disse problemer.

Kriser og konjunkturer

S. 55 angives en oversigt over de virksomheder med samt arbejdsantal, som mellem 1875 og 1889 var underkastet tilsyn. Disse oplysninger er hidtil uden videre blevet anvendt af økonomiske historikere, men Ole Hyldtoft anfører med rette, at tallene i hvert fald i periodens slutning er undervurderet, idet der i året 1889 forefandt en række virksomheder med 1800 arbejdere, som uberettiget stod uden tilsyn.

Denne korrektion er naturligvis værdifuld, men det står på den anden side klart, at de af Arbejds- og fabrikstilsynet anførte tal dog er tilstrækkeligt repræsentative til at afspejle de ændrede beskæftigelsesforhold under kriser og højkonjunkturer, bl.a. beskæftigelseskrisen de nærmeste år efter 1876, opsvinget 1880-84 og kriseårene 1885-1887.

Med hensyn til året 1887 var dette notorisk et kriseår. Ifølge de københavnske mandtalslister var krisen i 1887 tilmed så dyb, at der i dette år var tale om et udvandringsoverskud fra Københavns kommune (St. Årb. 1920). Det var formodentlig navnlig bygge- og anlægsarbejdere, der for-

lod København på grund af manglende beskæftigelse. Men ifølge Ole Hyldtoft er året 1887 et år præget af fremgang (s. 57), og argumentationen herfor er dels, at man finder, at tilvæksten i etageareal kulminerer netop i 1887 (fig. 9 s. 173), dels at der i 1887 var tale om en exceptionel stigning i antal af nye dampkedler, idet disse steg fra 13 i 1886 til 38 i 1887. (s. 56).

Ingen af argumenterne er holdbare, men hviler på en uforsigtig behandling af talmaterialet.

Med hensyn til etagearealets vækst er den af Ole Hyldtoft tegnede kurve fig. 9, s. 173 fortegnet. Tilvæksten kulminerer ikke i 1887, men i 1886. Etagearealet vokser i 1886 med 664.000 kvadratalen, men falder derefter med omkring en tredjedel til 404.000. Med hensyn til de 38 nye dampkedler i 1887 kan det for det første fastslås, at Ole Hyldtoft har behandlet talmaterialet i den anførte protokol vel summarisk, idet 3 kedler ikke vedrørte industrien, 2 blev synet efter reparation, og en synet efter flytning.

Men helt afgørende er, at Ole Hyldtoft, så vidt det kan skønnes, be-
tragter de anførte tal som en nettotilvækst. Det var ikke tilfældet, hvilket med tydelighed fremgår af følgende. Ifølge Ole Hyldtoft blev der mellem 1883 og 1889 installeret 160 nye kedler i Københavns industri (tabel 5 s. 56), men i virkeligheden var forholdet det, at antal kedler mellem 1883 og 1890 kun voksede fra 369 til 396, altså med 27.

Det er påfaldende, at Ole Hyldtoft ikke har benyttet de trykte statistiske oplysninger om antal dampkedler på landjorden i henholdsvis 1883 og 1890 (Ministerialtid. B, 1884 og 1891), hvilken statistisk omfatter såvel København som provinsen. Det skal tilføjes, at også stigningen i kedler-
nes hk. (en hk. = 15 kvadratfod ildpåvirkningsflade) var beskeden fra ca. 5600 hk. til 6035 hk. Altså under 10 pct.s stigning. Jeg vil i det følgende have lejlighed til at komme tilbage til denne statistik.

Med hensyn til konjunkturforløbet inden for de enkelte faser anfører Ole Hyldtoft s. 413, at den enkelte fases forløb karakteriseres ved:

1. et stærkt opsving
2. krise
3. et mere behersket opsving
4. et tredje opsving, som er meget svagt eller næsten udebliver.

Man stiller med rette det spørgsmål, hvorledes var forløbet mellem det anførte mere beherskede opsving og det opsving, som næsten udeblev. Men det afgørende er, at der næppe i Ole Hyldtofts fremlagte materiale eller i den faktiske udvikling er holdepunkter for, at dette mønster skulle gentage sig i fase efter fase.

Jeg kan ikke undlade i denne forbindelse som et kuriosum at anføre, at Ole Hyldtoft s. 412 (vel med rette) anfører, at i perioden mellem 1840 og 1914 blev kriserne en indbygget del af det økonomiske system. Han fortsætter: »Og endnu værre. Det synes for en væsentlig del at være disse kriser, der skabte dynamikken i det kapitalistiske samfund«. I virkeligheden er den kendsgerning, at kriserne dannede grundlaget for en sanering og dermed basis for en fornyet fremgang vel det eneste positive, der kan siges om dem.

Industriens finansiering

Hvad Ole Hyldtoft har at sige om industriens finansiering før midten af 1870erne forekommer mig forholdsvis tyndt, delvis på grund af et sparsomt og sporadisk forekommende kildemateriale.

Efter midten af 1870erne giver Greens Danske Fonds og aktier et solidere fundament i hvert fald til belysning af aktieselskabernes finansiering.

En af Ole Hyldtofts fortjenester er, at han på grundlag af Danske Fonds og Aktier har redegjort for partialobligationslånenes stigende betydning for aktieselskabernes finansiering navnlig i 1880erne og første halvdel af 1890erne (Tabel 76 s. 245). Mellem 1881 og 1896 steg aktiekapitalen fra 24 til 56 mill. kr. og partialobligationslånene fra 3 til 25 mill. kr. De udgjorde altså i 1896 næsten nøjagtigt halvdelen af aktiekapitalen.

Så langt, så godt.

Men Ole Hyldtofts forklaring på og kommentarer til denne udvikling er fuld af sælsomme overraskelser.

S. 247 hævdes det, at partialobligationslånene i reglen helt erstattede tidligere prioritetslån. Denne oplysning er overraskende i lyset af den s. 248 anførte påstand, at partialobligationslånene »på sin vis var udtryk for, at der savnedes en kreditforening for industrielle ejendomme«. På samme side – 248 – anføres yderligere: Partialobligationslånene med pant i fast ejendom »svækkede soliditeten af selskabernes aktier«.

Påstanden er ubegribelig, hvis det er rigtigt, at panteobligationslånene i reglen erstattede tidligere prioritetslån. I så tilfælde er der tale om, at en art af fremmedkapital erstattes med en anden, altså prioritetslån med panteobligationslån.

Ikke nok hermed. Ligeledes s. 248 fremsættes følgende postulat: »Selskabernes aktier, som overvejende havde finansieret virksomhedernes faste kapital fik mere og mere karakter af at tjene som driftskapital.«

Man spørger sig selv: Hvorledes finansieredes da de store anlæg inden for aktieselskabsstrukturen. Det kan ikke være partialobligationerne – de erstattede nemlig prioritetslånene. Det kan heller ikke være prioritetslå-nene.

Nej, påstanden om, at aktiekapitalen i stadig større omfang fik karakter af driftskapital, er grebet ud af luften. Og påstanden modsiges da også af forfatteren selv bl.a. s. 315: »Desuden medførte de store kapitalkrav under udvidelserne i slutningen af 1890erne, at en række af byens ældre fabrikker omdannedes til a/s.«

Arbejdsstyrken

De to hovedsøjler, som bærer Hyldtofts tunge afhandling, er oplysningerne om arbejdsstyrkens størrelse til forskellige tidspunkter og redegørelsen for de mekaniserede virksomheders antal og størrelsen af deres hk.

I det følgende vil jeg med grundlag i tabel 2 s. 50 gå lidt nærmere ind på Hyldtofts skøn over arbejdskraftens størrelse i hovedstaden med særlig vægt på årene 1855 og 1873.

I tabellen anføres såvel arbejdsstyrkens størrelse ifølge de forskellige industritællinger som Ole Hyldtofts skøn over dens faktiske størrelse. Der er tre tællinger, hvor industritællingernes oplysninger om arbejder-nes antal og Ole Hyldtofts skøn er næsten helt sammenfaldende. Det drejer sig om årene 1906, 1914 og 1873. Her bliver tællingernes tal afrundet med nogle få hundreder, i 1873 dog kun med 27. I 1847/48 – der som nævnt er konstrueret af forfatteren og efter hans udtalelse skal være den måske mest fuldkomne af samtlige tællinger før 1897 – ligger skønnet ca. 1200 over optællingen. I 1855 er der fra optælling til skøn et spring på ca. 2.500.

Min mistanke til disse skøns rimelighed navnlig for 1855, men også i nogen grad for 1873 skyldes følgende:

På grundlag af skønnene anfører Ole Hyldtoft, at industriens personel mellem 1855 og 1873 vokser med i snit 4 pct. årlig. Derimod er væksten ifølge samme tabel s. 50 for udvalgte dele af industrien på hele 5,3 pct. og i fodtøjs- og beklædningsindustrien er væksten (tabel s. 219) anslået til 5,1 pct. For fra en vækst på 5,1 til 5,3 pct. for væsentlige dele af industrien, som beskæftigede rundt regnet 80 pct. af arbejdsstyrken, at komme ned på en vækst for den samlede industri på 4 pct. må der være tale om en række industrier med en påfaldende lav eller negativ vækst.

Det lyder sælsomt og er altså baggrunden for, at jeg gik lidt i dybden med Ole Hyldtofts skøn for 1855:

Ifølge industritællingen 1855 beskæftigede dele af industrien:	5703
Fodtøjs og beklædningsindustrien anslås til (s. 219)	2500
Møbelindustrien (ifølge tabel s. 416)	1048
Hertil kommer ifølge et groft skøn (s. 48)	1300
I alt	10600

Om det grove skøn på 1300 arbejdere kan man nok sige, at det er meget groft, idet der maksimalt bliver redegjort for 175 af de 1300 (s. 48 note 10). Af noten fremgår det, at væveriernes antal skønsvist er forøget med 75. »I andre tilfælde som f.eks. smede er skønnet over manglerne sket ved en sammenligning mellem niveauerne i 1847/48 og 1873«. For smedene drejer det sig om maksimalt 100 arbejdere. For 1125 af de 1300 i det grove skøn mangler læseren enhver kontrolmulighed.

Det samme gælder de skønnede tal for fodtøjs- og beklædningsindustrien. Tællingens 1286 arbejdere forhøjes med 1214 til 2500 med følgende højst svævende forklaring s. 48:

»Hertil kommer (ud over det grove skøn på 1300 arbejdere) igen alvorlige brist inden for syerskegruppen, hvor opgørelsen 197 håndsyersker står over for folketællingen 4790 syersker m.v. i 1855.« Det er vist nok første og eneste gang, Ole Hyldtoft henviser til folketællingernes erhvervsstatistik. Og at anbringe 1214 af de her anførte syersker i virksomheder med over 5 arbejdere kan næppe forsvares.

At Ole Hyldtofts beregning af arbejdsstyrken i 1855 ligger i overkanten og skønnene for 1873 i underkanten fremgår formodentlig af følgende tal, hentet fra bilaget s. 457 over arbejdsstyrken i København. Jeg begrænser mig til at anføre arbejdsstyrken inden for møbelindustrien:

1855	96 virksomheder med	1048 arbejdere
1873	38 virksomheder med	633 arbejdere
1882	138 virksomheder med	1747 arbejdere

Det fremgår af fodnoterne, at de 1048 arbejdere i 1855 også omfattede bygningssnedkere, som ellers ikke medtages. Alene af den grund er de 1048 sat for højt. Om tallet 633 arbejdere i 1873 fortæller en fodnote, at opgørelsen formentlig er ufuldstændig. Det tør nok antydes. At antallet af møbelsnedkere fra 1873 til 1882 skulle vokse fra 633 til 1747 er helt usandsynligt. De 633 i 1873 er altså sat alt for lavt og de 1048 i 1855 for højt.

Man får fornemmelsen ved et mere detaljeret studium af Hyldtofts

skøn over bl.a. arbejdstyrkens størrelse i 1855 og 1873, at han har betragtet tallene i lyset af sin hovedtese, hvorefter der i hele perioden fandt en jævn og behersket udvikling sted. Det stemmer næppe. Al sandsynlighed taler for, at arbejdsstyrken mellem de to tællinger steg stærkere end de af Hyldtoft anførte 4 pct. årlig. Og den 4 pct. årlige stigning rimer da heller ikke godt med den hektiske udvikling, som han mener fandt sted i slutningen af 1860erne og begyndelsen af 70erne og s. 206 karakteriserer som en »så heftig udbygning, at hovedstadens industri kom op på et kvantitativt nyt niveau«.

Dampmaskinestatistikken

Den anden bærepille i Ole Hyldtofts afhandling er som sagt den statistiske oversigt over dampmaskinens indtog og udbredelse i den københavnske industri og herunder i særlig grad hans redegørelse for dampmaskinernes antal og deres hk. fra 1831 til 1875. Denne sidste oversigt hviler fortrinsvis på en meget arbejdskrævende gennemgang af brandtaksationerne. Den er basis for periodeinddelingen med 1865 som skæringspunkt.

Før 1865 er der ifølge Ole Hyldtoft en meget høj årlig mekanisering og medfølgende investeringstakt, fra 1865 til 1895 er denne udvikling mere behersket. Den konstaterede stærke årlige procentvise forøgelse i mekaniseringen i 1840erne og 1850erne trænger imidlertid til en korrektion. For en nærmere vurdering må man tage det lave udgangspunkt i betragtning. Skåret ud i pap: hvis industriens dampmaskiner fra et år til et andet stiger fra 1 til 2, er der rigtignok tale om en forøgelse på 100 pct., men den procentvise forøgelse er i dette tilfælde af mindre interesse.

Med hensyn til det anvendte materiale – fortrinsvis brandtaksationerne – hedder det, at materialet er mest pålideligt for 1840erne og 1850erne, hvorimod der i slutningen af 1860erne og begyndelsen af 1870erne kan være tale om, at den reelle vækst har været noget stærkere, end det fremgår af den opstillede statistik (s. 476). Med henblik på denne svagheit forekommer det mig, at der skal en vis dristighed til for første gang i den økonomisk-historiske forskning at betragte 1865 som et skæringspunkt mellem to faser eller perioder.

I øvrigt kan det undre, at ifølge Ole Hyldtoft (tabel B 3, s. 476) steg den københavnske industris maskinkraft fra 1874 til 1875 med kun lidt over 100 hk. – fra 2507 til 2610 hk. – eller med ca. 4 pct. En meget beskeden vækst, når man tager i betragtning, at vi i 1874-75 befinder os i

et lysende højkonjunkturår. Oplysningen rimer da heller ikke godt med det indtryk, som Dansk Dampkedelstatistik havde af udviklingen: Årene 1874-76 udviste en særdeles betydelig forøgelse i anvendelse af dampkraft... det skyldes så godt som udelukkende opsving i industrien... (M.T. 1885 s. 756, jfr. tabel s. 755).

Undervurderer således Ole Hyldtoft efter al sandsynlighed mekaniseringstakten i første halvdel af 1870erne, er der på den anden side grund til at antage, at den bliver stærkt overvurderet i 1880erne.

Jeg har tidligere berørt, at Ole Hyldtoft tilsyneladende ikke har haft øje for den trykte, i Ministerialtidende offentliggjorde dampkedelstatistik for 1883 og 1890. I den sidste anføres for hele landet væksten i antal dampkedler og deres hk. mellem 1883 og 1890. Yderligere anføres der tal for dampkedlernes antal i de enkelte industrier såvel i København som i provinsen både for 1883 og 1890.

Jeg vil i det følgende begrænse mig til at anføre en sammenstilling mellem Hyldtofts tal for mekaniseringsprocessen i maskinindustrien i 1880erne – hvor oplysningerne er særlig detaljerede – og dampkedelstatistikken for maskin- og metalvarefabrikker i henholdsvis 1883 og 1890.

I en tabel s. 157 vedrørende maskinindustrien i København 1855-1897 anføres i 1882 20 mekaniserede virksomheder med 282 hk., i 1888 37 mekaniserede virksomheder med 422 hk.

Hvilket giver en gennemsnitlig årlig stigning på 6,9 pct. Det billede, der tegnes af dampkedelstatistikken, ser ud som følger:

Inden for maskin- og metalvarefabrikker fandtes

i 1883 70 kedler med 1121 hk.

i 1890 67 kedler med 951 hk.,

altså en ikke uvæsentlig reduktion i såvel antal kedler som hk¹.

Hvad er forklaringen på denne flagrante uoverensstemmelse? Kan forklaringen være den, at Hyldtofts tal omfatter ikke alene dampmaskiner, men også gasmaskiner? Næppe. I 1897 udgjorde for hele hovedstadens industri dampmaskinerne 81 pct. af drivkraften, gas 15 pct. og elektricitet 3 pct. I 1888 spiller elektriciteten ingen rolle og gasmaskinerne formentlig en endnu mere reduceret rolle end i 1897².

1. Denne nedgang er dog noget overvurderet, idet 1883-tællingen i modsætning til 1890-tællingen medtager statskedler (orlogsværftet) samt kedler, som ikke i øjeblikket var i brug.

2. For hele Danmark fandtes af jernstøberier og maskinfabrikker i 1890 186 med mekanisk kraft, heraf 67 med damp, 18 med gas- og petroleumsmotorer. Deres hk. var hhv. 1437 og 47 (M.T.B., 1891 s. 550).

Jeg gentager: Hvad er forklaringen på denne flagrante uoverensstemmelse mellem Hyldtofts og dampkedelstatistikens tal?

I denne forbindelse er de oplysninger, som gives af N. F. Elgstrøm: Dampkedelstatistik 1883 (1885) af væsentlig interesse: »Oplysningerne til industritællingen i København (1882) er aldeles upålidelige«. I praksis er fabrikanterne tilfredse, når bare maskinen trækker. Han tilføjer senere: Den effektive hk. repræsenterer det arbejde, som dampmaskinen afleverer til arbejdsmaskinerne – denne størrelse kendes så godt som ikke.

Den indicerede hk. repræsenterer det arbejde, som dampmaskinen afleverer til stempet i dampcylinderen – dens størrelse kendes kun i få tilfælde. Fabrikanter, som leverer maskinen, nøjes ofte med at angive den nominelle hk. »Det bør med bestemthed udtales, at kun en sådan dampmaskinestatistik, som støtter sig til materiale indsamlet ved specielle iagttagelser hvert enkelt sted og foretaget af sagkyndige ifølge detaljerede, men konsekvente regler kan give pålidelig oplysning om størrelsen af dampmaskinernes motoriske kraft«.

Den konklusion, som de her anførte bemærkninger fører til, er da denne:

De med så stor flid indsamlede oplysninger om dampmaskinerne og deres hk. mellem 1831 og 1876 kan formodentlig nok godtages, dog med visse forbehold. Dette forbehold gælder måske ikke i særlig grad spørgsmålet om maskinernes hk., idet det var maskinkyndige folk, der forestod vurderingerne. Men forbeholdet gælder i alle tilfælde udviklingen i slutningen af 1860'erne og første halvdel af 1870'erne. For denne periode undervurderes mekaniseringsprocessen givetvis. Den dampmaskinestatistik, som hviler på tællingerne 1873, 1882 og 1888 giver sikkert et fortegnet billede af udviklingen. Først med tællingerne 1897, 1906 og 1914 forefindes pålidelige oplysninger om den mekaniserede industris hk.

Sammenfattende skal jeg kort anføre, hvad jeg har fundet særlig kritisabelt i Ole Hyldtofts afhandling:

Han har ikke øje for – eller har i alle tilfælde ofte undgået at tage stilling til den problematik, som en nærmere analyse af talmaterialet afdækker. Talbehandlingen er sine steder uforsigtig og til tider fordrejet, sandsynligvis som følge af forudfattede meninger om en »jævn og behersket udvikling«.

Ole Hyldtofts konklusioner kan være af rent spekulativ karakter uden forankring i virkeligheden.

En overraskende kendsgerning er, at forfatteren ikke har benyttet den af dampkedeltilsynet i Ministerialtidende publicerede statistik over antal

dampkedler bl.a. i København i 1883 og 1890. Denne kilde er af grundlæggende betydning for en vurdering af dampkraftens størrelse og udvikling såvel i København som i provinsen.

Det vil nok kunne misforstås, hvis jeg afsluttede oppositionen med disse kritiske bemærkninger. De vedrører alle tiden op til 1895. Herefter forefindes et statistisk materiale, der både er rigeligere og sikrere, hvilket i høj grad har sat sit spræg på redegørelsen for perioden 1895-1914, som konstituerer værkets tyngdepunkt. Men det er rimeligt at betone, at selv om beskrivelsen for tiden op til 1895 kendetegnes af væsentlige og undertiden påfaldende mangler, så er der for dette tidsrum (1840-1895) fremdraget et væld af nyt materiale og fremlagt nye og inspirerende synspunkter af stor interesse for den økonomisk-historiske forskning.

Bonden og det nationale fodfolk

Træk af landalmuens deltagelse i krigsførelsen i det 16. århundrede

Af Jesper Bering Asmussen

De forskere, der har beskæftiget sig med 1500-tallets bondesoldater, har været ret negative i deres vurdering af dette nationale fodfolks kvalitet. Cand.phil. Jesper Bering Asmussen finder denne opfattelse korrekt, når det gælder fodfolket som offensiv styrke langt fra hjemmet, hvorimod han vil hævde, at det på udmærket vis løste lokale forsvarsopgaver.

I sammenligning med det 17. århundredes voldsomme krigeriskhed vil det ikke være urimeligt at betragte det foregående århundrede som en *relativ* fredelig periode for landalmuen¹.

Bonden deltog tilsyneladende kun i meget begrænset omfang i 1600-årenes krigsføring, der for størstedelen blev overladt den adelige rytterhær (rostjenesten) og de professionelle lejetropper. Måske har netop denne (militært) noget tilbagetrukne rolle for landalmuen givet anledning til senere tiders negative vurdering af bøndernes værdi som soldater.

Spørgsmålet er, om denne holdning stadig må være gældende, – eller var det 16. århundredes bønder mere eller mindre værdiløse som soldater? For at finde svaret må vi begynde tilbage i tiden omkring 1241, men lad os inden da kaste et blik på den hidtidige – og nutidige – militærhistoriske forskning.

1. Indledning

Den danske militærhistoriske forskning har gennem det sidste halve århundrede ført en noget tilbagetrukket tilværelse, hvilket måske skal ses som en reaktion på det 19. århundredes meget omfattende produktion inden for feltet. Hertil kommer, at mange – noget firkantet – anskuer

1. Dette begreb vil senere blive opløst i de indgående sociale kategorier. Om det 16. århundredes landbosamfunds struktur se iøvrigt F. Skrubbeltrang: *Det danske landbosamfund 1500-1800, 1978*, s. 14-17 og 42-46.

militærhistorie som synonymt med krigshistorie, og som følge heraf får den opfattelse, at militærhistorie kun kan beskæftige sig med enkelte markante personligheder, disses betydning og krigenes politiske placering. Prøver man at se *militærhistorien som et bidrag til kultur- og socialhistorien*, kan man få et betydelig mere nuanceret billede af de emneområder, der hører ind under disciplinen.

At sådanne tanker ligger mange historikere af idag fjernt, giver to af de seneste års vægtigste bidrag til det 16. århundredes historie – Gyldendals Danmarks Historie II^{1a} og Dansk Social Historie III² – et eksempel på. For forfatterne findes tilsyneladende kun to mulige opfattelser af militærhistorien, enten som ren krigshistorie – hvilket udelades – eller som politisk historie, hvilket i enhver henseende fortjener, og får, omfattende behandling.

Overraskende er det at se, at E. Ladewig Petersen indirekte frakender militærhistorien enhver socialhistorisk betydning ved overhovedet ikke at beskæftige sig med den på trods af krigenes uomtvistelige indflydelse på samfundsudviklingen og -strukturen³. For forfatterne har det tilsyneladende ikke indebåret problemer at opstille hære, vinde (eller tabe) krige, altsammen over ganske få linier, for så at kaste sig over de politiske og samfundsmæssige følger af denne krigsføring på de næste mange sider. De, der har udkæmpet krigen, forbigås i tavshed⁴.

I litteraturen findes kun én nyere artikel, der eksplicit beskæftiger sig med det nationale fodfolk i det 16. århundrede, nemlig C. W. Lebahns om de nationale troppers deltagelse i syvårskrigen⁵. Da sigtet er alle nationale tropper (d.v.s. både rostjenesten og købstadsbevæbningen foruden fodfolket), og perioden samtidig er indskrænket til 7 år, er det forståeligt, at behandlingen af fodfolket til tider bliver en anelse summarisk og uden de lange perspektiver. Man skal faktisk tilbage til århundredskiftet for at finde en tilbunds gående behandling af landalmuens krigsdeltagelse, hvor Emil Madsen gav gedigne, men knastørre og tem-

1a. A. E. Christensen m.fl. (red.): *Gyldendals Danmarks historie* (herefter GDH) II, 1980.

2. E. Ladewig Petersen: *Dansk social historie* (herefter DSH) III, 1980.

3. Dog behandles i to små afsnit resultaterne af krigen i perioden 1645-60, men dette på en noget stedmoderlig måde (DSH III, s. 73-82).

4. Denne holdning til bl.a. GDH II deles stort set af F. P. Jensen i *Historisk Tidsskrift* (herefter HT), hvor han i sin anmeldelse skriver: »... savner man alligevel en redegørelse for ... (en) væsentlig side af samfundslivet, nemlig rigets forsvarsvæsen, der, såvidt det kan ses, ikke omtales med et ord.« (HT 82, s. 125).

5. C. W. Lebahn: *De danske nationale troppers deltagelse i syvårskrigen 1563-70. Jyske Samlinger ny rk. 3, 1954-56.* (Herefter Lebahn).

melig ureflekterede oplysninger og gennemgange af de nationale fodfolk⁶. Mere implicit kan der hentes vurderinger hos E. Kjersgaard, P. J. Jørgensen og Erik Arup⁷, men med hovedvægten lagt på middelalderen og ikke mindst ledingen. Rostjenesten er senest behandlet af K. J. V. Jespersen i dels en artikel om ridderhærens overgang til kavaleri⁸, dels i disputatsen om rostjenestetaksationen⁹. For købstædernes vedkommende savnes en nyere gennemgang, men P. V. Jacobsens fra 1847 er dog gedigent håndværk¹⁰; den har måske netop derfor stået alene så længe¹¹.

2. Leding og landeværn

Inden der i følgende skal ses på forudsætningerne for landalmuens krigsdeltagelse, vil det være på sin plads at fastslå, at *perioden ikke byder på nogen egentlig »værnepligtslovgivning«*. Der er til stadighed tale om ad hoc udskrivninger med basis i de foregående århundreders lovgivning. Man må derfor søge baggrunden i landskabslovene og i de forordninger og recesser, der i tidens løb medførte udbygning, ændring og præcisering af bestemmelserne fra det 13. århundrede omkring ledingen og landeværnet.

I Jyske Lovs III bog, kapitlerne 1-20, behandles ledingen og landeværnet¹². Uden her at komme nærmere ind på diskussionen af forskellene/lighederne mellem disse to begreber skal det dog understreges, at den opfattelse, Arup i sin tid gjorde gældende¹³, at landeværnet skulle være

-
6. E. Madsen: *De nationale tropper samt hærvesenets styrelse i det 16. århundrede*. HT 7:5, 1904-5. (Herefter Madsen). Desuden E. Madsen: *Studier over Danmarks hærvesen i det 16. århundrede*. Militært Tidsskrift 27-30, Tillægshæfte 1-4, 1898-1901 og E. Madsen: *Om fodfolket i de danske hære i det 16. århundrede*. HT 7:1, 1897-99.
 7. E. Kjersgaard: *Leding og landeværn*. Festskrift til A. E. Christensen, 1966. (Herefter Kjersgaard). P. J. Jørgensen: *Dansk retshistorie*, 1974 (1940). (Herefter Jørgensen, 1974). E. Arup: *Leding og ledingskat i det 13. århundrede*. HT 8:5, 1914. (Herefter Arup, 1914).
 8. K. J. V. Jespersen: *Rostjeneste, ridderhær og militærrevolution 1525-1625*. Krigshistorisk Tidsskrift 10:2, 1974.
 9. K. J. V. Jespersen: *Rostjenestetaksation og adelsgods*, 1977.
 10. P. V. Jacobsen: *Bidrag til kundskab om de danske købstæders borgervæbning og deltagelse i krigsvæsenet i en del af det 16. århundrede*. HT 2:1, 1847.
 11. F. P. Jensen: *Danmarks konflikt med Sverige 1563-70*, 1983 er desværre fremkommet på et tidspunkt, hvor udarbejdelsen af artiklen var så fremskredet, at jeg måtte vælge at se bort fra dette værk.
 12. E. Kroman & S. Iuul: *Danmarks gamle love på nutidsdansk* (herefter DGL), I-III, 1945. Heraf specielt §§ 1-7 om krigsleding, jvf. Arup, 1914, s. 146f og 153f.
 13. Arup, 1914, s. 156ff.

en fælles betegnelse for krigsleding og skatteleding – i modsætning til tidligere, hvor bl.a. Erslev, noget firkantet, opfattede landeværnet som defensiv og ledingen som offensiv krigsførsel¹⁴ – siden er blevet stærkt forandret og forbedret af først P. J. Jørgensen¹⁵, senere S. Juul¹⁶ og sidst af C. A. Christensen¹⁷ og E. Kjersgaard¹⁸. Disse hævder mere eller mindre samstemmende, at ved siden af den rigsdækkende leding må der have været en lokal forsvarsordning, landeværnet. P. J. Jørgensen giver den nok mest dækkende karakteristik af landeværnet og ledingen, idet han påpeger, at ved siden af ledingsordningen, der havde både forsvars- og angrebskrig som formål, og hvor befolkningen i princippet gjorde tjeneste efter tur, »i et vist tilfælde, nemlig når en landsdel angrebes, suppleredes med en pligt for alle våbenføre mænd til at møde«¹⁹.

Som en uddybning af denne formulering står en forordning fra Bara herred omkring 1282, hvori det siges, at »fremdeles er det vor vilje og påbud til alle bryder og landboer, såvel privilegerede som andre, at de, nårsomhelst fjenders fejde truer riget, skal være rede til fædrelandets forsvar, som rimeligt er«²⁰.

Skal man have et *utvetydigt* udsagn om middelalderens forsvarsordning, må man dog så langt op i tid som til det berømte responsum fra Sjællands landsting i 1428. På direkte forespørgsel fra Erik af Pommern om, hvilke midler man havde til rådighed for landets forsvar, lyder svaret, at »efter gammel sædvane og ret, som værende haver tilforn i landet, at når fjender kommer for landet, og bavn brænde og vidje brand gå, hvilken i den sted hjemme sad... bør at hænge ved sin egen bjælke«²¹. Denne redegørelse ser altså ud til at bygge på traditionerne fra Bara-

14. Kr. Erslev: *Valdemarernes storhedstid*, 1972 (1898), s. 142.

15. Jørgensen, 1974, s. 252f og 545f.

16. DGL III, s. 172.

17. C. A. Christensen: *Landvärn. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder X*, 1965. (Herefter Christensen, 1965). Sp. 305ff og C. A. Christensen: *Leidang*. Sst., sp. 443ff.

18. Kjersgaard, s. 118 specielt. Hele artiklen giver den nyeste gennemgang af forholdet mellem leding og landeværn, samtidig med en udførlig diskussion af Arup, 1914. Jeg henviser iøvrigt for nærmere redegørelse hertil.

19. P. J. Jørgensen: *Anmeldelse af Arup's Danmarks historie*. HT 9:4, 1925. (Herefter Jørgensen, 1925).

20. *Danmark Riges Breve* (herefter DRB) 2:3, 1939. 20/3-1282, og nogenlunde parallelt, men ikke så specificeret i privilegiet til Skt. Johannes kloster, hvor det hedder: »befæstningsarbejde og landeværn, fra hvilken tjeneste overhovedet ingen fritages« (DRB 2:1, 1938, 7/3-1250). Som vi senere skal se, behøver sådanne formuleringer ikke entydigt at henføre til lokalforsvar.

21. *Danske Magazin* (herefter DM) 1:5, 1751, s. 319f.

forordningen, der dog ikke indeholdt bestemmelsen om dødsstraf for dem, der undlod at følge befalingen²², men tværtimod indeholdt det noget tvetydige »som rimeligt er«. Det antydes således, at bestemmelserne om at gå mand af hus kun dækker, når angrebet gælder den umiddelbare omegn, eller i det mindste land (-skab)²³, en forudsætning, hvis stadig gældende i 1428, forklarer den drastiske straf for ikke at møde op. 1428-responsummet betragtes generelt som det egentlige grundlag for udskrivningen af landalmuen i senmiddelalderen²⁴. At erklæringen ikke blot var gældende i 1428 (og i omtrent samme mening og udformning i 1282), men også i det 16. århundrede, fremgår af Christian II's gentagelse af den på tinge i 1517²⁵. Der har altså til det 16. århundredes begyndelse eksisteret en generel forsvarsudbudsordning, hvis primære sigte har været det nære forsvar.

Der kan således ikke herske tvivl om den lovfæstede baggrund for landalmuens deltagelse i rigets *forsvar*, men samtidig kan man også finde vidnesbyrd om udskrivning til decideret *krigstjeneste*. Bønder omtales som tjenestegørende med armbrøst under Valdemar Atterdag²⁶, i 1497 i forbindelse med Unionskrigen udskreves hver 10. bonde²⁷, og ligeledes i Ditmarsken benyttedes bondeopbuddet i år 1500²⁸. Det synes således, som om forsvarsordningen lige så meget gjaldt generhvervelse af tidligere, men nu tabte, danske landområder, og udviklingen mod slutningen af det 15. århundrede peger henimod en genoptagelse af den ellers forlængst opgivne udgærdsleding²⁹. Landalmuen har tilsyneladende ikke

22. W. Christensen: *Dansk statsforvaltning i det 15. århundrede*, 1903. (Herefter Christensen, 1903). Han betvivler dog også i forlængelse af Velschow denne strafs høje alder (Christensen, 1903, s. 209).

23. Christensen, 1965, sp. 306.

24. Kilden er kommenteret senest af Christensen, 1965, sp. 305f og Kjersgaard, s. 124, men også af Christensen, 1903, s. 288f; Madsen, s. 125; E. Arup: *Danmarks historie IIa, 1961 (1932)*, (herefter Arup, 1961), s. 210; C. F. Allen: *De tre nordiske rigers historie, II, 1866*, s. 461f og Kr. Erslev m.fl. (red.): *Danmarks riges historie*, (herefter DRH), II, 1898-1905, s. 703.

25. DM 1:5, s. 319.

26. Dette muligvis ved mobiliseringen 1358 (jvf. Kjersgaard, s. 319; Jørgensen, 1974, s. 546 og DRH II, s. 311 (jvf. E. Jørgensen (udg.): *Valdemar Atterdag. Sjællands krønike, 1911*, (herefter Krønike), s. 45f)), men dog snarere i forbindelse med det første angreb på Langeland 1355 (jvf. Arup, 1961, s. 110f (jvf. Krønike, s. 38)).

27. DRH IIIa, 1899-1905, s. 57.

28. Sst., s. 68ff.

29. Et udtryk man kan finde anvendt så sent som 1555 i formen »udgærdsknægt« (E. Marquard (udg.): *Breve til og fra Mogens Gyldenstjerne og Anne Sparre, I-II, 1929-41*. (Herefter Gyldenstjerne). 12/1-55.).

magtet at holde fast ved den afløsning fra aktiv militærtjeneste, man havde opnået gennem skatteledingen og forsvarspligten³⁰.

Landalmuen skulle således gennem visse perioder af det 16. århundrede komme til at fungere på godt og ondt som elementer i en aktiv krigsførsel, omfattende tre (i princippet) forskellige militærordninger: strandvagt, landeværn og »udgårdsleding«.

3. Forsvarsstrukturen i det 16. århundrede

Som det fremgår af det foregående, fandt der under ingen omstændigheder egentlige reformer sted vedrørende udskrivning og mobilisering af landalmuen i perioden op til o. 1500. I Bara-forordningen såvelsom Skt. Johannes-privilegiet og landstingsvidnet er grundlaget »de fra arilds tid« gældende bestemmelser. Den samme konservatisme, som prægede tiden før 1500, kom også til at præge hele det 16. århundrede, og først i 1614 – med bestemmelsen om oprettelse af en national, stående hær – sker et principielt, men ikke afgørende, brud med middelalderens mangel på en veluddannet og ikke mindst veludrustet national fodfolksstyrke.

Eksempelvis kan påpeges Christian II's allerede nævnte gentagelse af landstingsvidnet fra 1428 i 1517, og karakteristisk er det da også, at selv efter den lærestreg, den nordiske syvårskrig 1563-69 burde have givet (hvor Erik XIV med stort held anvendte *sin* veltrænede nationalhær), holdt man fast ved de mere eller mindre kaotiske årlige mønstringer landsdelsvis. Således i 1575, hvor det med et kongeligt hjertesuk lyder, at ved mønstringen i Nørrejylland og på Fyn blev mange af knægtene simpelthen væk, og af dem, der endelig mødte frem, måtte mange udmønstres igen som aldeles ubrugelige. Brevet slutter med den idelige gentagne bestemmelse om, at nu skal bønderne registreres, så man kan vide, hvor stor en hærstyrke, der i givet fald kan stilles³¹. Efter 1575 blev det helt opgivet af holde årlige mønstringer³², og det eneste, bønderne blev anvendt til militært århundredet ud, var borgbyggeri³³.

Enkelte tilløb til en organiseret hær ved siden af adelsrytteriet skete dog i 1573, hvor det blev fremført, at »dog betænke vi os og vore riger

30. Jvf. Madsen, s. 124f; Jørgensen, 1974, s. 545f og Kjersgaard, s. 140.

31. C. F. Bricka m.fl. (udg.): *Kancelliets brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1551-1645, 1885-1968*. (Herefter KB). 20/9-75.

32. I årene efter syvårskrigen var der tale om en reel desavouering af hæren til fordel for flåden og »et dansk dominum maris baltici« (GDH II, s. 451).

33. Jvf. KB 27/6-77, 27/11-80, 9/7-88, 25/11-94 og 27/9-98.

fast nyttigt at være, at der haves et godt opseende, så dersom udi fremtiden skulle noget påkomme, at der uden rigets mærkelig stor besværing kunne gøres et godt alvorlig modstand«³⁴. Resultatet blev, at befolkningen blev lagt i læg på 10, og den udgjorte skulle altid have en degn og et godt langt rør klar til brug. Med vanlig ildhu blev bestemmelserne dog allerede ændret året efter, hvor det blev bestemt, at der nu skulle oprettes en for 5 år stående hær. Bønderne blev lagt i læg på 40, og de slap for selv at møde undtagen ved mand af hus for i stedet af besolde en skytte³⁵. Dette system, der i princippet virkede fornuftigt, kom aldrig rigtig til udførelse, idet der som nævnt kun blev forsøgt afholdt én mønstring over disse knægte, i 1575, og med det anførte resultat. Endelig aftakkedes de af knægtene, det overhovedet var muligt at få bønderne til at holde, i 1576³⁶.

Egentlige principper for landalmuens deltagelse i rigets hærvæsen findes altså ikke for det 16. århundrede, hvilket bl.a. medfører, at de bestemmelser, man kan finde om landalmuens militære pligter, dels kun kan tages for pålydende på selve udstedelsestidspunktet, men på den anden side også kan påregnes at have været mere eller mindre gældende gennem hele perioden. Derfor vil det ikke tjene noget formål at fastholde en stram kronologi i gennemgangen af de enkelte facetter. Dette gør det bl.a. muligt at udstrække materialet fra syvårskrigen til at være – naturligvis med visse forbehold – repræsentativt for hele det 16. århundrede.

4. De enkelte landsdeles bidrag til krigsførelsen

Det er karakteristisk for århundredets mobiliseringspolitik, at man primært har betragtet riget som bestående af tre rustningskredse: to østdanske og en vstdansk, hvilket har haft nogle ganske klare fordele, transportsystemets og kommunikationsliniernes kvaliteter in mente.

Ganske typisk finder rustningen i 1554 sted ved åbne breve til henholdsvis Nørrejylland og Fyn³⁷, Sjælland, Møn, Lolland og Falster³⁸, og Skåne, Halland, Blekinge og Lister³⁹. Dette forhindrede dog ikke, at der

34. V. A. Secher (udg.): *Corpus Constitutionum Daniae, I-VI, 1887-1918*. (Herefter CCD), 27/3-73.

35. CCD 3/7-74.

36. KB 12/2-76.

37. KB 1/5-54.

38. KB 23/5-54.

39. Sst.

ved generelle mønstringer kunne udgå breve til hele Danmark under ét som f.eks. i forbindelse med ovennævnte rustningsbefaling⁴⁰, eller når der i 1565 blev givet ordre til udbud af hele riget⁴¹. Det generelle mønster var dog mobiliseringsbefalinger til de enkelte landsdele (eller landskaber).

To særlige tilfælde udgjordes af Slesvig og Norge. Som en direkte følge af Slesvigs position som selvstændigt hertugdømme (eller fyrstelen under Danmark), med en mere eller mindre teoretisk samhørighed med det egentlige Danmark⁴², blev dette område aldrig inddraget i mobiliserings-sfæren⁴³, heller ikke efter delingen af hertugdømmerne i 1544.

Anderledes var det med Norge. Både i unionstiden og efter 1536, hvor Norge formelt blev en del af Danmark⁴⁴, udgik der åbne breve om mobilisering i denne landsdel⁴⁵. Således giver kong Hans i 1502 Henrik Krummedige – herre på Bahu – kommandoen over almuen mellem Oslo og Bahu, der skal drage mand af hus med ham⁴⁶, og i 1545 befales strandvagt og udbud over hele Norge⁴⁷. Senere i forbindelse med syvårskrigen måtte samme nordmænd igen danne en modstandsstyrke, denne gang sammen med nogle tilsendte vendelboer⁴⁸. I forlængelse af ovenfor anførte tyder en del dog på, at Norge ikke har været så inkorporeret i rigets militærvæsen, at de generelle rustnings- og udbudsordrer umiddelbart også har været udstrakt hertil. Norges militære værdi har primært været de tre fæstninger Bahu, Bergenhus og Akershus, og nordmændenes opgave i tilfælde af tvistigheder at passe på sig selv og ikke ligge det øvrige rige til besvær.

5. Landalmuens militære funktioner

Som antydet i det foregående præges perioden ikke just af systematisk og velgennemtænkt forsvarslovgivning. Opfattelsen af adelsrytteriet som

40. KB 29/9-54.

41. KB 4/1-65.

42. GDH II, s. 279 og 332f.

43. Der skulle dog i visse kritiske situationer stilles et beskedent antal ryttere (GDH II, s. 333).

44. GDH II, s. 280.

45. Dog må det forventes, at med Norges løse tilknytning til Danmark o. 1524-36, hvor der mest er tale om en personalunion under Frederik I (GDH II, s. 301), har også det militære samarbejde nået et lavpunkt.

46. DM 3:2, 1845, s. 45f.

47. DM 4:1, 1864, s. 20f.

48. CCD 2/7-64.

den absolutte kerne i hæren ændredes ikke, og landalmuen var og blev de sidste reserver. Derfor kan det heller ikke undre, at de forskellige forsvarsformer, der vittelig kan findes i kilderne, ofte overlapper hinanden og tilsyneladende aldrig bruges ud fra en konsekvent opfattelse af, hvad der hører sig til i den pågældende situation. *Der har ganske enkelt manglet et overordnet sæt regler for landalmuens militære funktioner.*

På trods heraf kan en række forskellige »grene« identificeres, og i det følgende skal »strand- og grænsevagt«, »landeværn og mand af hus« og sidst »udbud og mønstring«⁴⁹ nærmere beskrives.

5.1. Strand- og grænsevagt

Strand- og grænsevagten var den fuldstændig basale forsvarsfunktion i det militære system. For bonden og fiskeren har det i al sin enkelthed drejet sig om at forsvare liv og gods – og ikke så fjerne begreber som fædreland og konge – mod en indtrængende fjende.

Ganske karakteristisk møder vi også kun yderst sporadisk begreberne i brevene, og når det sker, er det oftest i forbindelse med ekstraordinære situationer⁵⁰. Typisk indskrænker »ordrerne« sig da også til en fastlæggelse af, hvilken lensmand eller adelsmand i øvrigt der har ansvaret for en bestemt region, og en meddelelse om at der er opstået en kritisk situation, og at de skal »sidde rede med våben og væрге så de straks kan gøre fjenden modstand«⁵¹. Bønderne forventes så selv at vide at udsætte vagtposter, organisere forsvaret etc. (evt. efter »anvisning« eller »undervisning«).

I sommeren 1563 blev der således, som et forvarsel til den officielle åbning af krigen den 1. september, givet ordre til bønderne i Skåne, Halland og Blekinge om at være forberedt på et fjendtligt angreb⁵², uden at de blev beordret til at holde strand- og grænsevagt. Ikke desto mindre har man taget dette for givet, idet der hen på efteråret udtoges en række bønder, der skulle sendes til Gønge herred »for at hjælpe med at holde vagt, så besværet ikke falder alene på indbyggerne her«⁵³. Den vagt, der

49. Da begreberne langt fra anvendes konsekvent i brevstoffet, vil evt. klassifikation ofte komme til at bero på et *skøn* underbygget af ordrenes *indhold* og *formulering*. Problemerne gøres ikke mindre af, at overgangene mellem de enkelte »grene« ofte er glidende.

50. Jvf. CCD 18/2-68 og KB 3/9-65 og 10/4-68.

51. Jvf. KB 7/8-63.

52. KB 7/8-63 og 8/8-63.

53. CCD og KB 3/10-63.

omtales, er naturligvis grænsevagten ind til Småland. Forinden udgik der i forsommeren en af de få, men samtidig absolut mest sigende, generelle befalinger om strandvagt over hele riget, der kendes for det 16. århundrede. Ganske i tråd med landstingsvidnet 1428 hedder det, at »bønderne ved søsiden i lenene på Sjælland, Fyn, Nørrejylland, smålandene og Langeland skal rejse bavn og holde strandvagt. Hvis der sker indfald, skal bønderne, når de ser baverne brænde og hører kirkeklokkerne ringe, begive sig til stranden med deres våben og gøre modstand«⁵⁴. Her skal der ikke først udtages læg og holdes mønstring – ordren gælder alle, som »til lovs alder var kommet«, og derved kommer strand- og grænsevagten i høj grad til at minde om befalingen til at gå mand af hus.

Det er dog ikke alene i forbindelse med syvårskrigen, der findes vidnesbyrd om det helt lokale forsvar. Så tidligt som i 1510 under krigen med Lübeck og Sverige – altså før Christian II's gentagelse af landstingsvidnet – beordres Anders Bille til at holde vagt langs strandene på Møn, så almuen kan rejses, hvis fjenden gør landgang⁵⁵, og sidst på århundredet udgår lignende ordrer til bønderne på Bornholm⁵⁶, hvor der for eneste gang gives nøjere bestemmelser vedrørende vagtens udrustning, idet de skal have »rør og andre våben parat«⁵⁷. Også for tiden inden Brømsebroforbundet i 1541 normaliserede forholdet mellem Danmark og Sverige findes eksempler på, at der i forbindelse med overhængende krigsfare holdes strandvagt. Således meddelte Axel Brahe og Mogens Gyldenstjerne i 1539 kongen, at de nok skulle holde god strandvagt i Skåne⁵⁸, og det er yderst tænkeligt, at dette enlige eksempel kan tale for en række lignende tilfælde.

Det er naturligvis et spørgsmål med hvor stort held og ikke mindst vilje, bønderne har opfyldt denne pligt til at yde strand- og grænsevagt. Som det senere skal vise sig, var landalmuen ikke altid lige villig til at gribe til våben på rigets vegne, men dette forbehold har ikke spillet nogen væsentlig rolle ved nærforsvaret. Kun et eneste tilfælde haves i de trykte kilder på manglende vilje, og det skriver sig til Bornholm i året 1565. Her fik bønderne på Jørgen Ruds gods besked på at holde strand-

54. KB 12/6-63.

55. W. Christensen (udg.): *Missiver fra Christiørn I og Hans' tid*, (herefter *Missiver*), I-II, 1912-14. *Missiver* II 17/2-10.

56. KB 27/11-80 og CCD 26/10-80.

57. CCD 25/8-82, hvilket givet hænger sammen med karakteren af strandvagten på de mindre befolkningsrige øer. Det er næppe rimeligt her at lave en stram skelnen mellem strandvagt og landeværn.

58. Gyldenstjerne 19/4-39.

vagt som de øvrige bønder på landet, hvilket bornholmerne åbenbart hidtil havde værgret sig ved⁵⁹.

I visse tilfælde har man dog ikke turdet stole helt på bønderne. Der udgik således i 1565 ordre til en række lensmænd på øerne om at holde øje med strandvagten, så den ikke spionerede for fjenden⁶⁰, og forbud mod at gøre fjenden forsyninger gentages ofte⁶¹. Når der ellers blev ytret misfornøjelse med strand- og grænsevagten, havde det sit udspring i manglende militær kunnen⁶². Jørgen Billes beklagelser over, at bønderne i Åhus og Villands herreder ikke var til at stole på, skyldtes ikke manglende tiltro til deres loyalitet, men til deres mod. Et forhold, der efter Billes opfattelse kunne rettes op på, hvis der blev sendt nogle fænniker tyske knægte (»så skulle de nok holde sig rede, og vide at oppe sig«⁶³).

Generelt var der dog både tiltro til og tilfredshed med vagten. Et godt eksempel er forholdene i Gønge herred på grænsen til Sverige ved begyndelsen på syvårskrigen. Uden at være beordret dertil standsede bønderne nogle indtrængende svenskere, hvorfor kongen takkede gøngerne, men samtidig manede til besindighed, så de ikke drog videre og indledte krigen på egen hånd⁶⁴. Belært af dette regnede Frederik II det året senere for givet, at gøngerne nok skulle holde god vagt og vide at forsvare sig selv⁶⁵. De sluttede dog en midlertidig separat fred med svenskerne⁶⁶, men udviklede sig i løbet af krigen – under ledelse af Mikkel Gønge – til et regulært friskyttekorps, endda med så gode resultater, at Mikkel Gønge blev adlet i 1571⁶⁷.

Når der tidligere er blevet anført nogle kritiske bemærkninger til Norges rolle i rigsforsvaret, vil det være på sin plads her at anføre Henrik Krummediges optimistiske brev til hustruen angående den norske almues forsvarsvilje. De »har håndganget mig og sagt, at de vil leve og dø med mig på vor nådig herres vegne« hedder det med patos⁶⁸.

Generelt må det kunne skønnes, at strand- og grænsevagten har været

59. KB 16/11-65.

60. KB 21/5-65.

61. Jvf. CCD 1/4-64 og KB 3/5-68.

62. Jvf. Gyldenstjerne 16/9-64 og Missiver II 15/7-10.

63. Gyldenstjerne 25/1-66, se også KB 30/5-67.

64. KB 12/6-63.

65. KB 17/8-64.

66. KB 28/11-64.

67. P. Engelstoft (red.): *Dansk Biografisk Leksikon*, VII, 1936, s. 529.

68. Missiver II 30/7-02 og 14/8-02. Se også DM 3:5, 1857, s. 117, hvor Bornholmerne roses for under Grevens Fejde at have sat sig op mod rigets fjender og afværget rigets skade og fordærv.

en forsvarsmæssig både *god og effektiv institution*, der har fungeret mere eller mindre gnidnings- og omkostningsløs. Over for et målrettet angreb af regulære tropper har den dog ikke kunnet stille noget op. Til støtte i sådanne situationer kunne hærledelsen trække på endnu en gammel institution: landeværnet, og når det virkelig brændte på: mand af hus.

5.2. Landeværn og mand af hus

På samme måde som det er svært at trække en markant skillelinie mellem på den ene side strand- og grænsevagten og landeværnet, findes der heller ikke noget, der afgørende skiller landeværnet fra decideret udbud. Overgangene er flydende, men på ét område kan der foretages en klar kategorisering. Landeværnet var lokaliseret til de enkelte landskaber, og på intet tidspunkt blev landeværnsstyrker sendt fra en landsdel til en anden. Nørrejylland, Fyn og Sjælland kom f.eks. aldrig til at yde landeværn til Skåne, Halland og Blekinge under syvårskrigen, hvor sidstnævnte områder ellers lå i konstant landeværn fra sommeren 1563, til den usikre våbenhvile i vinteren 1569 satte et foreløbigt punktum for krigen⁶⁹. Landeværnet er altså på samme måde som strand- og grænsevagten lokalforsvar, men dog ikke mere lokalt, end at bønderne i Sydsåne (Albo og Færs herreder) sagtens kunne beordres til Jørgen Bille i Blekinge »for at gøre fjenden modstand«⁷⁰.

Det er dog værd at bemærke i denne forbindelse, at bønderne godt kunne kommanderes fra et landskab til et andet for at løse rent forsvarsmæssige opgaver. I rigsrådets svar til Frederik I's artikler i Kolding i 1525 hedder det om et angreb på Skåne, at »havde det ikke været sædvane at indbyggerne ikke skulle give sig af et land (-skab, m.a.) og ind i et andet, med mindre de fik kongens befaling, havde adelsmændene påbudt det uden frygt for oprør«⁷¹. Betingelsen for en sådan ordre er altså blot den kongelige signatur, men for helt at komme uden om problemet vælger man, som det senere skal ses, den gamle udgærdsleding i stedet.

Ikke kun med hensyn til karakteren af nærforsvar, men også i forbindelse med kommandovej og den forsvarspligtige del af almuen, ligner landeværnet strand- og grænsevagten. Lensmanden sørgede for, at kon-

69. KB 7/8-63 og 22/2-69.

70. CCD 10/8-65, se også samme 1/4-67, hvor ordren gentages, men dog således at bønderne kan udruste skytter i stedet.

71. DM 2:5, 1827, s. 43.

gens befalinger blev ført ud i livet, og havde derefter meget lidt med landeværnet at gøre. Undtagelsen var naturligvis, hvis netop hans len (og eventuelt dertil hørende herred) blev angrebet, en udvikling der bl.a. kan følges i forbindelse med Jørgen Billes forsvar af Blekinge⁷².

Mere interessant er det at se på, hvilken del af befolkningen der forventedes at tage del i landeværnet. Her viser det sig, at det er et beredskab, der mere eller mindre minder om mand af hus, nøjagtig som det var tilfældet med strandvagten. I langt, langt den overvejende part af landeværnsbefalingerne benyttes termen »bønderne« eller »indbyggerne« og synonymt hermed »almuen«. Således i 1566, hvor »bønderne« i en række skånske len »skal ligge til landeværn på grænsen«⁷³. Det mere formelle »bønder og mening almue« benyttedes aldrig i henvendelserne, der hermed fik et mere uhøjtideligt og ureguleret tilsnit end ved udbuddene og mønstringerne, hvilket passer godt overens med landeværnets karakter i øvrigt. Kun i meget få tilfælde blev befalingen rettet til en mere specificeret social gruppe, og dette kun, når det tillodes de egentlige *gårdfæstere* at blive hjemme⁷⁴. I disse tilfælde blev befalingen rettet til »pebersvende« og »gårdmænd«, og enkelte gange inkluderedes alle løse karle⁷⁵. Også adelens ugedagsbønder, der ellers fritoges for mangt og meget, måtte yde deres til det fælles forsvar, idet denne gruppe overhovedet ikke blev nævnt ved landeværnsbefalingerne⁷⁶.

Karakteren af landeværnsbestemmelserne er uformel. Dette skyldes måske, at det kun var i forbindelse med syvårskrigen og da kun gældende for én enkelt landsdel, at landeværnet blev brugt *intensivt* i krigsføringen. Institutionen findes ganske vist nævnt løbende gennem hele det 16. århundrede, men kun yderst sporadisk⁷⁷.

Denne fremtræden som en art udvidet strandvagt giver sig også til kende ved den tilfældige måde, hvorpå landeværnet blev udtaget og udrustet, – og hvor beskedne styrker der blev opstillet. Bønderne blev lagt i

72. Jvf. Gyldenstjerne 2/8-65, 7/9-65 og 16/9-65.

73. CCD 23/6-66. Se også KB 23/6-65, 14/3-67, 3/9-64 m.fl. I et enkelt tilfælde nævnes det udtrykkeligt, at hovbønder (»som have penge«) skal møde op (evt. »mest hest og harnisk«) (KB 9/8-65).

74. Om dette samt de to følgende begreber se note 1.

75. Bl.a. CCD 10/8-65.

76. Som det senere vil fremgå, fremhæves det i brevene, hvis ugedagsbønderne fritages for militærtjeneste.

77. Den findes nævnt i sin egentlige ikke-middelalderlige skikkelse allerede 1507 (Missiver II 16/11-07) og måske så sent som i 1580'erne (KB 26/10-80 og 24/8-82).

læg på én af hver gård⁷⁸, 3⁷⁹, 5⁸⁰ og 10⁸¹, alt efter som behovene viste sig. Heraf følger også helt naturligt, at de styrker, der kunne opstilles, var af vidt forskellig størrelse. I Malmø, Landskrone og Helsingborg len mente man således at kunne oprette nogle (?) fæniker (å 5-600 mand) ved at udtage hver femte⁸², mens Østskåne kun magtede at sende ialt 35 roder (å 6-12 mand) ved en lignende lægsinddeling⁸³. Et lignende problem løb Jørgen Bille ind i under forsvaret af Blekinge. På hans indtrængende bøn om hjælp sendte Albo herred en 30-40 mand »og de har ingen gode værger, og kun 6-7 med rør«⁸⁴. Problemerne med at udnytte så forskelligartede styrker effektivt er indlysende.

Med hensyn til våben og forsyninger er situationen mindst lige så forvirret, hvilket primært skyldes, at systemet var, at den enkelte bonde selv måtte stille »med de værger og våben de kunne mest afsted komme«⁸⁵, og lægget skulle »skaffe ham fetalje, eftersom det tilsiges dem«⁸⁶. Hvis bønderne ikke havde de rette våben, kunne de beordres til at skaffe dem⁸⁷. I de fleste tilfælde, specielt når landeværnet blev dannet på grundlag af lægsinddeling, skulle lægget sørge for den udgjorte, som det fremgik af ovenstående. Meningen var, at efter forsyninger med armbrøst – og senere rør – var sket, havde lægget samtidig forpligtelsen til at sørge for den udsendte, så længe han var i brug⁸⁸, hvordan det så har været praktisk muligt, når bønderne blev sendt fra Sydsåne til Blekinge? Af ordrene om, hvor meget fetalje der skulle medbringes, fremgår det, at landeværnstjenesten sagtens kunne strække sig over flere uger og til tider måneder⁸⁹. I sådanne tilfælde har det været umuligt for den enkelte at medføre tilstrækkelige forsyninger, og de udgjorte har da måttet »leve af landet«.

Det er ikke svært at forestille sig, hvordan en sådan landeværnsstyrke, udstyret med alle mulige gode værger og oftest begrænsede forsyninger, uden faste og skolede befalingsmænd, har fungeret i militær sammen-

78. KB 14/11-67.

79. Gyldenstjerne 19/4-39.

80. CCD 3/8-64, 1/4-67 og 10/4-68.

81. CCD 3/10-63 og Gyldenstjerne 22/5-54.

82. CCD 23/6-66.

83. CCD 1/4-67.

84. Gyldenstjerne 25/1-66.

85. Jvf. DM 3:2, s. 40.

86. Jvf. CCD 10/4-68.

87. Jvf. KB 3/9-66 og 27/2-66.

88. Jvf. CCD 3/10-63.

89. Jvf. CCD 3/8-64 og KB 17/8-65.

hæng⁹⁰. Langt fra hjemmet, sultne, trætte, uden ordentlige våben og oftest uden kendskab til den efterhånden mere og mere avancerede krigskunst var det svært at forhindre, at »folkene skilles og løbe på museri (plyndring, m.a.)«⁹¹. Det er heller ikke svært at forstå bøndernes værgning mod at møde til landeværn til trods for at der gennemgående blev truet med dødsstraf og kongelig forfølgelse, hvis de ikke mødte op⁹². Gentagne gange fik lensmænd og fogeder ordre til, at »se efter at ingen bliver hjemme og ej anse gunst eller gave«⁹³. Spørgsmålet er så, om lensmændene var særlig begejstrede for at skulle undvære alt for mange gode, unge og føre karle f.eks. midt i høsten, hvis krigen foregik flere dagsrejser væk.

Landeværnet har næppe, til trods for ofte at være befalet, udgjort nogen effektiv kampstyrke. Som en speciel side af landeværnet og strandvagten findes ordren til at gå mand af hus – den totale mobilisering.

Da man i 1574 forsøgte sig med en gennemgribende hærreform, hvorefter der skulle oprettes en stående hær, »skulle bønderne hermed for al videre udbud være forskånet, uden des højere nød trænge, at fjenden kommer i landet, og man behøver al magt at opbyde«⁹⁴. Tilsvarende bestemmelser blev givet bønderne i en række herreder, der ellers fik lov til at besolde hageskytter i stedet for selv at møde til landeværn og strandvagt, »men hvis nøden trænger, så mand af huse over det hele land opbydes«, skulle de lade sig udtage mod fjenden⁹⁵. Ordren til at gå mand af hus behøvede dog ingeniende at blive givet fra centralt hold, men kunne opstå som en fælles beslutning bønderne imellem. På Hjortsberg landsting tilbød blekingerne således i 1510 Jens Munk med oprakte hænder at gå mand af hus sammen med ham⁹⁶; begejstringen varede dog kun kort. Blot 14 dage senere vedtog de samme bønder, at de ikke længere ville yde skat, medmindre de fik en varig fred⁹⁷. Typisk var mand af hus befalingen dog en undtagelsesbestemmelse, hvor bønderne blev fritaget for al anden militærtjeneste for i stedet at betale skat. Kun i tre tilfælde i løbet af hele det 16. århundrede ser denne totale mobilisering ud til at

90. Enkelte gange beordres lensmændene dog til at lade deres fogeder »bruge mod fjenden sammen med folkene« (jvf. KB 3/4-66).

91. KB 5/11-67.

92. Jvf. CCD 1/4-67 og 2/6-67.

93. Jvf. KB 10/8-65.

94. CCD 3/7-74.

95. CCD 18/2-68.

96. Missiver II 15/8-10.

97. Sst.

have været beordret direkte, og kun for begrænsede regioner⁹⁸. I øvrigt har mand af hus været så nært forbundet med landeværnet og strandvagten, at det ikke har været muligt at udbyde den særskilt.

5.3. Udbud og mønstring

Den sidste forsvarsgren, der kunne gøre krav på landalmuens aktive krigsdeltagelse, var ikke i så høj grad som de hidtidige behandlede af *defensiv* karakter. Nok kaldtes bønderne stadig under fanerne til rigets »forsvar«, men nu ud fra devisen, at det bedste forsvar er et angreb. Dette kom for bonden til at betyde, at det ikke længere var det nære forsvar, han skyldte tjeneste, men selve *rigshæren*, og en deraf ofte følgende offensiv krigsførelse langt fra hjemmet.

Helt så slemt som i 1564, da 300 vendelboer straks skulle sendes til Bahus for at bistå Jens Ulftand i modstanden mod svenskerne⁹⁹, behøvede det dog ikke gå i første omgang. Ofte foregik udskrivningerne og mønstringerne i et roligt tempo, og selv om det ikke kan læses direkte ud af kilderne, kan man have en berettiget tvivl om, hvor mange af disse udbudsknægte, der nogen sinde er nået så vidt som til at blive mønstret – endsige er havnet i aktiv kamp.

Som eksempel på tempoet kan anføres udskrivningen af bønderne på Fyn sommeren 1564¹⁰⁰, der gik over i en generel udskrivning over hele riget måneden efter¹⁰¹, som Eskild Gøye kvitterede for Fyns vedkommende¹⁰², hvorefter der var endelige mønstring i København i december¹⁰³; de udskrevne blev derpå lagt i vinterlejr ved Varberg og Halmstad. Hen på foråret endte det hele med, at de udskrevne fynboer blev hjemsendt for at blive klædt ordentlig på, hvilket i øvrigt ikke passede dem særlig godt, idet de havde spist al deres mad og ikke havde noget til hjemturen¹⁰⁴. Her slutter beretningen om de fynske udbudsknægte¹⁰⁵,

98. DM 3:2, s. 45f; KB 8/6-66 og 7/8-63, hvoraf de to sidstnævnte ovenikøbet indeholder bestemmelsen, at bønderne skal sidde rede, så de kan drage afsted, *hvis* fjenden angriber.

99. KB og CCD 2/7-64.

100. CCD 25/7-64.

101. KB 25/8-64.

102. Gyldenstjerne 17/9-64.

103. Gyldenstjerne og KB 10/12-64.

104. Gyldenstjerne 10/4-65.

105. Se dog Gyldenstjerne 13/10-65.

men eksemplet afslører indirekte, at nok fandt talrige udskrivninger og mønstringer sted, men det er ofte yderst svært at finde kildebelæg for at hævde, at de udbudte vitterlig deltog i *kamphandlinger*. Omvendt synes det ikke sandsynligt, at de mange mønstringer og udskrivninger altid er endt så kaotisk som ovenfor anført.

Der kan være grund til at se lidt på principperne i udskrivningen. En mønstringsbefaling fra 1547 giver et godt indblik i de elementer, der førte til landalmuens krigsdeltagelse¹⁰⁶. Først adviseredes bønderne om, at der skulle holdes mønstring på et givet tidspunkt og sted, som vedtaget af landstingene. Ved fremmødet, der oftest gjaldt alle af hankøn, blev bønderne lagt i læg, og heraf blev udtaget én, enten af lensmanden eller af en der fik dette ansvar overdraget (hvilket, som det senere skal ses, godt kunne være en god forretning). Princippet for udtagelsen synes at være, at det skulle være »gode, duelige føre mænd med gode våben og værge«. Det vil sige, at det principielt kun var ved selve mønstringsbefalingen, der kunne tages hensyn – eller det modsatte – til *enkelte* befolkningsgrupper. Det er dog ikke givet, at blot fordi befalingen blev stillet til »bønderne« som sådan, automatisk alle blev inkluderet som eventuelt tjenestegørende. Meget tyder på, at de egentlige gårdfæstere – almuens øverste sociale lag – ofte har været (måske underforstået) *forhåndsfritaget*¹⁰⁷, hvilket under alle omstændigheder har været gældende for adelens *uge-dagsbønder*¹⁰⁸. Generelt ser det ud til, at militærtjenesten har været for de mindre bønder, hvilket vil sige gårdmænd, tjenestefolk og karle, petersvende og naturligvis alle øvrige uden fæste, primært hjemmeboende sønner, mens gårdfæstere nok har været lagt i læg sammen med den øvrige almue¹⁰⁹, men ikke har været blandt de udtagne.

Skulle det endelig ske, at en mere velbeslået bonde – eller eventuelt hans søn – blev udtaget, var der dog ingen grund til at fortvivle. Standardafslutningen på mønstrings- og udbudsbefalingerne lød gerne, at »ingen som bliver udtaget må løskøbe sig eller i andre måder løshandles«¹¹⁰, og mere end antyder hermed, hvad der kunne gøres i sådanne tilfælde. Mangen en foged har kunnet have sig en ganske net ekstrairndtægt ved, som der ofte blev klaget over, at »tage penge af de rige og tillade dem at

106. DM 4:1, s. 322f.

107. Jvf. CCD 31/10-66 og KB 3/11-63.

108. Jvf. CCD og KB 4/1-65 samt G. L. Wad (udg.): *Breve til og fra Herluf Trolle og Birgitte Gøye, I-II, 1913*. (Herefter Trolle). 16/9-64.

109. Jvf. Missiver I 29/12-08, hvor det eksplicit nævnes, hvilke grupper der *ikke* skal deltage i lægget.

110. Jvf. CCD 2/7-64.

blive hjemme, og derimod udtage fattige, der hverken kunne skaffe værger og klæde«¹¹¹.

Dette var et af de største problemer, der var forbundet med disse ad hoc udskrivninger. På nøjagtig samme vis som i forbindelse med strandvagten og landeværnet blev det krævet, at den udbudte selv mødte op med den nødvendige udrustning, hvad enten de så var forsynet af lægget¹¹², eller selv formodedes at stille med brugbart udstyr¹¹³. Dette princip, der kan findes gældende allerede i begyndelsen af århundredet¹¹⁴, blev oplødt under syvårskrigen, hvor kravene til moderne bevæbning med skydevåben – i stedet for som tidligere armbrøst og hellebard – stillede næsten uoverkommelige krav til almuen. Det blev nu mere almindeligt, at bønderne blev udstyret ved ankomsten¹¹⁵, hvad enten det så skyldes, at de blev trætte af at slæbe rørene og har kastet dem bort¹¹⁶, eller at de aldrig har haft nogen¹¹⁷. Man kan så spørge sig selv, hvor mange gode rør, det har været muligt at skaffe i en tid, hvor al rigets økonomiske formåen har været koncentreret om at frembringe kapital til aflønning af lejetropperne. I det mindste hører beklagelserne over almuenes dårlige udrustning aldrig op, og det blev ikke bedre med ophøret på syvårskrigen¹¹⁸.

De styrker, der kunne stilles på benene ved udskrivning blandt landalmuen, afhang naturligvis af læggenes størrelse. Her gælder det dog, i modsætning til landeværnet, at læggene næsten konstant lå på 10 gennem hele århundredet¹¹⁹, og det er fristende at antage, at selve sammensætningen af lægget ligeledes har været mere eller mindre konstant – både geografisk og socialt – og blot er blevet løbende suppleret. Denne udskrivningsgrad betød, at der i princippet kunne stilles ganske store styrker. Frans Brockenhus kunne således ved sin overtagelse af det nationale fodfolk i 1565 på papiret disponere over 2650 sjællændere, 1550 fynboer, 1000 lolland-falstringe og 7010 jyder, eller ialt 12210 udbudte bønder, udskrevet lensvis med Ålborg som størst med 800 mand og Møgeltønder i den anden ende af skalaen med blot 40 mand¹²⁰. Opstillet i slagorden gav

111. Jvf. KB 8/8-65.

112. Jvf. CCD 10/4-68 og 27/3-73.

113. Jvf. KB 10/1-53.

114. Missiver I 29/12-08 og 22/1-09.

115. Jvf. Gyldenstjerne 22/7-65, KB 21/7-65 og 4/1-65.

116. Jvf. KB 9/9-65.

117. Jvf. Gyldenstjerne 25/1-66 og 31/1-65.

118. Jvf. CCD 26/10-80 og 24/8-82.

119. Jvf. DM 3:2, s. 139; DM 2:5, s. 106; DM 4:1, s. 322f; KB 18/6-53, 19/6-63 og 27/3-73.

120. KB 4/1-65.

dette ca. 1500 roder eller 25-30 fænniker, med Brockenhus som oberst (»ridder«)¹²¹, Evert Bille som løjtnant, Ludvig Munck m.fl. som høvedsmænd¹²², alt i alt omkring et halvt hundrede befalingsmænd til at styre samtlige tropper. Man må så blot håbe, at alle ikke har gjort som Otto Brahe, der, for at rette op på manglen på ordentlig udrustning (»der findes ingen andre værger på egnen end dem de har med, og slet ingen bøsser«), sendte 2500 mand i stedet for de befalede 1300¹²³.

Af denne store styrke kunne dog kun en del klare mønstringen, idet Eskild Gøye fik besked på at udtage de bedste skytter blandt de jyske og hjemsende resten¹²⁴, og trods kongens tilfredshed med »de duelige danske knægte, skøtter og andre« lød det dog lakonisk, at »resten af pakket er løbet hjem«¹²⁵. Senere kom kongen dog på den tanke, at han ikke kunne bruge de tilbageblevne, og sendte også dem hjem til Jylland¹²⁶, for så i løbet af sommeren at lade 10 nyudskrevne jyske fænniker forlægge til Sjælland¹²⁷. Denne udskrivning er langt bedst belyst, men noget tyder på, den er ret typisk¹²⁸.

Hvorledes gjorde disse bondesoldater så fyldest, efter at de langt om længe var nået frem til kamppladsen? Udgangspunktet må igen blive syvårskrigen.

Glemte var forsøgene på at købe sig fri, stikke af eller slet ikke møde op. Glemte var den dårlige udrustning, manglende træning og erfaring. Glemte var søsnyen fra sejladsene over bælterne, den dårlige og mangelfulde kost der ofte forhindrede dem i overhovedet at nå frem¹²⁹. Glemte var marcherne med kedelhat, brystharnisk, sværd og hellebard, armbrøst eller måske ovenikøbet bøsse (hvis disse udrustningsgenstande da ikke var blevet solgt eller spillet væk undervejs). Glemte var den uvante tone og det uvante tempo. Tilbage var kun fjenden (oftest svenskere), der på grund af den totale mangel på uniformering vel næppe har været til at skelne fra de danske tropper. Når man betænker de ganske få øvede befalingsmænd, der skulle forsøge at holde sammen på folkene, er det

121. Gyldenstjerne 16/11-64, 18/11-64 og 10/12-64.

122. Trolle 15/12-64 og Gyldenstjerne 31/1-65.

123. Gyldenstjerne 31/1-65.

124. KB 19/2-65.

125. Gyldenstjerne 16/3-65.

126. KB 29/3-65.

127. CCD 21/5-65 og KB 4/7-65.

128. Jvf. CCD 19/6-64 og 11/7-64.

129. Jvf. Gyldenstjerne 7/9-65, 9/9-65 og 16/9-65.

efterhånden muligt at danne sig et realistisk billede af det nationale fodfolk.

Én ting er der ikke tvivl om: adelsmændenes (og kongens) foragt for disse udbudsknægte. Dette udtrykkes klart af admiral Herluf Trolle, der skrev til Mogens Gyldenstjerne, at »hvis man ikke kan få andre folk (underforstået tyske lejetropper, m.a.), om man da kan få hver 10. mand af det på Sjælland udskrevne mandskab«¹³⁰. Om det så altid er gået så galt som i Halland, hvor Poul Huitfeldts danske knægte på nær tre roder var bortløbet¹³¹, eller ved Varberg, hvor 800 udskrevne bønderkarle fik lov til at leje andre 800 til at træde i stedet – hvorpå også disse løb hjem¹³², er måske spørgsmålet. Denne pågældende militære situation hang under alle omstændigheder sammen med hovedhærens – under ledelse af Daniel Rantzau – tilbagesøg til Halmstad og svenskernes belejring af Varberg. Her udviste i øvrigt egentlige regulære lejetropper heller ikke nogen større standhaftighed¹³³.

Om Frans Brockenhus' regiments videre skæbne hersker der nogen uenighed¹³⁴, men de tilbageblevne udbudsknægte ser ud til at være havnet som borgbesætning i Elfsborg og Varberg. Torben Billes jyske udbudsfolk blev derimod sendt af sted med kurs mod Halmstad¹³⁵, hvor de efter en del problemer ankom tidsnok til at deltage i slaget ved Axtorna 20/10-1565¹³⁶. De 6 jyske fæniker, der deltog her for første gang i regulær kamp¹³⁷, blev mere eller mindre udslettet ved de svenske angreb, og mange tog flugten som det sikreste middel til at slippe levende fra bataljen¹³⁸. Herefter forsvandt også dette regiment ud af æraen, og egentlige danske fodfolksregimenter blev ikke opstillet siden i det 16. århundrede. Et større ekspeditionskorps, opstillet vinteren 1567 under Jørgen Marsvin og Otto Brahe, synes således ikke med held at have løst nogle egentlige krigsmæssige opgaver under Vernemo-togtet¹³⁹.

I stedet for den aktive krigsdeltagelse reduceredes landalmuen henimod slutningen af syvårskrigen og århundredet ud til skansegravere og troskørere. En udvikling der, ud fra de ressourcer der stilledes til udbuds-

130. Trolle 5/7-64 og Gyldenstjerne 7/9-65.

131. Gyldenstjerne 22/9-66.

132. KB 9/10-65.

133. DRH IIIb, 1900-6, s. 182.

134. Se O. Vaupell: *Den nordiske syvårskrig, 1891*, s. 80 og DRH IIIb, s. 189.

135. Gyldenstjerne 22/7-65.

136. Sst. 2/8-65, 7/9-65, 9/9-65, 16/9-65 og 13/10-65.

137. DRH IIIb, s. 189.

138. Lebahn, s. 257.

139. H. Rørdam: *Monumenta Historiæ Danicæ, 1:2, 1875*, s. 387 og 408f.

styrkernes rådighed, var både konsekvent og rimelig for alle implicerede parter.

6. Sammenfatning og udblik

Samstemmende for de forfattere, der hidtil har beskæftiget sig med det 16. århundredes bondesoldater, er den negative vurdering, de lægger for dagen. »Bondestandens udbud måtte jo i ethvert tilfælde med hensyn til øvelse og disciplin stå betydeligt tilbage for den egentlige krigerstand...« hedder det hos W. Christensen¹⁴⁰, og E. Madsen mener »... at sansen for alt højere og ædlere, deriblandt også for de pligter, som fædrelandets tarv krævede, mere og mere sløvedes«¹⁴¹. I forlængelse heraf konkluderer P. Colding kortfattet, at »... bondesoldaterne som regel var lidet anvendelige...«¹⁴². C. W. Lebahn er nok den mest realistiske i sin konklusion, idet han ikke lader sig forblinde af de måske nok manglende resultater på slagmarken eller den holdning, bønderne i visse tilfælde lagde for dagen: »Dannelsen af et brugbart nationalt fodfolk lammedes afgørende af de i fredstid helt manglende forberedelser, og regeringens styrende hånd var også her alt for svag og usikker.«¹⁴³

Alt i alt rammer de fire forfattere ganske godt de problemer, bondehæren repræsenterede. Set under ét var det nationale fodfolk vitterlig ikke meget værd, i særdeleshed ikke ved siden af adelsrytteri og lejetropper. Kom knægtene først langt fra hjemmet, kunne intet få dem til at blive begejstrede for krigen, og intet kunne skjule deres sørgelige mangel på militær træning og erfaring samt udrustning. Der blev dog specielt vist gode takter, når bondesoldaten havde noget nært at slås for. I forbindelse med strand- og grænsevagten og tildels landeværnet er der ingen tvivl om, at han har gjort, hvad der kunne forlanges – og til tider mere til.

Som anført indledningsvis blev der først med hærreformen i 1614 taget afgørende skridt til at bedre landalmuens muligheder som soldater. Den fastsatte 4000 af kronens gårde som pligtige til at stille én mand – enten bonden selv eller en dygtig karl – til rådighed for hæren. Til gengæld skulle gården være landgildefri. Disse folk skulle i fredstid indgå i faste kompagnier under krigsøvede officerer, og fra 1621 skulle hvert kompagnier

140. Christensen, 1903, s. 299.

141. Madsen, s. 197.

142. P. Colding: *Studier i Danmarks politiske historie, 1939*, s. 172.

143. Lebahn, s. 259.

ni desuden tælle 10 adelburser. Tjenestetiden var 3 år og inkluderede bl.a. adskillige øvelser og træningsamlinger¹⁴⁴.

Principielt var det et fornuftigt opbygget system for »landfolket«, men ikke mindst på grund af totalt svigtende interesse fra Christian IV, hvis indtægter da også blev kraftigt berørt af ordningen, blev hærordningen af 1614 ikke fulgt op af en rimelig »følgelovgivning«. I praksis ændredes forholdene ikke væsentligt under Christian IV, og først fra omkring midten af det 17. århundrede begyndte der igen at komme grøde i »forsvars-sagen«.

144. 1614-hærreformen er primært beskrevet ud fra Jørgensen, 1974, s. 547. En mere indgående behandling af hærreformen fra 1614 samt udviklingen i det 17. århundrede iøvrigt kan findes hos K. C. Rockstroh: *Udviklingen af den nationale hær i Danmark, I, 1909*.

Sletdalerbegrebet i første fjerdedel af 17. århundrede

Af Hans Jørgen Marker

Efter 1582 var det danske møntsystem baseret på dalere á 4 mark á 16 skilling. Der var imidlertid en international tendens til, at småmønternes værdi faldt i forhold til hovedmønten. Her skildrer universitetsadjunkt, cand.mag. Hans Jørgen Marker udviklingen frem til 1625, ligesom han retter forskellige fejl, der er opstået som følge af misforståelser hos forskerne.

Der er i standardværket om møntudviklingen i Chr. IV's tid¹ nogen usikkerhed omkring betydningen og fremkomsten af begrebet sletdaler. Dette forhold er et irritationsmoment og fører til fejltolkninger². Jeg finder det derfor påkrævet at give nedenstående lille udredning af nogle hovedpunkter.

I år 1600 baseredes Danmarks møntsystem på dalere, der inddeltes i 4 mark á 16 skilling. Dette system havde været gældende siden 1582³. Hovedmønten var en sølvmønt på ca. 30 gram⁴. Sølvmønter af omtrentlig denne størrelse blev slået i mange europæiske lande, og mange af dem cirkulerede i Danmark. De kaldtes i almindelighed alle for »dallere«, og nogle af dem jævnførtes direkte med en dansk rigsdaler⁵. Ordene daler og mark betegnede såvel pengebeløb som de konkrete mønter, der svarede til beløbene. Der kunne foretages en skelnen ved at kalde mønterne for henholdsvis daler in specie eller enkende daler og markstykke; men denne skelnen er langt fra konsekvent gennemført i de samtidige tekster. Det ville også i høj grad have været overraskende.

I Nordtyskland i Den nedersaksiske Kreds, der var det administrationsområde i Det tyske Rige, hvorunder Holsten hørte, regnedes der

1. Wilcke, J.: Christian IV's Møntpolitik 1588-1625, Kbh. 1919.

2. F.eks. Birgitte Dedenroth-Schou: Koldinghus Lens Regnskab 1610-11, Kbh. 1984 p. 10, hvor sletdaler værdien anføres til 68 skilling, selvom man i regnskabet (ibidem p. 15) kan se, at det drejer sig om rigsdalerens skillingstal 1609.

3. Wilcke: C p. 55.

4. Wilcke: C p. 60.

5. f.eks. Wilcke: C p. 18.

efter 26. april 1572 med 32 skilling på daleren⁶. Det var i overensstemmelse hermed og med, at værdiforholdet mellem en dansk og en lybsk skilling var 1:2, at den danske daler regnedes til 64 skilling.

Imidlertid var der internationalt en tendens til, at småmønterne ikke holdt deres værdi i forhold til daleren. Årsagerne hertil skal ikke diskuteres her, almindeligvis henfører man det til forringelsen af metalværdien i småmønten; den tilsvarende forringelse i speciedalerne var nemlig langt mindre. Dette fænomen er dog ikke nødvendigvis årsag til udviklingen, det kunne lige så godt være virkning af den.

Allerede 1580 satte Hamburg daleren op til 33 skilling lybsk (eller måske rettere skillingen ned til 1/33 daler)⁷. En tilsvarende nedsættelse skete i Danmark 12. maj 1602 ved et åbent brev, der sagde, at da daleren i »stederne och anden steds gielde 33 lybske sk.«, blev de danske dalere ført ud af landet. Derfor blev rigsdalerens skillingstal nu sat til 66 skilling. Det er altså i første række prisen i skilling på en dalermønt, der hæves.

Når forskellen i skillingstal kunne udnyttes, var det fordi mønterne var internationalt anvendelige. Det betød, at man kunne omveksle en dansk rigsdaler til 33 lybske skillingsstykker i Hamburg, og så i Danmark tilkøbe sig en rigsdaler for de 32 af de lybske skillingsstykker, nu i rollen som danske to-skillig. Ved en sådan trafik havde man altså et overskud på to skilling dansk. I virkeligheden var tingene dog lidt mere komplicerede, idet den, der fik småmønten omvekslet til en hel rigsdaler, i flere tilfælde skulle betale et beløb, opgæld, herfor. Dette ville gælde både i Danmark og Hamburg, men ikke givet med samme sats.

Efter hovedbestemmelsen fortsætter § 1 i brevet af 12. maj 1602: »dog skal icke hermed verre ment ortsdaller eller och danske markstycker, meden dennom at blifve ved sin sedvonlige verd«⁸. De gamle forskere er stort set enige om at mene, at dette betyder, at marken fortsat skal være en fjerdel rigsdaler, altså nu 16½ skilling⁹. Hvordan forordningen end

6. *Langermann*, J. J.: *Hamburgerische Münzen und Medaillenvergnügen*, Hamburg 1753 p. 431 f. via *Wilcke*: C p. 63.

7. *Erslev*, Kristian: *Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie* i Kristian IV's Tid I, Kbh. 1883-90, p. 111 f.

8. *Secher*, V. A.: *Corpus Constitutionem Daniae, Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve*, Danmarks Lovgivning vedkommende, 1588-1660, III, Kbh. 1887-1918, p. 151.

9. *Wilcke*: C p. 63, *Scharling*, W: *Pengenes synkende Værdi*, Kbh. 1869 p. 31 f, *Falbe-Hansen*, V. og *W. Scharling*: *Danmarks Statistik* III, Kbh. 1878-1887. p. 246, *Georg Galster* i *Nordisk Kultur* XXIX: *Mønt*, (Udg. Svend Aakjær) Stockholm, Oslo og Kbh. 1963, p. 192 f og *Falbe-Hansen*, V: *Hvilke Forandringer er der siden Amerikas Opdagelse foregaaet i Priserne på Danmarks væsentligste Frembringelser og Arbejdslønnen her i Landet, ...*, Kbh. 1869, p. 24.

skal forstås, taler den imidlertid om markstykker, altså konkrete mønter. Anderledes forholdt det sig med pengebeløbet en mark. Det fremgår f.eks. af forordningen af 25. juni 1602, hvor der står: »Zum Dritten: Sollen der dubbelt Schilling Stücken auf die gewege Marck Ein hundred und acht stücken gehen, Und vier lot und drey Quentin halten. So gehet die feine Marck aus der Müntze vor 45 (mark) 7 (skilling) 6 18/19 (penning)«¹⁰.

Hvis man prøver at regne lidt på det, får man: 108 stkr. af 1 mark sølv med en finhed på $4\frac{3}{4}$ lod, d.v.s. sekstendedele, svarer til 108 delt med $4\frac{3}{4}$ sekstendedele er 363 $\frac{15}{19}$ stkr. af en mark rent sølv. Den fine mark er altså udbragt til 363 $\frac{15}{19}$ toskilling, som er 727 $\frac{11}{19}$ skilling. $\frac{11}{19}$ skilling er $\frac{11}{19}$ gange 12 lig med 6 $\frac{18}{19}$ penning, 7 skilling er naturligvis 7 skilling, så de 45 mark er altså 727 minus 7 lig med 720 skilling, 1 mark er da 720 delt med 45 lig med 16 skilling.

Forordningen regner altså marken som pengebeløb til 16 skilling og ikke til $16\frac{1}{2}$ skilling. Wilcke er opmærksom på regnemåden¹¹; men på grund af uklarheden omkring betydningen af ordet mark lykkes det ham ikke at fortolke den.

I en forordning af 17. marts 1605 står »at en markstycke danskt mynt eppter denne dag skal gielde half søttende sk. danske«¹², så uanset fortolkningen af 1602-brevet er det altså klart, at kongen fra 1605 vil have markstykkerne betalt med $16\frac{1}{2}$ skilling. Det, der reguleres i forordningen, er kursen på mønten et markstycke, ikke brugen af ordet en mark.

Imidlertid blev rigsdaleren fortsat sat op i udlandet¹³, og i slutningen af 1608 bad kongen nogle rigsråder om at udtale sig med henblik på en ny dansk forhøjelse af rigsdalerens skillingstal. De udtalte sig alle positivt¹⁴. På et rådsmøde i Horsens 24. januar 1609 enedes man formodentlig om at sætte rigsdaleren til 68 skilling¹⁵, for kort efter mødet udgik en forordning af 3. februar 1609 der siger, at »enhuer daler skal herefter ... gielde ... 68 sk. danske, skal och fire mark danske gielde lige vid en rigsdaler, så att enhver mark danske skall gielde søttenn sk. danske...«¹⁶. Her er altså ingen fortolkningsmuligheder med hensyn til markens skillingstal; men det fremgår ikke klart, om der tales om pengebeløb eller pris for mønter.

10. Original i Rentekammerarkiv, citeret fra Scharling: P p. 420f.

11. Wilcke: C p. 65 f.

12. Secher: C III p. 181 ff.

13. Se f.eks. Wilcke: C p. 84 f.

14. Erslev: A I p. 161 ff.

15. Ibidem p. 167.

16. Secher: C III p. 253.

Kun når forordningen ses i sammenhæng med de øvrige forordninger, bliver det klart, at det er prisen for mønterne, der er tale om.

På et møde i Den nedersaksiske Kreds 25. november 1609 enedes man om følgende fastsættelser:

1 mark lysbk	=	16 skilling lybsk
1 Zahlthaler	=	32 skilling lybsk
1 Speciedaler	=	37½ skilling lybsk ¹⁷

Den danske reaktion herpå blev en forordning af 3. april 1610, der bl.a. siger: »... at en rigsdaller... skal gielde halffierdesinds thiufe och fire skilling danske, en mark skal gielde halfnittende skilling danske...«¹⁸

Her bliver altså rigsdaleren sat til 74 skilling dansk i rimelig overensstemmelse med den tyske fastsættelse af specien til 37½ skilling lybsk (1 skilling lybsk var 2 skilling dansk, så en fastsættelse på 75 skilling ville faktisk have været nærmere). Med hensyn til markens fastsættelse er der tilsyneladende en uoverensstemmelse. I 1582 var 1 mark lybsk = 2 mark dansk¹⁹; derfor ville overensstemmelse være, at en mark dansk var lig med 8 skilling lybsk og altså 16 skilling dansk, ikke 18½. I de tyske opgivelser ses sletdaleren (Zahlthaler) officielt angivet med en værdi svarende til 64 skilling dansk.

I løbet af året 1615 steg rigsdaleren voldsomt i Hamburg, fra 37½ skilling lybsk i december 1614 til 40 skilling lybsk i januar 1616²⁰, og tilsvarende stigninger skete andre steder i Nordtyskland²¹. Det danske modstykke hertil blev forordningen af 4. juli 1616, der bl.a. siger: »... enhuer richsdaller in specie skal herefter ... gielde firesinstiufve skilling danske, skal och fire hele mark danske och otte halve mark danske gielde lige ved en rigsdaller, saa att enhver markstøcke skall gielde tiufve skilling danske...«²². Her tales igen udtrykkelig om mønterne, ikke betegnelserne for pengebeløb.

I 1618 måtte man igen sætte rigsdalerens skillingstal op; det skete ved en forordning af 1. maj 1618, der bl.a. siger: ».. enhver rigsdaller in specie skal herefter ... gielde fire och firesindstufve skilling danske, dog

17. Wilcke: C p. 100-105.

18. Secher: C III p. 272.

19. f.eks. Wilcke: C p. 55 (om lybsk markkurs 1582).

20. Langermann: p. 431 f, via Wilcke p. 120.

21. Wilcke: C p. 120.

22. Secher: C III p. 484.

helle och halfve danske markstycker, som hidindtil slagit er, skal blifve ved den verd som tilforne, nemlig tyfve skilling danske for hver hel och ti skilling for hver halfve markstycke«²³. Her tales tydeligt om prisen på mønterne. Der er således påbudt en ændring i kursen for rigsdalermønten i forhold til markstykkerne.

Wilcke funderer i denne forbindelse over den adskillelse af rigsdalernes skillingstal som specie og i mønt, som sker ved denne forordning. Han mener, at der med markværdien på 20 skilling er indført en daler i mønt = 4 mark = 80 skilling, og han mener, at »en saadan Adskillelse mellem en Speciedaler (Rigsdaler) og Regningsdaler (Daler i mønt eller Sletdaler) kunne synes indført her i landet omtrent samtidigt med Kredsafskeden af 1609« (25. november). Han anfører i denne forbindelse et eksempel fra Eske Broks dagbog for 1609 (27. april), hvor der står: »50 daller i fyre (skilling) stöcker, 34 (skilling) lybsk i huer daller«, og konkluderer herudfra, at der er regnet med 68 skilling dansk i hver daler, selv om de ikke er in specie, at »det være sig nu en Speciedaler eller en Regningsdaler. De har samme skillingstal«²⁴.

Det er kedeligt, at Wilcke havde så travlt, da han kikkede på side 285 i Danske Samlinger. Havde han haft tid til at se over på side 284 under den 12. april, kunne han have læst: »Same dag kiøfft 49 allne lerett, alnen til v (skilling) j alb., belob 4 daller 5 (skilling) j alb.«²⁵.

Hvis man regner lidt på det, giver 48 gange 5 skilling 1 hvid netop 256 skilling, hvilket svarer til 4 daler á 64 skilling. Hertil kommer så 1 gange 5 skilling 1 hvid. Det, Eske Brok i det andet eksempel vil sige med de 34 skilling lybsk, er, at han undtagelsesvis regner med en anden værdi end den sædvanlige.

Wilcke kunne herved have opdaget, at skrivemåden daler i betydningen sletdaler = 64 skilling fandtes allerede i 1609 og sparet sig selv for udtalelser som: »Det er tvivlsomt om der inden 1618 er gjort Forskel i Skillingstallet, eftersom man regnede i Slettedaler eller i Speciedaler«²⁶.

Efter min mening er det tilfældet, at der bestod to dalersystemer: Rigsdaler = 4 rigsmark (ortsdaler) og sletdaler (daler) = 4 sletmark (mark) = 64 skilling. Det, der sker gennem forordningerne, er, at rigsdalersystemet sættes op i forhold til sletdaler-systemet. Rigsdalersystemet har sit grundlag i den forordnede pris på en dansk rigsdalermønt. Skulle

23. Secher: C III p. 541.

24. Wilcke: C p. 137.

25. L. Moltke: Danske Samlinger 2. Rk. 2. bd. p. 284.

26. Wilcke: C p. 138.

man i praksis tilkøbe sig en hel dansk rigsdaler i form af en enkelt sølv-mønt, skulle man i reglen (formentlig altid) betale overkurs for den. Man skulle give opgæld. Sletdalersystemet har sandsynligvis eksisteret siden 1602. Det kan jeg dog ikke helt påvise gennem det materiale, jeg har gennemgået; det tidligste eksempel, jeg har på betegnelsen rigsdaler i »civilt« materiale, er 21. januar 1608 i Eske Broks dagbøger²⁷. Dels stammer dette eksempel jo også fra den tidligste periode, hvor rigsdaleren var sat op i forhold til de 64 skilling, nemlig til 66 skilling, og dels forekommer det rimeligt at antage, at sletdaleren til 64 skilling simpelt-hen er regnemåden fra før 1602, der lever videre frem for at regnemåden skulle være død allerede i 1602 eller 1605 for at genopstå i 1608 eller 1609.

Årsagen til sletdalersystemets opståen er, at skillingen, som man faktisk havde mellem hænderne, ansås for den i praksis gældende mønt. Da rigsdaleren p.g.a. møntmangel var sjældnere forekommende, blev dens fastsatte skillingstal snarere brugt som en møntregningsenhed. Dette ses tydeligt i Koldinghus Lens Regnskab 1610, hvor sidste års pengebeholdning på 659½ dl 1½ mark ½ skilling omregnes til 606 dl. 1 mark 9½ skilling, fordi rigsdalerens skillingstal er hævet fra 68 til 74. Det var altså et antal skilling, der udgjorde pengebeholdningen – ikke et antal rigsdaler. Omregningen er sket ved at udregne skillingsbeløbet på 44872½ ud fra en rigsdaler på 68 skilling og en rigsmark på 17 skilling og så dele det op efter en rigsdaler på 74 skilling og en rigsmark på 18½ skilling.

Imidlertid er der nogen forskel på den måde, pengebeløbene omtales på i privat og offentligt materiale. Allerede i møntforordningerne ser man, at betegnelsen »daller« bruges for det, som her betegnes rigsdaler, altså selve dalermønten eller prisen for den. Dette gælder også i lensregnskaberne²⁸. Ordet daler er i regeringsakter den mest almindelige betegnelse for pengebeløbet en rigsdaler. I privat materiale skelnes der tidligere mellem pengebeløbene rigsdaler og daler, hvor sidstnævnte betyder en sletdaler på 64 skilling.

Det nye, der kommer ind ved forordningen 1618, er efter min mening en regerings- eller kurantdaler = 4 kurantmark á 20 skilling. Benævnelsen »current mynt« finder man dog først året efter i forordningen af 16. november 1619²⁹. Denne regningsmåde har jeg fundet i enkelte offentlige

27. Simonsen, L. S. Vedel: Bidrag til Lænsmanden paa Dronningborg Rigsraad Eske Brocks Levnetsbeskrivelse med hans egenhændige Dagbøger for 1608 og 1612, Odense 1842, p. 46.

28. F.eks. KLR p. 15.

29. Secher: C III p. 600.

ansættelser, men sjældent i private betalinger³⁰. Det samme gælder kronerne, som indførtes med en forordning af 8. april 1619³¹; de skulle have en værdi af 1½ rigsdaler. De findes ikke som regningsenhed ved private betalinger i mit materiale og belyser således ikke den her skitserede forskel mellem offentlige og private betegnelser for pengebeløb. Det er min opfattelse, at kronerne alene indgik i møntsystemet som mønter på linie med dukater og toskilling og ikke som regningsenheder i betalings-systemet.

Forordningen af 16. november 1619 bragte imidlertid også noget nyt til beskrivelsen af rigsdalersystemet, idet: »... en rixdaller in specie ... skal herefter gielde halffemtesindstyfve och sex skielling danske...«³² Denne forhøjelse kan også ses som følge af udenlandsk pres, idet rigsdaleren i Hamburg i oktober 1619 var nået op på 48 skilling lybsk³³.

Næste forhøjelse af rigsdaleren skete med møntforordningen af 14. februar 1624, hvor man finder: »hver daler til 100 sk. beregnit«³⁴. Hvad der skete med rigsmarkens skillingstal fremgår ikke klart. Noget tyder på, at de 4 skilling kun blev lagt på rigsdaleren, medens rigsmarken vedblev at være 24 (ikke 25) skilling.

Den fastsættelse gik man imidlertid fra allerede 4. maj 1625 med en forordning, der siger: »En god vigtig oc uforfalsked rigsdaler, hvor den kand være myntit inden eller uden riget, skal gielde sex slette mark dansk oc icke mere. En hel sølf krone af voris egen mynt, skal gielde to slette daler eller otte mark danske, hver mark beregnet til sexten skilling danske. En half krone skal gielde fire mark...«³⁵ Dermed fik rigsdaleren atter det skillingstal, den skulle beholde indtil den nye møntordning 1. januar 1875³⁶. Samtidig kom sletdaleren til at optræde som selvstændig mønt gennem nedsættelsen af halvkronen fra 72 til 64 skilling.

Med møntordningen 1625 er forskydningen af rigsdalersystemet over for sletdalersystemet i Danmark i det 17. århundrede tilendebragt. Jeg vil nu opsummere og kort beskrive, hvorledes jeg opfatter de forskellige regningsenheder i forhold til hinanden for så vidt angår private betalinger. Kurantdaleren er ikke omtalt her, fordi den først kommer ind i

30. En undtagelse ses i Paulsen, H.: Sophies Brahes Regnskabsbog, Viborg 1955. p. 209.

31. Secher: C III p. 572 ff.

32. Secher: C III p. 599.

33. Langermann p. 432 via Wilcke: C p. 174.

34. Secher: C IV p. 144.

35. Secher: C IV p. 229.

36. Kronens indførelse, se herom f.eks. Danmarks Statistik III: p. 258-264.

billedet, da de to systemer er lagt fast i forhold til hinanden. Kronerne er ikke omtalt, idet de næppe er benyttet som regningsenheder.

1. Sletdalersystemet

1 penning	=	1/12 skilling
1 albus	=	1 wid = 1 hvid = 1/3 skilling
1 mark	=	1 sletmark = 1 mark i mønt = 16 skilling
1 daler		
(efter 1582)	=	1 sletdaler = 1 daler i mønt = 64 skilling

2. Rigsdalersystemet

1 rigsmark	=	1 ort(sdaler) = 1/4 rigsdaler
1 rigsdaler	=	1 daler in specie = 1 Rigsdaler.

Da opgælden ikke har været ensartet og slet ikke er belyst i mit prismateriale, har jeg valgt at se bort fra den og regne rigsdaleren til sit lovligt fastsatte skillingstal. Det, jeg afslutningsvis viser i nedenstående tabel, er pengemålene omsat til en fælles størrelse. Den faktiske pris for mønterne ville i praksis være varierende. Skillingstallet på de forskellige møntbetegnelser bliver herved (med mine forkortelser) som angivet i tabellen.

Skillingstal på de forskellige møntenheder i privat materiale:

Periode	KroneRdlr.		kurant- dlr.		rmk.	kurant- mk.	
			dlr.			mk.	
	1582-12/5	1602	64	64	16		16
12/5	1602-3/2	1609	66	64	16.5		16
3/2	1609-3/4	1610	68	64	17		16
3/4	1610-4/7	1616	74	64	18.5		16
4/7	1616-1/5	1618	80	64	20		16
1/5	1618-8/4	1618	84	(80)	64	20 (21)	(20) 16
8/4	1619-19/11	1619	126	84	(80)	64	20 (21) (20) 16
19/11	1619-14/2	1624	144	96	80	64	24 20 16
14/2	1624-4/5	1625	144	100	80	64	24? 20 16
4/5	1625-		128	96	80	64	24 20 16

Tal i parentes angiver mine hypoteser. Spørgsmålstegnet angiver almindelig usikkerhed.

Erslev, positivismen og syntesen

Af Harry Christensen

I denne udvidede anmeldelse behandler arkivar cand.mag. Harry Christensen Jens Chr. Manniche: Den radikale historikertradition. Studier i dansk historievidenskabs forudsætninger og normer. Udgivet af Jysk Selskab for Historie 1981. 438 sider.

Man får noget for pengene med Jens Chr. Manniches bog, både kvantitativt og kvalitativt. 400 tæt beskrevne tekstsider med en udførlig behandling af et centralt emne i dansk historieforskning. Men man kommer ikke sovende gennem siderne og fremstillingen, selv om sproget er godt, og de mange teorier og abstrakte begreber er fremstillet klart og forståeligt. Her er hverken billeder, lay-out eller andre typografiske krummelurestreger, der letter én vejen gennem værket. Maskinskrevne manuskriptsider sat ned til A-5 og (heldigvis) heftet, det er den foreliggende sag. Og hvis det har været vilkårene for at få bogen ud, så er det i orden. Men hvis det er et udtryk for beskedenhed eller askese, så er det malplaceret. Bogtrykkerkunsten er ikke en overflødig kunstart, selv om k'et står med lille midt inde i ordet. Bogen – og læserne – havde fortjent bedre.

I centrum står naturligvis de såkaldte radikale historikere, eller rettere, den første generation af dem. Det var Kr. Erslev og den gruppe om ham, J. A. Fridericia, Marcus Rubin m.fl., der trådte ind på den historiske arena i 1870'erne og 1880'erne, og som siden er betegnet som »gennembruddets mænd« i dansk historievidenskab. Men hvori bestod nu gennembruddet? Hvad stod de nye mænd for? Var det blot det med kildekritikken, som de fleste historikere siden da har lært det, eller var det noget andet og mere, måske et fundamentalt skift i den videnskabelige tradition, det, der med et moderne udtryk kaldes et paradigmebrud (Kuhn)? Det er sådanne spørgsmål, Jens Chr. Manniche har sat sig for at besvare.

I indledningen gives der et rids af den seneste videnskabsteoretiske debat og dens indslag på det historiske forskningsfelt. Det analyseapparat, der skal anvendes i undersøgelsen, bringes teoretisk på plads. Manniche vælger at bruge de to begreber *videnskabsteori* og *ideologi*. Ved videnskabsteori forstås de opfattelser, der hersker inden for et videnskabsfags udøvere med hensyn til videnskabens muligheder og praksis, det vil sige fagets teoridannelse, teknik og metode. Ideologien er det subjektive element, den opfattelse af mennesket og omverdenen, som

historikeren uvægerligt bringer ind i sin fremstilling, først og fremmest udtrykt i valg af synsmåde og emner.

Manniche giver dermed bevidst afkald på at anvende den af J. H. Tiemroth lancerede tredelte model. Af dennes elementer, videnskabs-syn, historiesyn og virkelighedssyn, lader han de to sidste gå sammen under sit ideologibegreb. Og det kan han have gode grunde til. Historiesyn og virkelighedssyn kan således nok forstås som to sider af samme sag, nemlig den personlige tilværelsesforståelses (ideologiens) nedslag i henholdsvis specialundersøgelsen (analysen) og den større, samlede fremstilling (syntesen). Og for Manniche specielt, i hvis arbejdsmetode påvirkninger fra omgivende, definerede miljøer og »skoler« spiller en væsentlig rolle (i modsætning til personligt betingede forhold), er ideologi og videnskabssyn eller -teori velfungerende begreber, mens historiesynet vil være vanskeligere at operere med i sådanne sammenhænge. (At Manniche så alligevel bruger udtrykker »historieopfattelse« og endda i noget forskellige betydninger, er så en anden ting (f.eks. s. 274 f)).

Bag Manniches arbejde ligger således den erklærede opfattelse, at de traditionsskabende forandringer, der skete med »gennembruddet«, ikke kan tilskrives så »tilfældige« omstændigheder som en enkelt persons (in casu Erslevs) synspunkter og holdninger. Hvis disse synspunkter skal blive til en tradition, må der være en grobund for dem. De må accepteres og deles af andre, som »i forvejen socialt eller intellektuelt befinder sig inden for rammerne af disse tankemønstre«. Med andre ord, der er tale om et forsøg på at komme uden om den ensidige fokuseren på Kr. Erslevs person, der har været så almindelig i dansk historiografi.

I konsekvens heraf bliver det vigtigt, at det historiske miljø, i hvilket videnskabsteoriene udfoldede sig, og den ideologiske baggrund på hvilken »gennembruddet« skete, beskrives udførligt. En lille fjerdedel af bogen vies denne beskrivelse, og den er både meget givende i sig selv, men naturligvis især vigtig, fordi her udsondres de begreber, der skal placere og karakterisere de radikale historikere. Hvad det videnskabs-teoretiske angår, var der i 1800-årene to forskningstraditioner at tage i betragtning inden for humanvidenskaberne: den tyske historisme, der havde sine rødder i romantikkens idealistiske opfattelse, og den overvejende fransk-engelske positivisme, der tegnede oplysningsfilosofferne blandt sine aner, men som i øvrigt tog både farve og næring fra den eksakte naturvidenskab, der udviklede sig op gennem det 19. århundrede.

Historismen eksemplificeres ved sine hovedpersoner, Wilhelm von Humboldt, Leopold Ranke og I. G. Droysen, hvortil føjes en karakteri-

stik af den danske historiker C. Paludan-Müller. Historismen var kendetegnet af en strengt empirisk holdning over for de historiske foreteelser, en nøje udforskning af enkelthederne under udøvelse af den kildekritik, hvis introduktion Rankes navn gerne knyttedes til. Men kildekritikken og etableringen af sikker viden om de historiske begivenheder og tilstande var ikke for historisterne et mål i sig selv. Det gjaldt om at gå fra det særlige til det almene, gennem de ydre begivenheder at se den overordnede helhed, de var spredte og unike dele af, nemlig de sammenfattende, bagved liggende ideer, gennem hvilke verdensstyrelsen, det guddommelige, manifesterede sig. For at nå dette mål anvendte man foruden den egentlige kildekritik den såkaldte hermeneutiske metode, dvs. fantasi og evne til at indleve sig i situationer og personer, en intuitiv »Verstehen«, der ikke var uden kunstneriske momenter. De helheder, man nåede frem til, var ikke statiske. Der var tale om både kontinuitet og udvikling, ikke som en retlinet fremskridtstanke, snarere som organisk vækst, og det, der skabte bevægelsen, var tanker og ideer.

I dette evolutionære udviklingsideal ser Manniche et element, der af borgerskabet kunne bruges mod alt for bratte omvæltninger, dvs. mod det 19. århundredes revolutionære bevægelser, og han konstaterer videre, at historisternes historieskrivning afsloredede en borgerlig, samfundsbevarende, hvis ikke ligefrem reaktionær, ideologi. Ranke var sig ikke dette bevidst. Hans idealer var upartiskhed og uselviskhed i det historiske arbejde, og han var ikke i tvivl om, at hans beskrivelser af fortiden var objektive. Dette ideologiske islæt blev heller ikke gennemskuet af de efterfølgende generationer af historikere. For dem stod Rankes objektivitet netop som det høje ideal. Manniche finder også overensstemmelse mellem den borgerlige ideologi og historisternes foretrukne beskæftigelse med staternes historie.

Historismen var også selv underkastet en udvikling århundredet igennem. De religiøse og filosofiske overtoner dæmpedes, og vægten blev forskudt mod menneskets rolle i historien. Droysen, den yngste af de tre nævnte tyskere, så således den menneskelige ånds virksomhed, betragtet som et moralsk spørgsmål, som det centrale i historien. Samme Droysen satte som den første den udviklede metode og teknik ind i et lærebogssystem, det system, som blev model for historisk forskning i det meste af verden og dermed den væsentligste og varigste arv efter historisterne.

Videre inddrager Manniche den danske C. Paludan-Müller, der trods de individuelle særtræk, man altid vil finde ved fremtrædende personligheder, kan placeres sikkert og overbevisende inden for den historistiske tradition. I hans arbejde var kildekritikken et uomgængeligt element,

men derudover stræbte han mod en intuitiv indsigt i de dybere indre sammenhænge, i den sidste instans åndens eller Guds åbenbaring i historien. Han hyldede objektiviteten, fraværet af forudfattede, subjektive meninger. Altsammen træk, der er centrale for den tyske retning.

Den anden hovedretning i tiden, *positivismen*, ville ikke vide af nogen verdensånd eller andre metafysiske forklaringer af historien. På dette punkt lagde man klar afstand til historismen. Man opfattede positivismen som stående på det sidste og mest avancerede trin inden for den åndelige udvikling, der hermed var nået til det, man kaldte det videnskabelige, positive stade. De tidligere havde været det teologiske og det metafysiske. Dette videnskabelige stade skulle forstås i lyset af naturvidenskaberens voldsomme vækst i det 19. århundrede. Med positivismen ville man indføre eksakte metoder på det humanvidenskabelige område. Historien skulle som videnskab bygge på det, der kunne konstateres og erfares, og den skulle følgelig ikke hente modellerne til sine forklaringer uden for erfaringsområdet. Som naturvidenskaberne måtte også historien ud fra de etablerede enkeltdata finde frem til de lovmæssigheder, der gjaldt for dens område, dvs. menneske- og samfundslivet.

At de konstaterede enkeltfænomener var udgangspunktet, var der således ikke uenighed om mellem historister og positivist, men i den videre proces måtte vandene skille. Positivisternes søgen efter love måtte påvirke metoden, hvori statistik, kvantificeringer og sammenligning indgik med stigende vægt, specielt når det gjaldt samfundsstrukturer og materielle forhold. Men selv om materielle faktorer indgik i det positivistiske forklaringsapparat, så var dog det menneskelige intellekt den egentlige drivkraft i samfundsudviklingen, og der var herfra ikke langt til at tilskrive de store personligheder en særlig betydning.

Troen på dette menneskedrevne fremskridt, underbygget af de naturvidenskabelige landvindinger, var ifølge Manniche i fuld overensstemmelse med de liberale anskuelser, der nærmedes af det fremvoksende kapitalistiske borgerskab, og positivismen kom derfor til at stå som den progressive bevægelse i tiden.

Renlivede, klassiske positivist på historiens mark er ikke så nemme at finde som repræsentanter for historismen. Manniche bruger den ikke særlig kendte engelske historiker H. T. Buckle og hans landsmand, den socialliberale filosof John Stuart Mill, og som en dansk eksponent for retningen fremhentes også en filosof, nemlig Harald Høffding, som Manniche finder det »rimeligst« at karakterisere som positivist.

Som en sidste indledende manøvre giver Manniche et rids af *radikalismen i Danmark*, dvs. den politiske og kulturelle bevægelse, der med

Georg Brandes som igangsætter, Viggo Hørup og P. Munch som hovedpersoner, voksede frem fra omkring 1870 og nåede en foreløbig kulmination med dannelsen af partiet Det radikale Venstre i 1905. Dette rids er vigtigt, fordi det tegner det åndelige miljø, som var de radikale historikers baggrund, og som de ved deres aktive deltagelse i var med til at forme. Her kan man aflæse deres forståelse af mennesket og dets tilværelse i samfundet, deres ideologi med Manniches ord.

Med spillebrikkerne lagt således på plads kan Manniche gå til hovedværket: bestemmelsen af, hvordan de radikale historikere kan placeres i forhold til de to herskende historiske traditioner, og hvilken virkning, deres ideologiske ballast havde på deres historiske arbejde. Han vælger at gøre dette ved at analysere først deres udvikling af kildekritikken og dernæst de problemer, de kom ud i, når de skrev større, sammenhængende fremstillinger, dvs. synteser.

Kapitlet om *kildekritikken* bygger altovervejende og ikke unaturligt på Erslevs arbejder, på hvad han selv har udtalt i sine teoretiske skrifter og på det, der har kunnet fremanalyseres af hans praksis. Hvad den snævre kildekritiske metode angår, konstaterer Manniche en udvikling hos Erslev fra en materiel kildeopfattelse, hvor en beretning er en beretning (en »observationsrapport«) og en levning en levning (en overleveret og »observerbar genstand«), frem mod en mere funktionsbestemt opfattelse, hvor selvsamme kilde i visse problemstillinger fungerer som beretning, i andre som levning.

I den tidligere periode stod kildegranskningen som det helt centrale i den historiske proces. Rekonstruktion af den fortidige virkelighed sprang lige ud af arbejdet med kilderne og gav i hvert fald ikke væsentlige teoretiske problemer. Senere blev springet fra kilderne – eller de på kilderne grundlagte kendsgerninger – til den historiske virkelighed i teorien et mere nuanceret og problematisk foretagende.

Nutidige historieteoretikere har til disse stadier knyttet betegnelserne »kildepositivisme« og »kendsgerningspositivisme«, men Manniche har visse betænkeligheder, specielt ved udtrykket »kildepositivisme«, der efter sin karakteristik også kan passe på den historistiske skole. Og for så vidt man med disse udtryk så at sige pr. definition vil gøre Erslev til positivist, næres betænkelighederne også af undertegnede anmelder.

Sagen er, at Manniche under sin gennemgang af udviklingen af kildekritik og forskningsmetode i øvrigt hos Erslev løbende søger at placere denne i forhold til de to forskningsretninger. Han anfører en række træk, der kan henføres til positivistisk inspiration (brug af statistik, betoning af observationsaspektet, et enkelt falsificeringsforsøg), men fremviser sam-

tidig ganske mange eksempler på, at Erslev har arbejdet på en måde, der ligger tæt op ad historisternes hermeneutisk-intuitive, indlevelsen i kildernes ophavssituation. At Manniche på denne baggrund tør konkludere om Erslevs videnskabsyn, at det var præget af en positivistisk grundholdning, virker noget overraskende, og det så meget mere som det var kildekritikken som sådan, der fyldte noget i billedet. Det var den, der for Erslev stod som den fagligt videnskabelige metode par excellence, og selv om den var fælles for de to retninger og ifølge Manniche uegnet som indikator, så tør man nok sige, at dette fælles videnskabelige fundament både i sin oprindelige og i sin teoretiske videreudvikling så afgjort var en historistisk størrelse. At Erslev vedstår sig arv og gæld til Ranke og hans efterfølgere giver Manniche selv belæg for flere steder (bl.a. s. 151f og 174), ikke mindst med citatet fra nekrologen over Ranke og Waitz, hvor Erslev betegner sig selv som »en, der i hele sin gerning går i de fodspor, som de store afdøde har vist«. Jeg ville finde det rigtigere at kalde Erslevs videnskabsyn historistisk i sit grundlag, men fordomsfrit og åbent over for positivistiske (og alle andre) brugbare elementer.

Efter afsnittet om den kildekritiske udvikling, hvor Erslev er den alt-dominerende hovedperson, tager Manniche *syntesens problematik* op, og her lykkes det noget bedre at få andre af traditionen frem på scenen, om det end unægteligt kun er i biroller. Manniche tager først en nødvendig diskussion af, hvad en historisk syntese i grunden er for en størrelse, og kommer frem til, at det må være en fremstilling, der giver et sammenhængende helhedsbillede af et samfund over tid. Det skal være hele samfundet, det drejer sig om, tidsperioden så lang, at en udvikling kan beskrives. Til denne plausible karakteristik turde nok føjes, at syntesen pr. definition indebærer et frihedsmoment, en frihed, der vel ikke er ubegrænset, men dog en frihed til at vælge en synsvinkel og under hensyn hertil at udvælge, proportionere og disponere sit stof. Erkender man dette subjektive, som Manniche også kalder det ideologiske, element, bliver kravet om en *videnskabelig* syntese temmelig meningsløst.

Syntesens hovedproblem, spørgsmålet om dens videnskabelighed, dens objektivitet, er hermed skitseret. Men hvordan så det ud for de radikale gennembrudsmænd? Den almindelige opfattelse har været, at de på grund af dette problem veg uden om de store og sammenfattende fremstillinger og til gengæld kastede sig over de mindre problematiske analyser, men at opfattelsen er forkert, at radikalerne tværtimod både kastede sig ud i syntesearbejdet og også havde et udpræget talent for det, viser Manniche først under henvisning til Helge Paludan (1979) og dernæst ved en massiv og overbevisende gennemgang af en række af de i

øvrige velkendte syntesefremstillinger, som generationen producerede. For Erslevs vedkommende var det »Valdemarernes storhedstid« (1898), »Konge og lensmand« (1879), »Dronning Margrethe og Kalmarunionens grundlæggelse« (1882), »Oversigt over middelalderens historie« (1891-95), »Den senere middelalder« (i Danmarks Riges Historie) (1898-1905), »Den romerske kejsertids kultur« (1906) og »Det sekstende århundrede« (1910), hvortil kom J. A. Fridericias »Det syttende og attende århundrede« (1910-11), »Den franske revolution og Napoleonstiden« (1909-10) og sammes bind om det 17. århundrede i Danmarks Riges Historie (1896-1902).

Gennemgangen efterlader ingen tvivl. Hvad de end selv har ment om deres syntesers objektivitet eller videnskabelighed (hvad vi kommer tilbage til nedenfor), så har de ikke kunnet ophæve det uundgåelige subjektive; de har ikke kunnet eliminere sig selv eller gå ud af deres gode skind, som Rubin udtrykker det. Manniche har med en imponerende indsats læst og analyseret, hvis man ikke skal sige obduceret, disse svære værker og lagt det livssyn og samfundssyn blot, som forfatterne bevidst eller ubevidst har nedlagt i dem. Nøgleordene i denne ideologi var frihed og lighed i alle forhold med alt, hvad heraf kunne afledes: åndsfrihed, beskyttelse mod undertrykkelse, antimilitarisme, udligning af sociale og økonomiske forskelle, samarbejde mellem klasserne, folkets oplysning m.m. Der var naturligvis individuelle forskelle mellem forfatterne, men alt i alt afslørede værkerne en social-liberal ideologi, der ikke var til at skelne fra den, der var Det radikale Venstres.

De radikale har næppe følt, at de varetog bestemte gruppers eller klassers interesser med deres ideologi, men tværtimod at det var helhedens vel, der lå dem på sinde (hvortil Manniche kan bemærke, at den radikale ideologi ikke desto mindre var i bedste overensstemmelse med småborgerskabets interesser). At de med deres historie skulle være ude i agitatorisk ærinde på en særgruppes vegne, ville ligge historikerne fjernt. Sandheden om fortiden, den upartiske, usminkede fremstilling af de historiske forhold ville i sig selv være det stærke og virkende bidrag, historien ifølge Erslev kunne give til menneskets forståelse af sig selv og af menneskeheden i det hele taget. I denne ånd deltog også Erslev og konsorter i tidens folkeoplysende arbejde og politiske debat.

Men *hvordan så historikerne selv på synteserne*, på arbejdet med at skabe sammenhæng i historien? Var det videnskabeligt arbejde, kunne resultaterne stå mål med kravet om objektivitet? Og hvilke forklaringsmodeller brugte man, lå der bestemte overordnede opfattelser eller teorier bag?

Tager vi først objektivitetsproblemet, så viser Manniche, at på det tidlige stade, hvor kildekritikken var den store åbenbaring, anså man knap objektiviteten for et problem. At enkeltanalyserne, hvor de kildekritiske metoder netop var i funktion, lå sikkert inden for den videnskabelige sfære, var ingen i tvivl om. Men heller ikke syntesen gav anledning til nævneværdige anfægtelser. Når man gennem kildekritikken havde udsondret de pålidelige »byggesten«, ville bygningen næsten af sig selv blive rigtig og solid. En »passiv erkendelsesmodel« har man (Bernard Eric Jensen) kaldt denne holdning. Senere erkendte man, at bygningen ikke var så given en sag. Selv med de bedste byggesten skulle der en arkitekt til for at give den form og struktur. Syntesen krævede en aktiv handling, en subjektiv indsats fra historikerens side. Hvordan bevarede man dens videnskabelighed under denne nødvendighed?

Radikalerne reagerede ikke helt ens på denne situation. Formentlig først og nok også tydeligst af alle så Kr. Erslev problemet, og han tumlede for den sags skyld med det resten af sine dage uden at finde en egentlig løsning. I 1895 gav han udtryk for, at fuldstændig objektivitet ikke eksisterede, men han hengav sig ikke af den grund til den rene relativisme eller subjektivitet. Man kunne nærme sig det objektive, for historikeren måtte det blive en stadig stræben mod noget uopnåeligt. Idealerne i denne stræben var upartiskhed, fordomsfrihed i undersøgelsen og en fremstilling, der var fri for tendens, og det var, som Manniche siger det, ikke helt det samme som – og mindre ambitiøst end – at være »upåvirket af forskeren«. Forskningsetik er nok et bedre udtryk.

Men selv om Erslev utvivlsomt arbejdede efter dette ideal, så løste det ikke det erkendelsesteoretiske problem for ham. Det subjektive element lod sig ikke eliminere. Afstanden til den videnskabelige objektivitet blev snarere større for ham efterhånden. Ikke desto mindre stod han for sine elever som idealet af en historisk forsker, upersonlig, upartisk, objektiv. Kollegerne i hans egen generation kunne naturligvis også se syntesens subjektive element, men det blev tilsyneladende ikke på samme måde et problem for dem som for Erslev. Fridericia så dog nok, at fremstillingerne blev farvet af forfatterens egen tids opfattelser og idealer, men han så også fordele ved, at fortiden på denne måde kunne belyses fra flere synsvinkler. Upartiskhed og alsidighed var vel nok hans løsning på problemet. Rubin var den, der var mindst betænkelig ved det subjektive. Tværtimod var for ham en fremstilling, der ikke var gennemtrængt af forfatterens personlighed, intet værd. Den var kedsommelig og – i og med den foregav at være objektiv – både falsk og utilstrækkelig.

Manniche gør meget ud af at fremanalysere de *metoder og forklarings-*

modeller, historikerne brugte for at binde de enkeltstående kendsgerninger sammen til en historie. Var det ideer og åndsliv, der var de drivende kræfter? Var det kongerne, de store personligheder, der var nøglen til historiens gåder, eller var de sociale og økonomiske forhold de basale faktorer, som på materialistisk vis gav den egentlige forklaring på tingenes gang? Det er meget spændende, men også meget svært. Erslev, som især må holde for, er ikke nem at båse ind. Han spiller på hele registret og bruger de forklaringer, der forekommer ham rigtigst i situationen. Man fornemmer en vis tilpashed hos Manniche, når forklaringerne er materialistiske, og lidt mere beherskelse, når han retfærdigvis konstaterer, hvor meget ideerne og de store personligheder betyder i Erslevs (og Fridericias) synteses. Manniche må sluttelig og nødvendigvis karakterisere Erslevs forklaringer som »multikausale«.

Også under gennemgangen af synteserne har Manniche bevidstheden rettet mod metoder og holdninger, der kan placere Erslev i forholdet mellem historisme og positivisme, og hvad han finder, bekræfter ham kun i opfattelsen af, at Erslevs videnskabsideal var »utvetydigt positivistisk« (s. 361). Og selv om der her, hvor det drejer sig om syntesen, måske nok er mere at hænge hatten på, end hvor det gælder den kildekritiske analyse, så forekommer konklusionen alligevel (anmelderen) for kategorisk.

Det er da helt rigtigt, at Erslev som ateist ikke havde nogen gud eller verdensånd som historikerne til at skabe en overordnet sammenhæng. For ham var den udvikling, han så i historien, bundet sammen af årsager og virkninger i en lang kæde, men hverken udvikling eller kausalitet turde være positivistiske patenter. Erslev forbandt selv disse faktorer (og ideernes magt med) med den historistiske retning (i artiklen »Historie« i Salmonsens leksikon). Mere udpræget positivistiske er tankerne (i samme artikel) om komparation mellem udviklinger af tilstandene i forskellige samfund, hvor påvisningen af lovmæssigheder tages som en mulighed. Men det siges udtrykkeligt, at der er tale om fremtidsudsigter, som endda er så fremmedartede, at de snarere vil konstituere en ny disciplin (samfundsvidenskab) end falde under den historie, man nu bedrev. Da Erslev i øvrigt hverken procederede lovmæssigheden som princip i sine teoretiske arbejder eller gjorde brug af den som forklaringsmodel i sin daglige historiske praksis, kan han vanskeligt gøres til positivist på dette grundlag.

På et andet punkt er det heller ikke helt nemt at følge Manniche. Både Erslev og Fridericia gør ganske flittigt brug af ideer og store personligheder som drivkræfter i historien, og det er forklaringer, man normalt (og også Erslev i nævnte leksikonartikel) vil placere i den historistiske tradi-

tion. Ikke desto mindre mener Manniche, at man via John Stuart Mill og gennem små aspektforskydninger kan gøre disse træk til aktiver på den positivistiske konto. Og den historisk-hermeneutiske indlevelse, som Manniche ganske ofte griber Erslev i, giver ham heller ikke anfægtelser. Det kan jo være, at det slet ikke er en forklaringsmetode, men hvad Manniche kalder »æstetisk konvention«, dvs. blot et sprogligt virkemiddel, der skal gøre teksten mere levende og letlæst.

Hvad er det rigtige? Hvilke træk af de mange, som denne mangfoldige historiker har på sit register, er de afgørende, de karakteriserende? Skulle anmelderen på det af Manniche fremlagte grundlag beskrive Erslev, ville han i langt højere grad betegne ham som »sin egen«, som den åbne og dybe historiker, der formåede at hæve sig op over »retningerne« og tage hvad han kunne bruge, uanset hvor det kom fra. Han siger selv et sted, at historikeren må »benytte de mest forskelligartede fremgangsmåder, hentede fra alle videnskaber« (s. 178).

At Erslev var mangfoldig til det paradoksale, svær at få ind på en enkel linie, fremgår med fuld tydelighed af *hans to skrifter fra 1911* »Historisk Teknik« og »Historieskrivning«. Dette historieteoretiske testamente, som man vist godt kan kalde det, gør Manniche til genstand for en særlig analyse. Han konstaterer, at Erslevs opfattelse af historiefaget har været under stadig udvikling. Arbejdet deles nu op i et tredelt system: 1) kildekritik, 2) historiens metode (efter hvilken man danner sig samlede forestillinger af enkeltvidnesbyrdene) og 3) historiens teori (om de overordnede principper for sammenhænge i historien). Det tidligere, såkaldte materielle kildebegreb med den kendte opdeling i levninger og beretninger, er nu for Erslevs vedkommende helt forladt og erstattet af et funktionelt. De kilder, der er at trække på, deles i tre kategorier: 1) materielle levn af fortidens mennesker og natur, 2) fortidsmenneskenes frembringelser af enhver art og 3) nutidslivet, for så vidt det tillader tilbageslutninger. Som i et afklaret lys ser Erslev historieforskningens genstand og egentlige mål som menneskenes liv og handlinger, menneskelivet i dets fulde bredde og med det højeste og inderste mål at forstå de sjælelige rørelser bag handlingerne.

Selvmodsigelserne i skrifterne – og Manniche fanger nogle stykker af slagsen – vedrører mestendels spørgsmålet om historiens videnskabelighed. Hvorvidt grebet efter de inderste følelser og motiver bag menneskets handlinger skal lykkes, hvor vidt det kan nå, må – stadig ifølge Erslev – afhænge af omfanget og dybden af historikerens eget sjæleliv. Og dermed er »det højeste mål for historisk forskning« så at sige pr. definition, men paradoksalt, henvist til den subjektive, den uvidenskabe-

lige sfære. Man aner bag de inkonsekvente ord en svingning i Erslevs sind mellem to holdninger til det uløselige subjekt-objekt problem. Den ene gang lægges vægten på den stadige stræben mod den uopnåelige objektivitet, undertiden med en antydning af, at subjektet herunder kan spille en positiv rolle, den anden gang »løses« problemet ved den skarpe sondring mellem historieforskning, der gennem analogier og kausalitetsprincippet skal få folk til at forstå fortiden (intellektuelt), og historieskrivning, der skal male fortiden levende og give den en følelsesmæssig – om end rigtig nok uvidenskabelig – dimension.

I bogens sidste afsnit sporer Manniche arven fra Erslev og hans fæller i *den næste generation af historikere*, og han genfinder også så meget af den såvel i videnskabsteoretisk som i ideologisk henseende, at talen om en radikal historikertradition må være berettiget. Men det er bemærkelsesværdigt, at de påvirkninger, der kan konstateres, i højere grad kan føres tilbage til den yngre, kildekritisk disponerede Erslev end til 1911-skrifterne med den uafklarede subjekt-objekt problematik. Det, som bærer traditionen, er således en utvetydig opslutning om den klassiske kildekritik og en klar radikal/socialliberal ideologi. Det store problem om syntesens videnskabelighed lå der naturligvis stadig, men i stedet for som Erslev at gå direkte ind i det kom eleverne uden om det på den ene eller den anden måde.

For to af de tre fremtrædende repræsentanter for den anden radikale generation, som Manniche vælger at behandle, P. Munch og Erik Arup, var subjektiviteten ikke det store problem og i hvert fald ikke noget, der hindrede syntesedannelsen. Arup fandt syntesen empirisk begrundet og var næppe i tvivl om, at den objektivt afspejlede virkeligheden. Munch så tydeligere, at historikerens samtidsengagement måtte influere på hans fremstilling af fortiden, men det indebar dog den fordel, at historien blev belyst ud fra forskellige livsopfattelser, og selv hvor dette blev gjort med lidenskab, satte det ikke uden videre værket »uden for videnskab«.

Den tredje radikaler af 2. generation, Aage Friis, havde sværere ved at tage afsættet fra kildekritikken og den sikre objektivitet, den stod for, ind i syntesen, og de større samlede fremstillinger, han gav fra sig, havde en tiltagende tendens til at blive »monumentale analyser«, hvor dokumentationer i mængde fortrængte de karakteristiske synteseskabende elementer, linierne, vurderingerne, holdningerne.

Ud fra disse forskellige måder at forholde sig til synteseproblemet på skete der en spaltning af historikertraditionen i to retninger, og det var den sidste, den som Aage Friis stod for, der i det lidt længere forløb blev den sejrende. Efter de voldsomme angreb på Arups Danmarkshistorie,

der især angik værkets ideologiserende grundpræg, samlede historikerprofessionen sig på kildekritikkens faste grund om en, som Manniche kalder det, »empirifixeret, ateoretisk eller ligefrem teorifjendsk videnskabelighed«. Og det var ikke bare radikalerne, men historikere af alle afskygninger, historister og positivister, der kunne mødes her og helt frem til 1960'erne udgøre en historikernes »hellige, almindelige kirke«.

Når syntesen kunne træde i baggrunden, finder Manniche, at en del af forklaringen var den, at der for historikerne ikke mere var så stærkt brug for den og dens ideologiserende budskab. Omkring århundredskiftet var den socialliberale ideologi i kamp mod den nationalliberale, konservative, mens den fra trediverne og frem var den accepterede og etablerede ideologi i landet. Unægteligt en forklaring med interessante perspektiver, som dog ikke her skal forfølges.

Derimod skal det med, at Manniche må acceptere en forholdsvis renlivet historist i den radikale lejr, nemlig Aage Friis. Hos denne spiller indlevelsesmomentet, personlighedernes betydning og det skel, han sætter mellem eksakte og åndsvidenskaber, så afgørende en rolle, at ingen tvivl er mulig. Dette atypiske fænomen huer tydeligvis ikke Manniche, der noget på tværs af den nøgterne, analytiske metodik, han i øvrigt har anlagt i bogen, må antyde forklaringer på det personlige, biografiske plan. Vel ikke indlevelse? Nå, ingen drillerier! Spørgsmålet om de radikales, specielt Erslevs, placering mellem historisme og positivisme forekommer, som det er fremgået af det foregående, ikke anmelderen endegyldigt afklaret, men det er et meget vedkommende spørgsmål, både i sammenhængen og når danske historikere overhovedet vil gøre sig deres historiografiske herkomst klar. Manniche har stillet spørgsmålet, så det ikke kan ties ihjel, og gennem sin grundige opløsning af problemet givet et godt udgangspunkt for den videre debat.

Til spørgsmålet om brud eller kontinuitet, om der med de radikale historikere skete en afgørende ændring i den videnskabelige tradition (et paradigmeskift), et spørgsmål, der har optaget i hvert fald en del historikersind, siden Kuhn fremsatte sin teori, mener Manniche palusibelt at kunne konkludere, at kontinuiteten mellem 1820 og 1960 trods alt har været det mest fremherskende træk. Den splittelse, der undervejs var optræk til mellem de to retninger, ophævedes med forbrødringen i »den hellige, almindelige kirke«, under den fælles trosbekendelse til den klassiske kildekritik som fagets grundsubstans. Og de, der har studeret i 1960'erne tør nok bevidne, at linien fra Ranke og overbevisningen om den objektive historieskrivning stadig var levende realiteter i historiestudiet. Derimod var synteseproblemet, spørgsmålet om subjektets rolle i

den videnskabelige proces, som Erslev havde tumlet så voldsomt med, forlængst og godt begravet.

Men fra slutningen af 1960'erne er der tegn til opbrud, antyder Manniche til slut, men uden at løfte sløret mere end en enkelt millimeter. Det er en anden, måske Manniches næste historie.

Sammenfattende må det siges, at vi med Manniches bog har fået en meget savnet og indgående fremstilling om ikke af den samlede danske historieskrivning i de sidste halvandet hundrede år, så uden tvivl af dens væsentligste sider og mest afgørende perioder. Fremstillingen er ikke jævn og beskrivende, men, som det er fremgået, koncentreret om og styret af de problemer, der var aktuelle for datidens historikere og/eller for nutidens (in casu Manniche). Det væsentligste af disse problemområder er efter anmelderens opfattelse det, der angår syntesens videnskabelighed. Det var brændende aktuelt i datiden, specielt for Erslev, og er det stadig (eller burde være det). Historisme-positivisme relationen turde imidlertid nok efter den vægt, den har fået i bogen, snarere afspejle en optagethed af problemet hos senere historieteoretikere end hos de datidige historikere, som ikke viede det megen opmærksomhed. Hvilket er et forsøg på præcisering og ingen kritik. At historien skal ses med nutidens øjne og med dens problemer i centrum, skal bestemt ikke anfægtes herfra. Uden dens nutidsaktuelle problemstillinger ville Manniches værk, der vitterligt tager tunge sager op, ikke være blevet den spændende og nærgående bog, den er.

Bogen handler om at godtgøre en historikertradition, dvs. en række historikere over flere generationer med et fælles syn på deres fag, og det mål tør nok siges at være nået (selv om Erslev nok mere end tilsigtet også herefter står som den brede og dominerende centrumfigur i bevægelsen). At analysere disse historikers tanker og opfattelser deres fag vedrørende, dels gennem deres direkte udtalte synspunkter og især indirekte gennem de holdninger, der kan afsløres af deres historiske praksis, har været Manniches job fra først til sidst. Nærliggende er det da for den lærevillige læser på tilsvarende vis at sætte Manniche under lup: Er han positivist, historist eller noget helt andet? Hvilke metoder og forklaringer benytter han sig af? Hvilken ideologi ligger der bag værket?

Først må man konstatere, at der er tale om et analytisk værk, hvor slutningerne knytter sig nært til en omfattende dokumentation. Slutningen fra kilderne foretages nærmest på positivistisk maner gennem iagttagelser og sammenligninger, og der gives direkte afkald på biografiske og personlige forklaringer og dermed på alt, der kunne mistænkes for at nærme sig indlevelse. I en så udpræget analyse vil det subjektive og

ideologiske pr. definition ikke have nogen naturlig plads. Manniche holder bevidst sig selv tilbage under bestræbelserne på at nå det objektive resultat, præcis som en ortodoks tilhænger af historikernes hellige, almindelige kirke ville gøre det. Kun spredte og formentlig også overvejende ubevidste udslip lader antyde, på hvilket lag hans holdning befinder sig: forkærligheden for at se ideologierne som politiske, for at forankre dem i bestemte sociale klasser, det vågne øje for materialistiske forklaringer, hans bud på en »løsning« af synteseproblemet (s. 216), som en materialistisk historiker i hvert fald vil kunne leve med.

Lad dette nu stå som et kuriosum, et i sammenhængen ubetydeligt sidespring. Det berører ikke den gennemgående afvejede kildeunderbyggede, analyserende og argumenterende, dvs. videnskabelige fremgangsmåde, der uundgåeligt giver seriøse resultater.

Men naturligvis har også den analytiske fremgangsmåde sine grænser, der bestemmes af de observerbare kilders rækkevidde. Nogle få steder i bogen fornemmer man denne grænse; forklaringsmodellen slår ikke til. Aage Friis' eksempel er nævnt og de iøjnefaldende inkonsekvenser hos Erslev hører også til slagsen. Her forekommer det, at der kunne være behov for en anden metodisk dimension, som kunne bringe historien nærmere det Erslevske mål »at forstå de sjælelige rørelser bag handlingerne«. Erslev prøvede det selv, det er noget med indlevelse og intuition, med levendegørelse på et plan mellem historien og kunsten, og metoden er også siden forsøgt efter hans model (Leo Tandrup i Ravn). Begge gange for så vidt med held, som forståelsen af de pågældende personer efter anmelderens opfattelse virkelig blev dybere og rigere. Men om det så er videnskab, er en anden sag.

Manniche skal ikke klandres for, at han – afgjort veloverlagt – ikke har vovet sig ud på disse usikre vande. Han har redeligt og dygtigt på den traditionelle videnskabs grund, og med en usædvanlig gennemslagskraft, bearbejdet et stort og vanskeligt emne og leveret en mangfoldig og tankevækkende bog. Det er ikke den Erslevske historieskrivning med dens appel til følelser og dybere forståelse, der har været hans ærinde. Hans mål har været at levere et stykke historieforskning, at åbne nyt og frugtbart land for den intellektuelle erkendelse. Og det mål har han nået.

Anmeldelser og litteraturnyt

Ved arkivar, cand.mag. Henrik Becker-Christensen, *universitetslektor, cand.mag.* Gerda Bonderup, *professor, dr. theol.* Troels Dahlerup, *arkivar, dr.phil.* Ole Degn, *arkivar, dr.phil.* Lotte Dombernowsky, *universitetslektor, dr.jur.* Inger Dübeck, *rigsarkivar, dr.phil.* Vagn Dybdahl, *universitetslektor, cand.phil.* Jørgen Elklit, *cand.mag.* Tove Elklit, *cand.mag.* Jørgen Fink, *arkivar, mag.art.* Henrik Fode, *arkivar, cand.mag.* Ib Gejl, *adjunkt, cand.mag.* Jens William Jensen, *universitetslektor, cand. mag.* P.C. Willemoes Jørgensen, *overarkivar, cand.mag.* Finn H. Lauridsen, *stud.mag.* Rikke Malmros, *universitetslektor, cand. mag.* Jens Chr. Manniche, *cand.mag.* Flemming Mikkelsen, *mag.art.* Wivan Munk-Jørgensen, *universitetslektor, cand.mag.* Johan Peter Noack, *dr.phil.* Jens E. Olesen, *lektor, cand.phil.* Erik Strange Petersen, *professor, dr.phil.* Henning Poulsen, *professor, dr. phil.* Erik Rasmussen, *dr.phil.* Roar Skovmand, *dr. phil.* Helge Søgaard, *universitetslektor, cand.mag.* Axel Kjær Sørensen, *undervisningsassistent, cand.phil.* Peter Sørensen og *lektor, dr.phil.* Mikael Venge.

Eric Christiansen: *Saxo Grammaticus. Books X-XVI.* The text of the first edition with translation and commentary in three volumes. (BAR International Series S-84, S-118 i-ii., Oxford, 1980-81).

Da de middelalderlige håndskrifter af *Gesta Danorum* kun er bevaret i magre fragmenter, må al udforskning af Saxos tekst begynde med *Editio Princeps*, *Kristiern Pedersøns* Parisertryk fra 1514. Det var en bestseller, der kom i flere oplag i Basel og Frankfurt am Main i det sekstende århundrede. Sorø-professoren, *Stephan Johannes Stephanius* slog ind på en ny vej, da han i 1645 udgav Saxo med en tekst, hvis ordlyd var gennemrettet, både for at tilpasses klassiske normer og for at forbedres i meningen, hvor denne forekom dunkel. Som den første forsyne-

de Stephanius sin udgave med et bind *Notæ uberiores*, »fyldige noter« af tekstkritisk og saglig art. Den næste selvstændige Saxo-udgave, *Müller og Velschows* fra 1839-58, gik i Stephanius fodspor både ved at forøge de sproglige rettelser og den latinske annotering. *Olrik og Ræders* udgave 1931 indarbejdede endnu flere rettelser og tilføjede et tekstkritisk apparat, hvor man kan finde de gamle former fra *Editio Princeps* og en yderligere lang række rettelserforslag. Udgavens mange rettelser vakte protester i samtiden, og den almindelige mening blandt dagens filologer er vel, at den gik for vidt. Tekstfastsættelsen har betydning for oversættelserne: *Winkel Horns* oversættelse 1898 følger Müller og Velschows mere teksttro udgave, mens *Jørgen Olriks* fra 1908-12 er baseret på forarbejderne til hans og Ræders værk. Ingen

af dem er på noget letflydende dansk, men Olriks er nok den mest kunstlede og gammelmodige. Winkel Horns oversættelse i den nye billigudgave er således »bedste køb« på dansk. Til videnskabeligt brug må man anbefale de nye annoterede engelske oversættelser: *Peter Fishers* og *Hilda Ellis Davidsons* Cambridge-udgave af sagnhistorien og det Oxford-værk, der her skal anmeldes:

Eric Christiansens oversættelse til engelsk af Saxos X-XVI Bog er på én gang radikal og traditionsbevidst. Som tekstgrundlag vælger han Kristiern Pedersøns Parisstryk og følger det overalt, hvor dets tekst giver mening – og det gør det tit. I hvert opslag bringer Eric Christiansen en nedfotograferet side af Editio Princeps modstillet og omgivet af hans engelske oversættelse; her gengiver han så vidt muligt Saxos lange krusede sætningsbølger. Resultatet er et ikke helt let engelsk, men arbejdet med at kontrollere oversættelse mod tekst bliver forenklet. Det er første gang, denne del af Saxos værk oversættes til noget andet sprog end dansk og stilles til rådighed for moderne international historieforskning. Allerede som tekst med oversættelse har denne udgave betydelig værdi for danske historikere.

Det, der gør Eric Christiansens Saxo til et uomgængeligt hjælpemiddel for forskere i det ellefte og tolvte århundredes Danmarkshistorie, er hans apparat. Hans »notæ uberiores« er i sandhed »overflødig« fyldige. Foran noterne til hver af Saxos Bøger findes en glimrende indledning, som generelt gør rede for komposition, kildeforhold og forskningsdebat; her udkrystalliseres forfatterens personlige opfattelse af Saxo som kilde og historiker. Så følger noterne. Allerførst gør de naturligvis rede for de steder, hvor også Eric Christiansen har måttet rette i forhold til

teksten, og nævner desuden de mere tiltalende rettelserforslag, andre har bragt; i tilgift forklares nogle af Saxos klassiker-citater med oversættelse og skitsering af de situationer, de hentyder til; og der lægges et betydeligt arbejde i at påvise Saxos paralleller til hans samtids store politiske tænkere, Johannes af Salisbury. Den saglige annotering er dog langt mere omfattende og bringer referater af det sidste halvandet hundredes års forskning på dansk, norsk, svensk, islandsk, engelsk, tysk, fransk samt russisk og polsk. Hertil kommer så de meget rigelige henvisninger til middelalderlige kildeskrifter, både norrøne og latinske. Siden Stenstrup har vist ingen haft det overblik over disse fremmede krøniker, man kan skaffe sig her. Når Saxo omtaler retslige forhold, bringes referater af landskabslovene – altid med skyldigt hensyn til, at de er yngre; hver gang Saxo nævner en person, bringes om muligt en genealogi; Saxos hentydninger til udenlandske forhold medfører uomgængeligt en bredere, politisk redegørelse, ligesom hans stednavne giver anledning til fyldige topografiske notitser. Genealogiske tavler, bispelister og talrige kort afrunder værket.

Som genre indbyder »notæ uberiores« til digressioner; alligevel mærker man i Eric Christiansens apparat hans samlende personlige holdning til Saxoforskningen, hvor han som englænder står uafhængigt af den skandinaviske historikerverdens stridbare fløje. Skønt han bryder med det nittende århundredes og Olrik-generationens udgiverprincipper, inddrager han den ældre forsknings synspunkter; den grundlæggende sympati for Saxo, der lå bag deres intime kendskab til hans værk, finder genklang. Omvendt må man sige, at vel har han om nogen tilgnet sig Curt Weibulls hovedtanke om Saxo som den lærde skribent, men han

godkender ikke mange af de enkeltargumenter, Curt Weibull bygger sin sag på. Weibull'erne og Arup var jo også kritiske mod Saxo i den banale forstand, at de ikke kunne lide ham. Eric Christiansen ser i Saxos nære omgang med Absalon en garanti for hans troværdighed og har mindre sans for, at hans tjeneste for Hvidernes og Valdemarernes sag kunne styre hans oplysninger. Om Sven Aggesøn mener han, at Saxo har brugt Svens værker som grundlag for sin beretning om det tiende og ellefte århundrede, men han finder det ikke godtgjort, at Saxo har kendt de senere partier af *Brevis Historia* (– hvordan han så skulle have kendt første, men ikke sidste del af samme lille bog, forklares ikke). Om Knytlingesagas gengivelse af Danmarks historie fra 1140-86 mener Eric Christiansen i indledningen til 14' Bog, at den er uafhængig, at Saxo ikke kan bevises at have kendt dens grundlag og altså ikke kan vises at polemisere aktivt imod den. Hovedargumentet er, at Saxo ville have overtaget den omhyggelige kronologi i det lille værk, hvis han havde kendt det. Men når Knytlinga pludselig viser lighedspunkter med *Gesta Danorum*, påstår noterne inkonsekvent, at sagaens fremstilling bygger på Saxos. Dette er metodisk vilkårlighed. Problemet er nok størst, hvis man skal vinde mening i Knytlingesagas beretning; den er tendensmæssig konsistent, hvis man går ud fra, at den bygger på en beretning fra den tidlige Valdemartid, mens man må tillægge dens forfatter en helt mærkværdig psykologi, hvis man skal tænke sig, at han har bikset sin fremstilling sammen ud fra Saxo-afhængige og fremmede oplysninger, krydret med tilfældige ændringer. Curt Weibulls opfattelse af, at Saxos beretning bygger polemisk på Knytlingesagas kilde, giver et psykologisk sammenhængende, men mindre flatte-

rende billede af Saxo som historiker. Eric Christiansens synspunkt tjener i højere grad et apologetisk end et videnskabeligt formål – Men hvor finder man en seriøs videnskabelig forfatter, man ikke kan blive uenig med?

Der er lagt et betydeligt grundlæggende arbejde i Eric Christiansens Saxo-udgave. Når dette stort anlagte værk ikke kan siges at opfylde sin mission, lader det sig se som følge af én væsentlig brist: Der mangler et forord. Der mangler det obligate forord, hvor forfatteren takker sine lærde venner for at have læst hans manuskript og påvist hans brølere, samt takker sine studenter for at have læst korrektur. Der er ikke blevet læst korrektur, og følgelig er der alt, alt for mange fejl. I selve teksten er der ikke få »tyrkfejl«. De fleste er gennemskuelige, som når »and end« skal være »an end«. Men på siderne 357-58 mangler der to-tre linier om, at ærkebiskop Eskil taber et slag mod Oluf Haraldsøn, giver gidsler og sværger ham troskab; side 404 mangler en linie om, at Svend Grathe gjorde Valdemar til voldgiftsmand med Knuds samtykke; side 508-09 mangler en linie om, at Absalon lægger Karenz-boerne på sinde, at det er lidet bevendt med deres guds magt; og på side 567 er oversættelsens øverste linie ulæselig. Der kan godt herudover være væsentlige, uopdagede fejl i oversættelsen.

Det er dog i apparatet, at fejlene myldrer frem på jord. Fejl i forfatternavne (*La Tour for la Cour*), fejl i titler, i række- og bind-nummer, i årstal, i samtlige typer af bibliografiske oplysninger. Værst er de mange saglige fejl. Et par eksempler fra fejlenes mangfoldighed kan trækkes frem: Side 163 note 10 lader os vide, at Håkon Adelstensfostre døde på en ø »Skolm« – Håkon døde ved Fitjar på øen Stord (i selskab med sin hirdmand, Thoralf *Skolmsøn*). De uklarheder, der råder i

note 2 side 264 om Dronning Bodils slægt, opvejes af, at note 23 senere bringer den rigtige henvisning. Men note 41 side 894 citerer Troels Dahlerup for en sådan gang pølsesnak om den jyske bispetiende, at man tvivler på, at Eric Christiansen har læst den artikel »Tiend« i KLNLM, han henviser til.

Trods den manglende omhu i detaljen er Eric Christiansens engelske Saxo-oversættelse et værk, ethvert historisk håndbibliotek må have stående. Også medlemmer af den lille kreds af seriøse forskere i det ellefte og tolvte århundredes Danmarkshistorie bør eje den – om ikke for andet, så for selv at indføre rettelser. Man vil få nytte af denne bog – tillige med mange ærgrelser. Hver gang en oplysning inspirerer en, må man selv til at verificere den ved egne opslag – stole på den kan man ikke. For denne usikkerhed må det imidlertid ikke glemmes, at det overvældende store noteapparat virkelig sætter læseren i gang med at op søge forskere og kildeudgaver, der ligger uden for danske historikers normale horisont. Her foreligger et problematisk, men brugbart arbejdsredskab – ingen facitliste.

Rikke Malmros

Diplomatarium Danicum 4,1, 1376-1379. Herluf Nielsen (udg.) (C.A. Reitzel, 1984). 584 s., 183 kr. – *Danmarks Riges Breve 4,1, 1376-1379.* Herluf Nielsen (udg.) (C.A. Reitzel, 1984). 456 s. 122 kr.

Det er det danske Sprog- og Litteraturselskab, der står som udgiver, skønt diplomerne foreligger på latin eller tysk, og de er ikke litteratur, som man almindeligt forstår det: men selskabet har ved nu i mange år at gå uden for sin sædvanlige ramme sammen med Carlsbergfondet æren af den imponerende

række bind, som danner slutstenen på over to århundreders arbejde. Så lang tid skulle der til for at danne en fuldstændig samling af diplomerne, selv om man efter sagens natur ikke kan være sikker på at have fået fat på alt, da hidtil ukendte sager kan skjule sig på de mest uventede steder. 4. række er redigeret som de foregående, og brugeren kan glæde sig over de kyndige indledninger til hvert diplom, der bl.a. viser, hvor skrøbelig overleveringen kan være mange gange, så ordlyden kun er bevaret gennem en senere vidisse, eller indholdet alene er refereret i et par linier, som har fået en ufuldstændig datering. Det er vel Danmarks Riges Breve, der vil samle de fleste læsere, fordi den bringer en oversættelse af de latinske tekster og ligeledes giver en gengivelse af de tyske, der som bekendt på denne tid begynder at brede sig. Det er Ernst Dittmer, der har ansvaret for de sidste. Indledningen til de enkelte diplomer er i Danmarks Riges Breve så lakoniske, at det er nødvendigt at bruge diplomatiets meddelelser, når der skal søges nærmere oplysninger om overleveringen.

De fire år, bindene omfatter, viser med sine 570 numre, at man nu er nået til en periode, da brevstoffet er blevet større, men til at give en indgående skildring er det for ringe. Det ville f.eks. være af værdi, om der kunne gives en redegørelse for den hjælp eller måske modstand, Henning Podebusk ydede dronning Margrethe, da hun i sine første vanskelige år skulle opbygge sin position. Resultatet kendes, men hvorledes det er fremkommet, må hvile på mere eller mindre sikre formodninger. Derimod indeholder disse to bind som alle de foregående en mængde kulturhistorisk stof, som fremtidens studier vil vurdere højt.

Gennem tiderne er meget gået tabt derhjemme ved brand eller skødesløs-

hed. Nutiden har dog ikke grund til at bebrejde fortiden noget, når det ses, hvor mange diplomer fra Tyskland med dansk stof den anden verdenskrig har ødelagt, så de må optrykkes efter ældre udgaver eller efter mikrofotografier.

Helge Søgaard

Vivian Etting, Rodolfo Signorini, Birgitte Werdelin: *Fra Christian I's Italiensrejse 1474. En latinsk hyldestætte af Filippo Nuvoloni udgivet med indledning og Christiern Pedersens gammeldanske bearbejdelse* (Museum Tusulanum, 1984). 107 s., ill., 97,60 kr.

Interessen for kong Christian I og hans nordiske og europæiske politik er i vækst i disse år. I januar 1474 drog kongen ledsaget af dronning Dorothea og et stort følge på pilgrimsfærd til Rom. Rejsen var også en politisk rejse, hvorunder kongen skulle forhandle med den tyske kejser Frederik III og flere fyrster. Efter et ophold hos kejseren i Rothenburg drog Christian I via Innsbruck til borgen Malpaga i Norditalien, hvor condottieren Bartholomeo Colleoni gav ham en prægtig velkomst. Sidst i marts måned nåede kongen til Mantova, hvor han blev modtaget af markgrev Ludovico Gonzaga og dennes hustru Barbara, der var dronning Dorotheas søster. Den 6. april 1474 nåede Christian I til Rom, hvor han blev i tre uger og opnåede flere privilegier fra pave Sixtus IV.

På hjemrejsen fik kongen endnu en gang en strålende modtagelse i Mantova, og hofmanden Filippo Nuvoloni holdt ca. 12. maj en længere latinsk tale til ære for ham. Talen blev formodentlig trykt samme år i Mantova og er det ældst kendte trykte skrift med forbindelse til Danmark. Den foreligger nu i genudgivelse for første gang siden

originaludgaven med tekstkritiske noter af professor Rodolfo Signorini, sammen med Christiern Pedersens danske gendigtning fra begyndelsen af 1500-årene. I en historisk indledning giver B. Werdelin og V. Etting en oversigt over Christian I's Romrejse (med kilder og litteratur) og om Christiern Pedersens virksomhed, mens R. Signorini skriver om Filippo Nuvoloni og dennes italienske baggrund. Indledningen er forsynet med flere instruktive billeder vedrørende kongen og hans tid samt en række biografiske data med en kort karakteristik af personer, som forekommer i talen. Bogen afsluttes med faksimilegengivelse af 1474-trykket efter et eksemplar i The Henry E. Huntington Library i Californien.

I den interessante og svulstige, men i historisk henseende mindre givende tale roses kong Christian I for »sine talrige dyder«. Talen afspejler Renæssansens fyrsteideal, men også i sin dvælen ved Antikken (inspireret af Paulus Diaconus' »Historia Romana«) levede Filippo Nuvoloni op til tidens idealer. Christian I's titel af konge over goter og slaver gav Nuvoloni lejlighed til at mindes barbarerne, som invaderede Italien tusind år tidligere, og til at understrege, hvordan kongen i modsætning til sine forfædre rejste fredeligt til Italien. Sammenstillingen i udgaven med Christiern Pedersen er vellykket og afslører sidstnævntes meget frie gendigtning af talen, hvor hele passager må tilskrives Christiern Pedersen selv. Til belysning af Christian I's Romrejse og datidens fyrsteideal og interesse for Antikken må genudgivelsen af Filippo Nuvolonis tale hilses velkommen.

Jens E. Olesen

Erland Porsmose: *Bønder, bryder og tjenere. Gårdbrugervilkår på Fyn 1502-1542*. (Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol. 81. Landbohistorisk Selskab og Odense Universitetsforlag, 1983). 109 s., ill., 4 kort.

Siden Aksel E. Christensens afhandling om »Senmiddelalderlige fæsteformer ...« fra 1946 er der ikke fremkommet yderligere undersøgelser af de reelle fæsteforhold i overgangsperioden fra Middelalder til Nyere Tid. Kendskabet hertil er fortsat sparsomt, idet megen tidligere forskning ofte med udgangspunkt i normativt materiale især har rettet interessen mod bondens retsstilling og de sociale konsekvenser heraf. Nærværende afhandling er derfor et yderst kærkomment bidrag, hvor forfatteren går den modsatte vej, idet han på grundlag af et hidtil uudnyttet omfattende godsregnskabsmateriale fra Odense Bispegård 1514-42 (med lakuner) suppleret med det tidligere af Aksel E. Christensen behandlede materiale fra Næsbyhoved len 1502-10 søger at trænge bag om lovenes og forordningernes udsagn til en beskrivelse af de faktiske gårdbrugervilkår på de to fynske gods komplekser i 16. århundredes første halvdel.

Med forfatterens agrarøkonomiske synsvinkel bliver de centrale spørgsmål: fæstetidens længde, forekomsten af familiefæste samt indfæstningens regelmæssighed og størrelse, hvortil kommer undersøgelser af muligheden for at udskille flere fæstetyper og af selvejernes vilkår.

Efter en generel oversigt over forskningen vedrørende fæsteforholdene fra Højmiddelalder til Landboreformerne diskuteres i det følgende kapitel intentionerne bag og de praktiske konsekvenser af Frederik I's såkaldte livsfæsteforordning 14/5 1523, hvis bestem-

melser ifølge forfatteren har været tilagt alt for stor vægt i tidligere forskning, der også har haft for stor tillid til den normative forordningsteksts afspjeling af de faktiske fæsteforhold. Vel vidende, at der må inddrages yderligere kildemateriale, fremsættes den interessante tolkning, at Frederik I's forordning med bestemmelserne mod vilkårlig udvisning har skullet sikre og betrygge de bønder, der havde indgået åremålsfæste i henhold til Christiern II's ugyldiggjorte landlov. Med denne mere situationsbestemte tolkning er det uden videre forståeligt, at der også efter 1523 forekom åremålsfæste og vel også fæste på ubestemt tid. 1523-forordningens sigte var ikke indførelse af livsfæste, hvilket først skete så sent som ved forordningen af 19/3 1790 – først denne fortjener ifølge forfatteren betegnelsen »livsfæsteforordningen«.

Kort efter arbejdets færdiggørelse blussede debatten om »livsfæsteforordningen« op (Fortid og Nutid bd. 29-30). Debattens hovedpunkter refereres med enkelte kommentarer i en ekskurs, men forfatteren indlader sig ikke på en fornyet diskussion af mulige tolkninger. Med god grund, thi afhandlingens sigte er et andet og betydelig mere givtigt, nemlig en kortlægning af de reelle fæsteforhold, hvilket kun nås ved en systematisk bearbejdning af de bevarede godsregnskaber/jordebøger.

Disse beskrives omhyggeligt, især naturligvis det ikke tidligere benyttede materiale fra Odense Bispegårds gods, der dækker årene 1514-21, 1529-32, 1537 og 1542. Jordebogs- og regnskabsmateriale indeholder ofte mange faldgruber, og forfatteren gennemgår derfor – inden undersøgelsesresultaterne fremlægges – meget grundigt de metodiske problemer og usikkerheder, der knytter sig til anvendelsen af materialet: identifikation af gårde fra regnskab til regnskab, adskillelse af fæ-

stere og selvejere, personidentifikation og datering af fæsterskifte. Denne helt nødvendige klargøring af materialets skævheder og mulige svagheder samt den forsigtighed, der udvises overalt, hvor der kan rejses tvivl, styrker i høj grad læserens tillid til de statistiske resultater, der fremlægges i den efterfølgende analyse af gårdbrugervilkårene.

Denne indledes med en præsentation af de to godskomplekser struktur og økonomiske tilstand, hvorefter gårdbrugervilkårene analyseres på de to godser hver for sig, startende med Odense Bispegårds gods. For den kildemæssigt bedst dækkede periode 1514-32 viser undersøgelsen overordentlig stor stabilitet i fæsteforholdene med en gennemsnitlig fæstetid på 23,1 år – lidt højere (25,1) på stiftets egne gårde og lidt lavere (19,7) på de kirkegårde, hvoraf bispen kun havde herlighedsretten. Tilsvarende beregnes den gennemsnitlige fæstetid til 24 år i den kildemæssigt svagere belagte periode 1532-42. Stabiliteten er slående og viser sig også i hyppigheden af familiefæste med adskillige enkefæster med længerevarende fæsteperioder samt en sønnefæsteprocent på godt 20. Denne kontinuitet i fæsteforholdene ledsages af regelmæssighed i erlæggelse af indfæstning, vist normalt på et niveau af 2 øksne. Forholdene har været velordnede og fæstekontinuiteten prioriteret højt på bispegodset, hvor der uafhængigt af Frederik I's forordning har været praktiseret livsfæste også før 1523.

Ganske anderledes så det ud på Næsbyhoved len 1502-10, hvor undersøgelsen bekræfter Aksel E. Christensens resultater, der dog uddybes og nuanceres væsentligt ved den foretagne adskillelse mellem fæstere og selvejere. Den gennemsnitlige brugertid for lenets fæstere var 12 år (længst for de fjernestboende), mens selvejerne – når

der ses bort fra det ustabile Lunde hd., hvorfra selvejerne nærmest flygtede – sad på gårdene 14-15 år i snit. Nogen markant forskel var der således ikke m.h.t. brugertiden, men på andre områder træder forskellene mellem de to brugergrupper frem: dels lå sønnefæsteprocenten – vel ikke underligt – betydeligt højere på selvejergodset (26 %, endog 33 %, hvis Lunde hd. skilles ud) end på fæstegodset med et snit på 18 %, dels tegnede fæsterne sig for langt de fleste af de i øvrigt meget få indfæstningsydelser, som selvejerne øjensynlig kun har betalt i særlige tilfælde i forbindelse med brud på kontinuiteten i arvegangen.

For fæstegodsets vedkommende falder uoverensstemmelsen mellem den korte fæstetid og den ret høje sønnefæsteprocent samt ikke mindst det påfaldende misforhold mellem de mange fæsteskit og det ringe antal indfæstninger i øjnene. Som mulig – og plausibel – forklaring på misforholdet angives, at indfæstningen ikke har været knyttet til brugen af den enkelte gård, men var en slags husbondhold, der betaltes ved første fæsteindgåelse, men ikke ved senere godsinterne flytninger, som jordebøgerne viser en del tilfælde af. Har denne flytningspraksis været almindelig udbredt, kan – trods den lave gennemsnitlige fæstetid på den enkelte gård – fæsternes gennemsnitlige *funktions*tid på godset meget vel have været betydelig længere, måske op i nærheden af bispegodsets niveau – en hypotese, som materialet beklageligvis ikke tillader at forfølge nærmere.

Modsætningen mellem de stabile, regelmæssige fæsteforhold på Odense Bispegårds gods og de varierede, komplicerede forhold på Næsbyhoved len er tydelig. Forfatteren gør tænkeligt ret i at søge forklaringen herpå i de to godsers forskellige besiddelsesforhold og deres forskellige struktur, hvor

bispegodset var et fæstegodskompleks uden noget større driftsmæssigt centrum, mens driften på lensgodset var koncentreret om Næsbyhoved Ladegård.

Undersøgelsens centrale resultat er den klare dokumentation af, at Frederik I's forordning ikke betegnede noget brud: livsfæste eksisterede sammen med andre fæsteformer (på åremål eller ubestemt tid) allerede før 1523, ligesom flere fæsteformer eksisterede og vel var retsligt anerkendte også efter 1523. Forordningen påbød ikke livsfæste, men indskærpede overholdelse af indgåede aftaler. Disse bestemtes snarere af sædvanen og lokal tradition, og undersøgelsens anden store fortjeneste er dens påvisning af fæsteforholdenes variation fra gods til gods i første halvdel af 16. århundrede. Afhandlingen er en blændende demonstration af, hvor langt man kan nå ved en stringent og systematisk analyse af jordebogs- og godsregnskabsmateriale, og er dermed en klar opfordring til yderligere kortlægning af de reelle fæsteforhold og deres variation i 16. århundrede. Erland Porsmoses fynske eksempel kan tjene som et særdeles godt udgangspunkt og forbillede.

Jens Villiam Jensen

Birgitte Dedenroth-Schou: *Koldinghus Lens Regnskab 1610-11*. (Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie, København, 1984). Tekstbind 373 s., tillægsbind 71 s., 335,50 kr.

Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie nedsatte for år tilbage et forskerudvalg, der skulle overveje, hvorledes det lå med de praktiske muligheder for at lade det 17. århundredes lensregnskaber udgive. En løsning på dette problem er af vældig betydning for dansk historieforskning, der

hidtil kun har kunnet udnytte regnskaberne spredt på trods af, at materialet udgør en guldgrube af informationer og på trods af, at lensregnskaberne er en aldeles integreret del af ældre tiders finansforvaltning.

Udvalget kom til den konklusion, at der kun var mulighed for at gennemføre et så enormt kildeudgivelsesprojekt ad åre (materialet omfatter efter beklagelige kassationer i tidligere tid ikke mindre end 200 løbende meter på hyldeerne i Rigsarkivet), hvis man greb til elektronisk databehandling af stoffet.

Herpå startede det pilotprojekt, hvis resultat nu foreligger: Regnskaberne fra Koldinghus len. Når valget faldt på netop dette len skyldtes det, at det med sine 8 herreder var et af rigets største len. Kongen opholdt sig ofte her, og len fandt omfattende byggerier sted. Det var at formode, at man under udgivervirksomheden ville støde på meget forskellige, men også meget typiske problemer i forbindelse med edb-bearbejdelse.

Arkivar Birgitte Dedenroth-Schou har været projektleder og står som udgiver, men der har været medvirken fra en ganske bred kreds af fagfolk lige fra transskriberingen til den edb-mæssige behandling, systemudviklingen, programmeringen, databehandlingen m.m. Materialet består af indtægts- og udgiftsregnskabet for lenet 1610-11, hvilket er det ældst bevarede, når det gælder Koldinghus. Tillægsheftet indeholder person-, stednavne- og sagregistre skabt på grundlag af den etablerede søgedatabase.

Som det sig hør og bør, er udgaven forsynet med en indledning. Det er nu ikke meget, man her får oplyst om lensmandens funktioner, embedsførelse og regnskabspligter, men til gengæld har man altså en overmåde håndterlig udgave af det, som i virkeligheden er en uoverskuelig bunke regnskabsbilag,

prentet med en for de fleste ulæselig skrift.

Egentlig er der ikke tale om en kildeudgivelse i kontant forstand. Pladshensyn og ønsket om at undgå idelige gentagelser bevirker, at jordebogsregnskabet således kun foreligger i uddrag, medens de såkaldte ekstraktregnskaber helt er holdt udenfor. Vil man trænge dybt ned i selve Koldinghus lens regnskab, er der altså ikke andet at gøre end at få fat i den filmkopi, der almindeligvis står til disposition på Rigsarkivet. Ufuldkommenheden er til gengæld uden betydning for den, der vil udforske overordnede forhold: Selve strukturen i et lensregnskab, pris- og lønningsforhold, omstændigheder omkring forbrug, produktion, folkehold, håndværk – for slet ikke at tale om den vrimmel af kulturhistoriske farverige indtryk, man vil kunne hente.

Også i andre henseender følger udgivelsen sine egne regler – og regler om undtagelser fra regler! Det gælder transskribering af ord med uvis betydning og stavemåde, det gælder brøker, der må omsættes til decimaler af hensyn til maskinlæsarheden, og det gælder ikke mindst navnestoffet, der må stå, som det er stavet i kilden for ikke at bringe vore navneforskere ganske ud af fatning. Dog – tiden og edb-teknikken vil formentlig vise, at problemerne omkring udgivelser af så gamle kilder kan løses tilfredsstillende, når erfaringerne fra udgivere og andre fagfolk stadig lægges sammen.

Lotte Dombornowsky

Bue Kaae: *Familieliv på »Liljebjerget« i Ribe omkring 1600 belyst gennem breve.* (Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg, 1983). 76 s., ill.

Skolegade i Ribe levede i årene 1581-1616 den fremtrædende historiker Anders Sørensen Vedel, der i årene 1579-94 var en slags uofficiel kongelig historikograf. Efter den ældste af hans sønner, Søren Andersen Vedel (1587-1653), der 1616-53 var sognepræst ved Ribe Domkirke, er overleveret en række breve, som Bue Kaae i sin fængslende bog om livet på »Liljebjerget« lægger frem, med oversættelse, når teksten er på latin, og med kyndige, nyttige kommentarer og noter. Vi kommer gennem disse private breve tæt ind på livet af en række personer og deres verden, om end der måske nok så meget er tale om den studerendes liv som livet på »Liljebjerget.« Søren var i 1604 blevet student og var draget til Københavns Universitet, hvorfra han i 1606 over sin hjemby drog til Tyskland for at studere ved universitetet i Heidelberg; her opholdt han sig godt et år og tog magistergraden. I 1608 blev han rektor ved skolen i Sorø, men skolegerningen her blev en stor skuffelse for ham. Han var imidlertid så heldig i 1611 at få et kongeligt rejsestipendium og drog derefter ud på studieophold ved universiteter i Tyskland, Holland, England, Frankrig og Italien. I 1616 var han igen hjemme i Ribe og fik samme år embedet som sognepræst ved Domkirken. De gengivne breve, udvekslet i årene 1604-16 mellem sønnen og forældrene, fordeler sig på de forskellige epoker i Sørenns liv, hvis hovedtræk skildres af Bue Kaae i de forbindelsestekster. Personnavne og gamle ord og begreber er forklaret i noterne og et personregister hjælper til at holde rede på det brogede persongalleri.

Ole Degn

I den forlængst forsvundne købstadsgård »Liljebjerget« på vestsiden af

Helge Kongsrud: *Den kongelige arveretten til Norge 1536-1661. Idé og politisk instrument.* (Universitetsforlaget, Oslo 1984). 366 s., 170 no. kr.

I værket Hamarspor (festskrift til Lars Hamre 1982) har Helge Kongsrud skrevet en artikel, der må formodes at indeholde essensen af hans studier over den særlige norske arveret og dens voksende politiske betydning i 1640'erne og 1650'erne. I denne bog er samme emne behandlet i en mere omstændelig form. Det præger fremstillingen, at den bygger på Kongsruds gamle speciale. Alle kilder, der belyser emnet, citeres og refereres omhyggeligt. En af delene havde været rigeligt, men ingen skal i hvert fald beskyldes Kongsrud for manglende grundighed.

Et vældigt utrykt materiale og en omfattende litteratur er støvsuget for ytringer, der har berøring med det oldenborgske hus' prætentioner og formodet »urnorske« forestillinger om arveretten. Uundgåeligt misforstår Kongsrud dog adskillige af disse ytringer, der er løstrevet af sammenhængen. Hertug Albrechts velkendte kommentar til Norgesparagraffen 1536 er ikke »repræsentativ for kongefamiliens mening«, men tværtimod en slet camoufleret kritik fra en sidelinie, der med bekymring så sine interesser tilsidesat. Traktaten mellem Christian III og hans brødre og den fangne Christian II 1546 er heller ikke et udtryk for fyrsternes personlige opfattelse af dansk-norsk statsret, som Kongsrud mener. Valgriget var simpelthen begrundelsen for Christian II's fordrivelse og dermed selve fundamentet for det gottorpske monarki. Desuden var fyrsterne bundet af deres råder. Den norske arveret er en nuance, der skinner igennem utallige politiske situationer i det 16.-17. århundrede. Kongsrud røber et ty-

deligt håndslag for at tackle disse situationer, men jeg må bekende, at jeg finder synsvinklen lidt anstrengt.

Derimod er der mere kød på det, der også er hovedsagen for Kongsrud og hans egentlige ærinde: den nærmere placering af tre statsretlige skrifter fra 1640'erne og 1650'erne, der alle går ind for arveretten. Skrifterne indgår i den store diskussion om Norges nationale identitet, der i de sidste 100 år har været ført med stor skarpsindighed og intensitet af de ypperste norske historikere – en diskussion, Kongsrud udgør en fortræffelig introduktion til. Han argumenterer overbevisende for, at to af disse skrifter er forfattet af danskeren Jens Dolmer (ca. 1611-1670), der var Ulrik Christian Gyldenløves skolemeister – en teori, Gustav Storm allerede har været inde på.

Det ene – latinske – skrift er hidtil utrykt og meddeles af Kongsrud i oversættelse. At det skulle være skrevet med henblik på Dolmers vrangvillige og nærmest analfabetiske elev, virker dog ikke troligt. Kongsrud understreger med fuld ret, at skriftet forsøger at takkes kongehuset, men mange af hans overvejelser stemmer i grunden bedre med situationen efter, at Christian IV i vrede havde afskediget Dolmer (hvilket vel næppe var overgået den højt fortjente forfatter af skriftet?). Den følgende periode tilbragte Dolmer i det lærde rantzauske miljø på Breitenburg, indtil Frederik III – måske formildet af skriftet? – tog ham til nåde igen.

Mikael Venge

Jacob Isager (udg.): *Peder Hansen Resen: Atlas Danicus IV, Fyn.* (Odense Universitets forlag, 1984). 357 s., ill., 164.70 kr.

Efterhånden bliver hele Resens store værk udgivet, og til Thomas W. Las-

sens publikation af Ålborg stift (omtalt her i XV, s. 131) slutter sig nu Fyn i Odense stift, idet Lolland-Falsters beskrivelse er udeladt, skønt øgruppen på Resens tid kirkeligt hørte under bispen i Odense. Resens tanke var at give et værk, der skulle indeholde alt, hvad der kunne fortælles om de enkelte steder, og det afsnit om Samsø, han nåede at udgive, viser, at det ville blive så gigantisk et værk, at der næppe var udsigt til at få det trykt, og bortset fra enkelte brudstykker gik det til grunde ved universitetsbibliotekets brand 1728. Endnu i Resens egen levetid blev det store materiale forkortet af Johan Brunsmann, hvis arbejde lå færdigt 1687, men også dette gik tabt, men er bevaret gennem afskrifter i Det kongelige Bibliotek (Uldall 186 fol.). Brunsmanns tekst og små dele af Resens materiale dannede grundlaget for en yderligere forkortelse i 2 bind af Christen Aarslev; den var færdig 1692 og er redet i original (AM 360 fol.).

Alle tre former af Resens Atlas var skrevet på latin, fordi den skulle kunne læses over hele Europa, hvor dette sprog var fælles for alle lærde, så det har altid været nødvendigt at bringe en oversættelse, her udført af udgiveren og Inge Lyng, Mette Molvig, Ellen Kristensen og Susanne Lykke Nielsen. Det er dog et spørgsmål, om det ikke havde været heldigt jævnsides at sætte den latinske tekst, så benytteren også havde den for øje. Kun få af de andre oversættelser af Resen har gjort det, skønt det ville forøge værdien.

Som grundlag for teksten er Uldalls håndskrift benyttet, og fra Aarslevs redaktion er i noterne medtaget, hvad han yderligere kunne berette. Bedre havde det måske været, at det var Aarslevs tekst, der blev bragt med et tillæg, der indeholdt, hvad Uldalls manuskript yderligere meddelte. Aarslevs

redaktion har den store fordel, at den er bevaret i original, og dens latin er smukkere end Brunsmanns. Som den sidste nu foreligger, indeholder den meget stof, der ikke oprindeligt har hørt til, men det var fristende at bruge den som udgangspunkt i håb om, at dermed var alt taget med, men en originaltekst er det ikke. Anmelderen skal selv beklage, at han har overvurderet kildeværdien af håndskriftet Uldall 186, fol.

Hvis man skal dømme ud fra det, der er bevaret, har Resens arbejde været meget ujævnt. Mens udgaven om Fyn fylder 357 sider, kan beskrivelsen af Ålborg stift nøjes med 94 sider.

Udgaven om Fyn indeholder mere end Resens arbejde, idet den også bringer Cornelius Hamsfort den Yngres fantasitegninger af Odenses bisper og adskillige af Jacob Bircherods stik af gravstene m.m. fra Odense. De sidste fortjener en samlet, selvstændig udgave, men det er forståeligt, at Jacob Isager har taget nogle af dem med, da de er samtidige med bearbejdelserne af Resens materiale.

Helge Søgaard

Merete Birkelund: *Trolldkviden og hendes anklagere. Danske hekseprocesser i det 16. og 17. århundrede med et bilag om processerne i Østjylland.* (Arusia – Historiske skrifter III, 1983). 171 s., ill.

De senere år har bragt adskillige arbejder om hekse, heksetro og hekseprocesser, både i udlandet og i Danmark. Udgangspunkterne for interessen har været mange, historiske, kirke- og religionshistoriske, juridiske, socialhistoriske, kvindehistoriske, og kvaliteten af arbejderne har været meget forskellig. I flere tilfælde ser man her politiske eller propagandistiske mål forlede for-

fattere til at fremlægge misforståede, fordrejede eller alt for forenkledede synspunkter.

Her er det en fornøjelse at læse Merete Birkelunds redelige og rationelle undersøgelse. Hendes udgangspunkt er overvejende juridisk, og ud fra en analyse af trolddomslovgivningen og datidens processuelle retspraksis undersøger hun en række retsreferaters oplysninger om de anklagede og anklagerne, anklagens indhold og de dømtes tilståelser, metoderne i trolddomsudøvelsen og de vigtige forskelle mellem den folkelige og den lærde trolddomsforståelse, således som disse kommer til udtryk i anklagerne og tilståelserne. Endelig behandler hun de situationer i lokalsamfundet, der var baggrund for trolddomsbeskyldninger, og processernes funktion. Tidsrammen er perioden fra reformationen til ca. 1700, da processerne i det væsentligste var hørt op.

Bogen indledes med korte redegørelser for hovedlinjer i den meget omfattende lokallitteratur, herunder den endnu forholdsvis sparsomme danske, og for den europæiske baggrund. Med rette fremhæver hun de senere års lokalundersøgelser, der kuldkaster de mange teorier, som forsøger at finde en entydig forklaring på processerne.

Fremstillingen bygger dels på en generel undersøgelse, der på grundlag af det ret omfattende, men spredte og noget tilfældige trykte materiale giver et overblik for hele landet, dels på den egentlige undersøgelse, lokalundersøgelsen, hvis område er datidens administrative områder Århusgård, Skanderborg og Åkær len eller stort set det område, der indtil 1970 udgjorde Århus og Skanderborg amter. Førstnævnte undersøgelse vil være en værdifuld, meget nyttig indgang for fremtidige hekseforskere, ikke mindst på grund af den minutiøse litteraturliste og kortet og graferne over processernes geogra-

fiske og kronologiske fordeling. Sidstnævnte er et vægtigt bidrag til udforskningen af hekseprocessernes religiøse og sociale indhold og baggrund og er så meget mere anvendelig, som undersøgelsens materiale er fremlagt i form af fyldige referater i et bilag (bilag III, s. 138-68).

Efter en kort redegørelse for kilde-materialet til de to undersøgelser, herunder problemerne med at finde supplerende materiale til landstingsdombøgerne, følger den egentlige fremstilling. En kort optakt gives med gennemgangen af en konkret sag, sagen mod Margrete Munks i Århus 1618. Derefter følger den systematiske fremstilling, i afsnit om retsgrundlaget for hekseprocesserne og processernes geografiske og kronologiske fordeling, dommene, de anklagede og anklagerne, anklagernes indhold og tilståelserne, trolddomsudøvelsens metoder og årsagerne til trolddomsbeskyldninger, den folkelige og den lærde tradition og trolddomsanklagens funktion. Man bemærker her et værdifuldt samspil mellem resultaterne fra den generelle og den lokale undersøgelse.

Merete Birkelunds fremstilling og argumentation er velunderbygget og solid, og hun fremlægger mange gode iagttagelser. Dog bemærker man enderivejs hendes brug af 1787-folketællingens talforhold mellem gifte og ugifte kvinder og enker over 30 år i diskussionen af forholdet mellem absolutte og relative tal for gifte, enker og enlige blandt de hekseanklagede (s. 61, note 77). Med baggrund i fordelingen 1787 af kvinderne over 30 år med 82 % gifte, 4 % enker og 14 % ugifte finder Merete Birkelund, at de enlige kvinder var stærkt overrepræsenteret i hekseprocesserne. Undersøgelser synes dog at tyde på, at de enlige kvinder og enker talmæssigt spillede en større rolle i 1500-1600årenes byer; i en by som Ri-

be udgjorde de således henimod en tredjedel af skatteyderne, dvs. de voksne husstandsoverhoveder.

Ligeledes bemærkes, at Merete Birkelund med udgangspunkt i det anvendte kildemateriale har dannet sig den opfattelse, at de fleste anklagede hørte til blandt de fattige og i middelstanden (s. 63), og sammenhængende hermed finder hun, at det kun er yderst sjældent, at magtfulde personer ses at være blevet anset for at være troldfolk. Nærmere analyser af f.eks. processerne, som gengives i den af hende selv benyttede bog af David Grønlund om hekseprocesserne i Ribe, viser dog, at det ikke var så helt sjældent, at økonomisk og socialt højtstående personer blev anklaget, ganske særligt ikke, når man tager overklassens talmæssigt ringe størrelse i betragtning. I sådanne tilfælde ser man i processerne udtryk for et modsætningsforhold mellem dårligere stillede og bedrestillede, og det er ikke rigtigt, når Merete Birkelund hævder, at magien ikke blev anvendt med videre perspektiv end som forsøg på at skaffe sig tålelige vilkår blandt sine umiddelbare naboer (s. 10). Direkte siger Merete Birkelund, at hun ikke er enig med de teoretikere, der ser trolddom som udtryk for et socialt oprør (s. 103); men hun nævner dog selv en sag, der giver udtryk for oplevelse af et socialt modsætningsforhold (s. 103, note 123), og der kunne yderligere nævnes adskillige sager med udtryk for sociale modsætninger, for småfolks oplevelse af social forurettelse i forhold til de velstillede og deres ønsker om hævn. Sociale forhold vil formentlig i ikke få tilfælde ved analyser af godt overleverede hekseprocesreferater vise sig at være de dybereliggende årsager, mens ønsket om at finde en forklaring på ellers uforklarlige begivenheder, som Merete Birkelund selv mener at se som et til-

bagevendende træk i næsten alle processerne, blot er et mere overfladisk træk, det konkrete udgangspunkt ved starten af en hekseproces. Denne opfattelse hævder Merete Birkelund vel i virkeligheden også selv, når hun mener at have vist, at trolddomsbeskyldninger næsten altid havde rod i situationer med forudgående fjendskab og stridigheder (s. 116). Sådanne stridigheder ses ofte at være opstået på grund af økonomiske modsætninger, sociale forurettelser, frustrationer på grund af økonomisk tilbagegang.

Merete Birkelunds bog er velskrevet og som fremstilling spændende læsning, og med den klare opbygning, litteratur- og kildelisterne og bilagene med lovparagraffer og procesreferater vil den være et nyttigt hjælpemiddel for fremtidige hekseforskere.

Ole Degn

Karl Peder Pedersen: *Vestfynske fæstebønder. En undersøgelse af de økonomiske og sociale forhold på de vestfynske godser Erholm-Søndergårde i 1700-tallet.* (Landbohistorisk Selskab, 1984). 189 s.

Kernen i det stykke arbejde, der præsenteres i foreliggende bog, er et studentspeciale, som blev afleveret til Odense Universitet i 1978. Færdige og egentlige publikation skyldes Landbohistorisk Selskabs bevågenhed. Selskabets anerkendelse af forfatteren resulterede blandt andet i, at han fik tildelt et forskerstipendium, der satte ham i stand til at udbygge og revidere sit speciale.

De vestfynske fæstebønder omfatter nærmere angivet bønderne på Erholm-Søndergårde gods på egnen omkring Rørup sogn i Vends herred. Karl Peder Pedersen har sat sig for at analysere en række forhold på godset ned til detaljerne for at klargøre et billede af den

økonomiske og sociale udvikling i bøndernes levevilkår både før landboreformerne og i løbet af selve den klassiske landboreformperiode. Som en slags undersøgelsens udgangspunkt har han stillet sig det spørgsmål, om »den fynske Rasmus havde det bedre end den sjællandske Jeppe«.

I moderne dansk landbohistorisk forskning findes der vist næppe nogen historiker, der ville finde på at sætte lighedstegn mellem fynske eller andre danske bønder – og den Holbergske Jeppe – der *er* sket forskydninger i forskernes opfattelse siden forrige århundrede. Når denne bogs forfatter derfor finder på at spørge, om den underkuede og fordrukne Jeppe blot var et ynkværdigt tilfælde hos Holberg, *eller* om de fleste fæstebønder på den tid lignede ham, så må man have lov at sige, at Karl Peder Pedersen har taget tilløb et temmeligt langt stykke ude på overdrevet for at komme til selve sagen og undersøgelsen.

I afslutningskapitlet får vi at vide, at valget »af flere grunde« faldt på Erholm-Søndergårde, da undersøgelsen skulle iværksættes, men i de indledende kapitler finder man nu ingen redegørelse for, hvilke kriterier og overvejelser forfatteren har lagt til grund. Sådan set kan man vel ikke være overbevist om, at netop Erholm-Søndergårde-komplekset var »typisk« for vestfynske godser i 1700-tallet, og Karl Peder Pedersen er også selv klar over forholdet. Det omtales, at ejeren Lorents Cederfeldt de Simonsen i 1789 ved formuebeskatningen stod som en af de mindst rige vestfynske jordrotter, og fra Erholm til grevskabet Wedellsborg, for nu at tage det største godskompleks på egnen, var der formuemæssigt en himmelvid afstand. Man gætter på, at tilstedeværelsen af et rigt og omfattende godsarkivalsk materiale i særlig grad har animeret Karl Peder Pedersen

til at gå løs på Erholm-Søndergårde; men denne omstændighed er åbenbart ikke fundet lodig nok til at blive omtalt.

Godsarkivet indeholder blandt andet en lang og ret smukt sammenhængende række af regnskaber, hvoraf de første dele stammer fra 1723; efter midten af århundredet er godsregnskabsrækken ubrudt op mod vor tid. Dette materiale er netop velegnet som rygrad for den undersøgelsestype, der er tale om; herved kan forskeren få overblik over de faktiske økonomiske op- og nedgange, og herigennem kan han yderligere hente et hav af detailoplysninger, som kan tilføre fremstillingen liv og farve.

For øvrigt er det omtalte regnskabsmateriale sammen med en del andre dokumenter i godsarkivet først blevet åbnet for almenheden i 1976 i forbindelse med Karl Peder Pedersens indledende arkivarbejde. Indtil da var arkivalierne belagt med strenge tilgængelighedsklausuler efter ønske fra familien Cederfeldt de Simonsen, hvis forfædre har siddet på Erholm siden 1720'erne.

Et vitalt spørgsmål for bonden var, om han kunne føle sig tryk i besiddelsen af det fæste, han havde indgået med godsejeren; samme spørgsmål bliver derfor gjort til genstand for meget indgående undersøgelser. Som mange gamle elever af Fridlev Skrubbeltrang benytter Karl Peder Pedersen dennes metode og oversigtsoptilling i forbindelse med beregning af fæsteforandringsårsager, af familiefæstets udbredelse, af fæsteperiodernes længde o.s.v.

Forfatteren er klar over, at tallene ikke kan udsige den hele sandhed, og han gør også opmærksom på en række forhold, der har indvirket på omfanget af fæstebrevsudstedelser. Dels var der tilfælde, hvor godsejeren overhovedet

ikke gav fæstebrev, dels kunne han i andre situationer finde på at forhale fæstebrevsudstedelsen i op til 10 år, alt medens bonden betalte af på indfæstningen.

Oven i disse og andre omstændigheder skal lægges, at mange fæstebreve ikke oplyser om årsagen til fæsteforandring. Endelig er der (som Karl Peder Pedersen da også selv anfører) grund til at minde om, at det datidige begreb »godvillig afståelse« var overordentlig rummeligt, i adskillige tilfælde endda i den grad, at afståelsen af gården eller huset i virkeligheden har været aldeles blottet for noget element af »godvilighed«.

Der tages således samvittighedsfuldt de fornødne forbehold over for tallene, hvorpå Karl Peder Pedersens konklusioner m.h.t. fæstevilkårene vist nok lader sig sammenfatte således: Den typiske fæster på Erholm-Søndergårde gods var 35 år ved sin formelle tiltrædelse af fæstet, var søn af den afgæde fæster og var i besiddelse af fæstet i 17 år.

Blandt andet med det her oplyste som baggrund mener Karl Peder Pedersen, at Erholm-Søndergårde gods just var et sted, hvor det var særlig godt at være bonde. I rækken af bondetilværelsens andre anliggender, der gøres til lige så omhyggeligt behandlede spørgsmål, går det igen mere eller mindre direkte, at Erholm-bønderne nok havde det bedre end de fleste. Nu er talberegninger jo som sagt særdeles usikre i kraft af 1700-tals-materialets ufuldkommenheder, og mindre forskellige, som konstateres mellem forskellige godskomplekser – det være sig fæsteperiodens længde, gældens størrelse ved skifte og forskelle i fæstevilkår i det hele taget – skal ikke straks fortolkes, som havde der rent faktisk eksisteret denne forskel. Eksempelvis vil man på det nordfynske grevskab

Gyldensteen i kraft af nogle lidt tilfældigt bevarede dokumenter kunne se, at fæsteperioderne her tilsyneladende havde samme længde som på Erholm-Søndergårde, nemlig i snit 17 år, og det til trods for, at utallige lavtliggende, sandede jorder af det gyldensteenske bøndergods gjorde det meget vanskeligt for bonden at holde balancen økonomisk, hvis han ikke blev støttet af godsadministrationen med ekstraordinære foranstaltninger, d.v.s. med aktioner af en art, som ikke kan udlæses af fæstebrevene. Den trinvis fæsteforandringsprocedure, som iagttages på Erholm-Søndergårde bøndergods, er eksempelvis heller ikke en særlig praktisk indretning dette sted; den er snarere en udbredt skik i det mindste på fynske godser. Afbetaling på indfæstningsbeløbet og i denne sammenhæng udskydning af fæstebrevsudstedelser er ligeså et normalt (fynsk) fænomen.

Brede kredse vil med udbytte kunne læse bogen. I første række repræsenterer den et grundigt forskningsarbejde, hertil kommer forfatterens flittigt foretagne sammenligninger med resultater fra andre landbohistoriske undersøgelser, og sidst, men ikke mindst, »åbner« fremstillingen sig imod et publikum og holder sammen på sig selv ved at give tid til ret elementære betragtninger og redegørelser for, hvad begreber som fæstebreve, landgilde, hoveri, skifter o.s.v. dækker over.

Lotte Dombornowsky

Jørgen H. Barfod: *Chr. IV's Nyboder. Nyboders første 100 år.* (Maritim Kontakt 5, 1983). 208 s.

I 1882 udgav præsten og marinehistorikeren H. D. Lind sin bog om »Nyboder og dets beboere, især i ældre tid«, og i 100 år har den stået som fremstillingen af marinebydelens historie.

Da Lind selv var vokset op i kvarte-

ret som søn af en snedkermester ved Orlogsværftet, havde han – på trods af sin bogs undertitel – lagt hovedvægten på Nyboders yngre historie.

Jørgen Barfod udfylder derfor et hul i vor viden om kvarteret ved at skildre Nyboders historie fra grundlæggelsen og 100 år frem.

Der indledes med en fortrinlig beskrivelse af kongens by, og det belyses, hvordan han systematisk ønskede at modernisere København gennem ambitiøse projekter.

Forfatteren påpeger, hvordan Nyboders grundlæggelse havde nøje sammenhæng med kongens drøm om at gøre København til en moderne hovedstad. Han havde et klart blik for, hvorledes havnen og flådens forhold kunne moderniseres med tøjhus og proviantgård i byens hjerte, beskyttet af den nye by og volde ved grundlæggelsen af Christianshavn.

I den anden ende af byen skulle voldene også lukke mod havet, og her på det sumpede terræn fandt kongen så plads til anlæggelsen af en helt ny bydel til flådens folk.

Barfod beskriver, hvordan kongen med stor interesse fulgte opbygningen af kvarteret, og påviser, hvorledes flådens folk her fik de bedste boligforhold. Nyboder kunne imidlertid med sine 600 lejligheder ikke rumme alle flådens ansatte, sejlende som håndværkere, og allerede tidligt måtte de efter tidens målestok rummelige lejligheder efterhånden deles af to familier.

Det har været et hovedformål for forfatteren at følge familierne i de enkelte huse. Det står således klart, at der var stor interesse for boligerne. Gennem de såkaldte husbøger påvises, hvorledes enker hurtigt blev gift igen – naturligvis med en yngre boligberettiget mand fra flåden, for så kunne hun blive boende og han få en af de eftertragtede boliger.

Bogens hoveddel består af sådanne hus- og beboeranalyser, og det fremgår, at nogle kvarterer var finere end andre. Denne del af fremstillingen er vel nok belastet af for mange detaljer, men et levende indtryk af livet i 1600-årenes Nyboder træder dog tydeligt frem.

Barfod slutter med en kort beskrivelse af Chr. V's aflæggerkoloni – Bådsmanskolonien på Møen, der blev skabt i 1696. Den forsvandt imidlertid hurtigt efter indførelsen af den almindelige indrulleringsordning fra 1702. Kongen behøvede herefter ikke længere at sikre sig gode søfolk mod at stille bolig og andre faciliteter til rådighed.

Det er en spændende fremstilling, opbygget på et delvist hidtil ubenyttet kildemateriale. I sit forord opfordrer forfatteren da også til fortsat forskning i emnet – ikke mindst til yderligere studier i det ukendte materiale fra Skipperboderne og Bådsmanskolonien på Møen.

Henrik Fode

Anne Riising: *Gudsfrygt og oplysning. Odense 1700-1789*. Udgivet af Odense kommune. (Odense Universitetsforlag, 1981). 341 s. ill.

Emnet for dette tredje bind af Odense bys historie er byens kulturelle liv, i al fald de væsentlige dele af det. I tid følger det lige efter Fasmer Blombergs, der behandlede de sidste 40 år af 1600-tallet (1. bd. var Jørgen Hæstrups om besættelsen). Hvorfor man har valgt 1789 til slutår, er ikke begrundet. I Odense danner det ikke skel, skriver Anne Riising og fortsætter: »--- for selv om Det dramatiske selskab blev stiftet dette år er det trods alt ikke nok til at danne skillepunkt«. Og heller ikke med den franske revolution har det naturligvis noget at gøre. Den sporedes

ikke umiddelbart i et dansk lokalsamfund. Til gengæld tages året heller ikke helt alvorligt. Adskillige detaljer føres længere frem, et par stykker endda ind i de første år af 1800 tallet.

Anne Riising har været vidt omkring for at samle sit stof. Embedsarkiver, privatarkiver, håndskriftssamling og Karen Brahes bibliotek har hun gennemgået fra sit eget landsarkiv. Sager fra den overordnede administration i Rigsarkivet, Det kongelige biblioteks håndskriftssamling og Odense katedralskoles bibliotek – og hertil nok det meste af, hvad der er trykt i og om perioden. Alt dette er, som det synes, udnyttet til sidste dråbe, uden at der derfor er kommet nogen tung skildring ud af det. En folkebog er der dog ikke tale om, selv om der f.eks. ved forklaringer af datidige ord og begreber er gjort et forsøg på at få alle potentielle læsere med. Det kan være et svært valg for en forfatter at afgøre, hvor meget man skal oplyse om det, der er dagligbegreber for en selv – Claus Bergs altertavle f.eks. Den præsenteres s. 178, uden at det nævnes, hvad særligt der er ved den, nemlig figurerne af de første oldenborgere og deres koner.

Selv om den oprivende detalje med den farve, den kan give tidsbilledet, ingenlunde mangler i Anne Riisings skildring, er hendes bog ikke desto mindre blevet en ret så saglig redegørelse for kulturlivets udvikling i 1700-tallet: kirken, dens ledelse, præster og funktionærer, degnene, forholdet til menigheden, de kirkelige handlinger, forkyndelsen, skolerne, det øvrige kulturliv – litteratur og aviser, hvor Odense var landets førende by – forlystelser, stemninger og tilstande. Alt dette er der; men det er, som om spændingerne mangler eller måske rettere fornemmelsen af forholdet mellem mennesker generelt. Til gengæld er de talrige enkeltiagttagelser herlige.

At det har været en svær bog at illustrere, fremgår af en del af den særlige billedredaktørs billedvalg: s. 102 står ordret: »--- og den 23. april 1772 ophævedes kirkebønnen for Dronning Caroline Mathilde, som nu var blevet forstødt på grund af sit forhold til Struensee« – to linier, der giver anledning til to billeder, C.M. på s. 102 og S. på s. 103. S. 111 meddeles det, at dronning Juliane Marie 1779 sendte en dåbsgave til en jødinde, der var blevet døbt i Vor frue kirke. Ikke mere – udover et trekvartside kendt billede af Hs. majestæt s. 110! Toppen nås dog allerede s. 31, hvor der bringes et billede af biskop Christian Ramus' tredje hustru – i mangel af bedres havelse – det skulle nemlig have været bispen selv; men af ham er ikke noget skilderi bevaret! Henvisninger, litteraturliste og register, der naturligvis skyldes forfatteren selv, er fyldige, overskuelige og derfor letanvendelige.

Finn H. Lauridsen

Hans Chr. Johansen: *Næring og bystyre. Odense 1700-1789*. Udgivet af Odense Kommune (Odense Universitetsforlag, 1983). 316 s., ill.

Udgivelsen af Odense Kommunes store værk om byens historie skrider planmæssigt fremad, om også bindene kommer i lidt tilfældig orden. Efter bind om besættelsestiden, den ældre enevældes tid, kulturlivet i 1700årene og den ældste historie frem til 1559 foreligger nu Hans Chr. Johansens bind om samfundsforholdene i 1700årene.

Bindets titel er *Næring og bystyre*, men det giver i virkeligheden meget mere. Her har vi den hidtil mest solide og sammenhængende fremstilling af samfundsforholdene i et dansk bysamfund i 1700årene. Vi er vel her endnu i den førststatistiske periode, men Hans Chr. Johansen har kunnet trække på

materialet i den såkaldte Odensedatabase, der skyldes bl.a. ham selv, og som omfatter både en ejendomsfil og en personfil, den første med oplysninger fra grundtaksten 1743, brandtaksationerne 1761-1811, opmålingen til bygningskatten 1803-04 og skøde- og panteprotokollernes oplysninger om ejendomshandeler, den sidste med oplysninger fra kirkebøgerne 1741-90, folketællingerne 1769 og 1787, skattelister 1743-89, lavsprotokoller, borger-skabsprotokoller, skifter og lister over fattighjælpsmodtagere og beboere på Gråbrødre hospital og i tugt- og manufakturhuset m.m.

Brug af materialet fra denne database har tilladt Hans Chr. Johansen i usædvanlig grad at komme ind på livet af datidens befolkning. Man får en indgående skildring af byens befolkningsforhold og den menige odenseaners liv fra vugge til grav. Vi ser her veldokumenteret de træk, der er så karakteristiske for det førindustrielle samfund: den store børnedødelighed og sammenhængende hermed den lave gennemsnitslevealder, den høje ægteskabsalder, de store fødselstal. Og endnu engang kan Hans Chr. Johansen i strid med den ofte fremførte myte dokumentere, at kernefamilien, ikke storfamilien, var helt dominerende og så i det førindustrielle danske samfund.

På denne baggrund præsenteres derefter erhvervslivet, i særlige afsnit for de enkelte hovederhverv, håndværk, begyndende industri, handel, landbrug, søfart, landtransport og anden beskæftigelse, som daglejere, militære og andre offentligt ansatte. Det meget omfattende materiale i Odense magistrats arkiv er her udnyttet i stort omfang, ligesom en række lavsarkiver og Kommercekollegiets arkiv. Især afsnittene om håndværket og den begyndende industri bringer meget nyt til forstå-

else af 1700-årenes samfund.

I et afsnit om indkomst- og formueforhold ses de forskellige erhvervsgrupper i forhold til hinanden, og deres økonomiske forhold ses på baggrund af beskattningen og prisudviklingen; i en række underafsnit belyses forbruget og dets fordeling på hovedgrupperne fødevarer, beklædning og bolig, der for flertallet af befolkningen opslugte langt størsteparten af indtægten.

Endelig belyses i en række afsnit bysamfundets forhold når det gælder bystyret, socialforvaltningen, sundhedsforholdene og sundhedsvæsenet og lov og orden. Ikke mindst afsnittene om socialforvaltningen og sundhedsforholdene og sundhedsvæsenet giver her en lang række oplysninger til nærmere forståelse af den brede befolknings livsvilkår. En række analyser af periodens epidemier, bygget bl.a. på Hans Chr. Johansens egne tidligere undersøgelser af befolkningsudviklingen og familiestruktur i 1700-årene, giver et knugende billede af datidens vilkår på dette område.

Hans Chr. Johansens bog om Odense er velskrevet og nøgtern og behandler mange spændende problemstillinger. I stort omfang er bogen bygget på solide analyser af et omfattende materiale af regnskaber, skatteligninger, befolkningsstatistik. Man kunne dog have ønsket en mere udbygget undersøgelse af udviklingen i priserne, hvor bogen alene behandler kapitelstaksterne, der vel ganske vist omfatter tidens væsentligste næringsmiddel, korn, men alligevel kun er en del af vareudbudet, hvis samlede prisudvikling er af interesse også for en forståelse af indtægtsmulighederne for de forskellige erhvervsgrupper. På samme måde undrer man sig over resultaterne af de tilsyneladende lidt summariske undersøgelser, der viser, at de højere indtægter skulle have været beskattet forholdsvis

noget højere end de lavere, hvilket ikke stemmer med iagttagelser, der i øvrigt kan gøres på dette område.

Teksten er præget af ganske mange detaljer, men netop skildringen af de mange konkrete små og store personer giver bogen liv, lader fortidens mennesker konkret træde frem for os, om end gennemgående på en meget nøgtern måde. I vidt omfang støttes teksten af velvalgte billeder, af personer, bygninger, genstande, idet der dog ikke altid er nogen særlig sammenhæng mellem billede og tekst. Værdifuld er brugen af kort, ikke mindst den række af noget stiliserede kort, der er udtegnet via EDB og viser en række fordelinger over byarealet, af husenes etageantal, husstandsstørrelser, antal tjenestepiger, gamle, skomagere og handskemagere, soldater, skatteansættelse og fattige. Disse kort ville dog i høj grad have vundet i klarhed og overskuelighed, om de i stedet for bogstavsignaturer – som eksempelvis O, M og V for beboere, der betalte henholdsvis over og under 6 rdl. i skat eller ingen skat – havde anvendt signaturer, der grafisk angiver forholdene, som større og mindre sorte cirkler, sorte, skraverede eller lyse cirkler osv., idet store eller sorte cirkler stod for høj værdi, små eller lyse cirkler for lav værdi, eksempelvis store og små skatteydere osv. Sådanne kort ville direkte afsløre strukturerne, uden at skulle »læses«, tydes.

Odense bys historie udmærker sig i usædvanlig grad ved, at den udnytter det bevarede kildemateriale. Sjældent ser man en så omfattende arkivalieliste som i Hans Chr. Johansens bog om samfundsforholdene i Odense i 1700årene. Ikke mindst er det værdifuldt, at der er ofret store ressourcer på udnyttelsen af ejendomsdata- og persondatamaterialet. Dette materiale har i andre byhistorier alt for ofte været stedmoderligt behandlet.

Med materialeudnyttelsen, bredden og omfanget er Odense bys historie foreløbigt noget helt usædvanligt i dansk byhistorie. Ved læsningen undgår man dog ikke undervejs at bemærke et særligt forhold: for forfatterne selv og på flere punkter også for fremstillingens indhold og form er det vel værdifuldt, at de enkelte forfattere har fået frie hænder. Men når man står over for det færdige værk, vil man formentlig på flere måder komme til at savne, at de mange spegede linjer, der må være i en byhistorie, ikke altid er kørt konsekvent igennem ned gennem tiden fra bind til bind. Uklarheden her afspejles måske også for en del i titlerne, der vel skal være blikfang, men ofte siger for lidt og tilsammen ikke giver det helhedsbillede, som overvejelser over udviklingen ville have kunnet give.

Ole Degn

Knud Aagaard: *Physisk, oekonomisk og topografisk Beskrivelse over Thy beliggende i Thisted Amt, Ålborg Stift* (1802) 255 s. – C. Schade: *Beskrivelse over Øen Mors* (1811) 372 s. (Genudgivet af Landbohistorisk selskab 1984).

Da pastor Knud Aagaard til Skjoldborg-Kollerup i 1802 udsendte sin beskrivelse over Thy var det angiveligt i det håb, at den kunne give et overskud til fordel for Degnenes og skoleholdernes enkekasse i Thisted amt, som Aagaard selv havde oprettet. Men han havde også den dybere og bredere hensigt at gøre regeringen, Landhusholdningsselskabet og »oplyste patrioter« opmærksom på »denne provinces mangler« og derved »bringe de savnede vindskibligheds grene til fremvækst«. Det sidste lader ane en kritisk beskrivelse; men det er nu ikke så galt, selv om der da peges på et og andet, som kunne og burde være anderledes.

Aagaards beskrivelse er ret traditionel topografi, hvoraf det mest værdifulde nok er den detaljerede gennemgang af de enkelte sogne og deres erhvervsmæssige betingelser. Her har han virkelig været langt omkring. Der er sågar et kapitel om de dengang så bekendte thybooste, hvor man lærer, at de ikke måtte »anskæres«, før de var godt et år gamle. Det har været stærk ost for alle pengene.

Caspar Schade var provst i Nykøbing Mors, og hans skildring af sin ø ni år senere er væsentlig anderledes. Der er klimabeskrivelse med detaljeret meteorologi, botanik med registrering af alle eksisterende planter, ditto for dyr, fugle, fisk, padder, slanger og insekter – alt med enkeltheder om liv og levesteder m.v., når han har noget at meddele herom. Ind imellem er der for en nutidslæser lidt ubehagelige ting fra fortidens omgang med dyr. Foruden almindelig topografi med natur, erhverv, politiske og sociale forhold har han også et afsnit om Mors' historie, hvor han bl.a. 14 år før stormfloden i 1825 diskuterer frygten for et gennembrud af Vesterhavet, og hvad det kunne føre til. I et slutkapitel giver han et billede af morsingboens levevis og tænkemåde. Det er fornøjeligt.

Begge de to bøger lader sig udmærket læse endnu i dag, og det er derfor fortjenstfuldt af Landbohistorisk Selskab at have genudgivet dem. Men selv om der nok er alle gode grunde for det, er prisen nu alligevel blevet pebret – henholdsvis 210 og 298 kr. eller 425 kr. for begge, købt samlet.

Finn H. Lauridsen

Anton Jepsen: ... *Og derfor søger jeg den fjerne strand. – Beretningen om stolemager Dessau og »die Elbe«, Danmarks første udvandrerskib.* (Thanning & Appel, 1983). 103 sider.

Det er en god historie, forfatteren her har fundet frem. Vi var vel nok en del, der allerede kendte den, men næppe troet, at der kunne skaffes stof til en hel bog om den århusianske stolemager og hans udvandringsinitiativ.

Forfatteren følger stolemager Dessaus liv fra København videre rundt i provinsen, før han slår sig ned i Århus og tager initiativ til at organisere den første udvandring til Amerika med skonnerten »die Elbe« i 1838.

53 mennesker lykkedes det at samle sammen til turen, men nogle forlod skibet allerede i Frederikshavn – efter en hård tur i Kattegat – før det fortsatte mod Amerika for til slut at ende med havari og nødhavn i Bayonne.

Netop denne stranding og opbringelse er forklaringen på, at vi i dag ved noget om hele togtet. Myndighederne måtte tage affære, og konsulatindberetningerne gik til København. »die Elbe« kom aldrig til Amerika, Frederik 6 måtte sætte penge i skibet, og rejseselskabet opløstes. Nogle af de rejsende slog sig ned i Frankrig, andre rejste mod nord, mens kun 6 fortsat ønskede at komme til Amerika; det kom de så – men på et andet skib.

Stolemageren og hans kompagnon tog ikke til Amerika, men fortsatte tilværelsen som partsreder og matros på det reparerede »die Elbe«. I begyndelsen gik det rimelig godt, og der kunne betales af på gælden til kongen; men i december 1840 forliste skibet på den engelske kyst, og Dessau slog sig ned i Hamborg.

Det er en imponerende indsats, forfatteren har lagt i denne bog. Den er

velskrevet, tankevækkende og i det hele taget et godt stykke håndværk.

Henrik Fode

Holger Munchaus Petersen: *Planmæssig ankomst. Danske dampskibe indtil 1870 I* (Fiskeri- og Søfartsmuseet. Saltvandsakvariet, Esbjerg 1983). 168 s.

Titlen er særdeles velvalgt til denne første bog om de ældste danske dampskibe, for i modsætning til sejlskibene kunne dampskibene nemlig som noget helt nyt sejle efter en fartplan, der almindeligvis kunne overholdes.

Forfatteren, søfartshistoriker og leder af Toldmuseet, har gennem adskillige år indsamlet stof og materiale om dansk skibsfart. Efterhånden gik undersøgelserne i retning af dampskibenes pionertid, og til sidst var der materiale til denne bog, der dækker årene fra »Caledonia«s ankomst til København i 1816 til 1870. Der skete meget i disse år; allerede midt i århundredet forbandt et tæt net af dampskibsruiter således ikke blot landets forskellige dele, men også Danmark med udlandet. Der var hermed skabt grundlag for et helt nyt økonomisk samkvem, lande og landsdele imellem. Det var i virkeligheden noget uhyre afgørende, der fandt sted i disse år, før jernbanenettet blev til. Dampskibet fik afgørende betydning for de hastige ændringer, samfundet undergik. Hele dette komplicerede mønster, der fulgte i kølvandet på dampskibet, har desværre endnu ikke fået den systematisk analyserende beskrivelse, som det burde have, da dampskibet netop kom til at spille en betydningsfuld rolle økonomisk, socialt, kulturelt, teknologisk såvel som militært.

Det er ikke sådanne elementer, der optager forfatteren, men dampskibene selv, og det er på det nærmeste skibe-

nes personlighed, forfatteren søger at biografere: Hvor store var de? Hvad kostede de, hvor blev de bygget, hvilket udstyr, senere skæbne og meget mere får derfor sin plads i fremstillingen. Teksten suppleres naturligvis af adskillige billeder, og her er der ikke mindst gjort en kæmpeindsats ved at finde nye og hidtil upåagtede illustrationer: malerier, stregtegninger, akvareller og fotos foruden reklamemateriale, alt har fået en fornem opsætning og vellykket beskæring.

Bogen er kronologisk-tematisk disponeret og sluttet af med en beskrivelse af dampskibsruitenettet, sådan som det havde udviklet sig frem mod 1870. Alt det fremgår klart af indholdsfortegnelsen, men desværre næppe helt af selve bogen, da der er valgt et lay out og en typografi, der på det nærmeste gør det umuligt at se, hvornår et afsnit hører op, og et nyt begynder. Forklaringen på dette noget uheldige forhold skal sikkert ses i lyset af det prisværdige i, at forfatteren har ønsket et meget læsevenligt skriftbillede til brødteksten, men altså ikke ovovet at tage konsekvensen af et sådant valg: store overskriftstyper, der måske kunne virke for voldsomme til den ret smalle bogblok.

Disse bemærkninger kan dog ikke skjule, at det er en morsom og interessant bog om et vægtigt emne, forfatteren har lagt frem for det søfartsinteresserede publikum, og vi er derfor mange, der ser hen til de kommende to bind.

Henrik Fode

Helene Dideriksens dagbog og breve 1875-1891 ved Bodil K. Hansen under medvirken af Eva Auken og Aa. H. Kamp. (Landbohistorisk Selskab, 1984). 320 s.

Bogen er den seneste i en række af

bondedagbøger, som Landbohistorisk Selskab udgiver med det sigte, at læseren skal få et indblik i datidens dagligliv, holdninger og normer. Samtidig er denne dagbog den første i serien, som er skrevet af en kvinde, gårdmandsdatteren fra Borre sogn på Møn, Helene Dideriksen. Selve dagbogen er suppleret med breve fra og til Helene, og det hele er forsynet med et grundigt og oplysende noteapparat, slægtstavler, geografiske oversigtskort, samt henvisning til de arbejder, der før har beskæftiget sig med de da utrykte dagbøger.

I nogle indledende afsnit fortælles om selve personen Helene Dideriksen, hendes fædrene gård, Møns erhvervs- og befolkningsforhold og samtidens kulturelle og politiske liv. Dernæst gøres omhyggelig rede for kildematerialets omfang og for udgiverprincipperne. Der skulle skæres en del i materialet, og man har bestræbt sig på at give »det klareste mulige billede af lokalsamfundet, det folkelige liv, det daglige arbejdsliv, det sociale netværk samt indsigt i Helenes egne vilkår, hendes tanker og muligheder i datiden«. Det er bestemt lykkedes, selv om jeg nok ville have foretrukket en vægtforskning fra de mange og lange beretninger om de daglige begivenheder, særlig hvilke kusiner, fætre, naboer m.fl., der besøgte gården, og over til Helene selv. For hun er bestemt ikke en typisk gårdmandsdatter; hun sætter sig netop ud over datidens normer. Hun finder tid til at skrive dagbøger, lange breve og avisartikler, og denne tid finder hun kun, fordi hun langt fra er fulgt med i den daglige drift af den bondegård – som hun som den ældste endog skulle arve – så at hendes to yngre søstre og faderen, der er enkemand, har desmere at bestille. Det giver en del gnidninger: Helene prøver gang på gang at tage skridtet fuldt ud og løsrive sig fra hjemmet – ved at få noget af sin arv

udbetalt – for at kunne købe eller leje et lille hus med lidt havejord, for havebrug er det eneste i landbruget, der interesserer hende. Det støder hver gang på familiens modstand, til gengæld vil faderen, der i og for sig mener det godt med hende, købe en kage til hende én gang om ugen!! Det lykkes hende først helt til sidst at flytte, og hun døde (31 årig), inden hun var helt færdig med det. I stedet for landbruget beskæftigede hun sig mere med politik, proviso-riellovene og Venstres stadig stækkede vinger. Også kvindeproblematikken optog hende.

At Helene er noget anderledes end sine jævnaldrende skyldes måske at hun havde et skrøbeligt helbred, der, hvis det ikke umuliggjorde, så i hvert fald gav en kærkommen undskyldning for ikke at arbejde. Hendes familie anerkendte for resten ikke sygdommen, hvad der undrer en, når hun endda havde hostet blod i flere år. Hun var på et højskoleophold i Rødkilde som knap 16 årig, og både før og særlig siden var hun til adskillige foredrag på højskolen og på de senere friskoler i området. Mange emner tiltrak hende, og her afskrækkede det hende ikke så tit at begive sig på en lang vandring for at nå frem til skolerne.

Denne usædvanlige kvindes dagbøger giver et indblik i hendes dagligdag med dens forskellige begivenheder, de før omtalte gæster og sammenkomster og mest i begyndelsen også om det daglige arbejde på en gård. Og denne tegning af dagligdagen er Landbohistorisk Samfundets sigte med dagbogs-serien; dog må man huske på, at Helene Dideriksen jo netop er atypisk for sin tid.

Gerda Bonderup

Heinrich Kauffmann: *Mit Liv*. Udgivet og kommenteret af Johs. Nielsen. (Odense Universitetsforlag, 1983). 357 s.

Heinrich August Theodor Kauffmann (1819-1905) må have været en uhyre flittig mand. Ud over at beklæde centrale og indflydelsesrige stillinger gennem hele den anden halvdel af det 19. århundrede – i hæren, ved hoffet, i diplomatiet, civiladministrationen og erhvervslivet – har han åbenbart også fundet tid til omhyggeligt at føre dagbog. Hans autobiografi fra 1890'erne, der her foreligger i en trykt udgave, må i hvert tilfælde bygge på omfattende optegnelser, gjort gennem hovedparten af forfatterens liv.

Officers sønnen fra Rendsborg gjorde både Treårs-krigen og 1864 med. Han stod som stabschef loyalt ved general de Mezas side i det politiske opgør efter tilbagetoget fra Dannevirke. Som militærbefuldmægtiget ved Forbundsdagen i Frankfurt-am-Main i begyndelsen af 1860'erne og deltager i fredsforhandlingerne i Wien efter 1864 formåede han at blive en kendt og respekteret skikkelse i det internationale selskab, hvilket senere kom ham til gode både under de store udenlandsrejser med kronprinsen (Frederik VIII) og hans egne private rejser og ophold i Sydeuropa.

Kauffmanns indsats som officer, diplomat og hofmand er velkendt. Knap så kendt er derimod hans virksomhed som amtmand i Holsten i 1850'erne, hvor han deltog i opbygningen af den nye administration i hertugdømmet, og hans indsats i erhvervslivet først og fremmest i forsikringsbranchen, hvor han spillede en central rolle i bestræbelserne for at udvide dansk forsikringsvæsen til også at omfatte ulykkesforsikring.

Heinrich Kauffmann fortæller leven-

de og ofte meget detaljeret om sit begivenhedsrige liv. Han har mødt et utal af tidens kendte og mindre kendte personer, og skønt han ofte er noget stereotyp i sine karakteristikker – herreerne er oftest »elskværdige«, damerne typisk »unge og skønne« – så rummer bogen dog også mange gode og nærgående personbeskrivelser. Særlig kritisk er Kauffmann i sin bedømmelse af politikerne – navnlig dem, der ikke kunne eller ville dele hans syn på hærens betydning og behov.

Det nye folkestyre var i det hele taget Kauffmann fremmed, og man fornemmer gennem bogen, hvorledes det politiske spil gang på gang fylder ham med undren og – ikke sjældent – foragt. Krigsminister Raasløffs bemærkning om, at »Kauffmann ikke kunne fatte det constitutionelle Begreb« (J. P. Trap III, s. 123) forekommer meget rammende. Kauffmann var hærens og hoffets mand – ikke politiker, og han var lykkeligvis i besiddelse af så megen selverkendelse, at han afslog at beklæde krigsministerposten de gange, den blev ham tilbudt.

Udgiveren, Johs. Nielsen, der allerede i sin bog om folkestyrets første forsvarsordning (»Genrejsningshåb og undergangsangst«, 1979) gjorde brug af Kauffmanns levnedbeskrivelse, har i den foreliggende bog valgt at udgive denne i ubeskåret form. Det kunne have været fristende at foretage beskæringer i den omfangsrige selvbiografi, men udgiveren har glædeligvis modstået denne fristelse, ligesom han også har undladt at modernisere forfatterens sprog. Kauffmann får lov til at fortælle på *sin* måde og uden afbrydelser! Så bærer læseren gerne over med mindre spændende afsnit som f.eks. redegørelsen for persongalleriet omkring Forbundsdagen i Frankfurt-am-Main og opremsningen af Paris-besøgets uendelige række af selskaber.

Udgiveren har suppleret teksten med et fyldigt – til tider lidt omstændeligt – noteapparat. Han har også forsøgt at lette læserens arbejde ved at anføre oversættelser af Kauffmanns mange tyske, franske og engelske citater og forklaringer på fagudtryk og andre ord, som i dag kan forekomme uforståelige. Det er et prisværdigt princip, men desværre er det ikke blevet konsekvent gennemført. Bogen skæmmes desuden af en hel del trykfejl, dog kun få meningsforstyrrende (f. eks. at Kauffmann i 1867 tog sin afsked fra hæren med en årlig pension på 300 rdl. (!) – det beløb ville ikke have rakt langt).

Bogen er udstyret med et imponerende personregister, der giver et ganske godt indtryk af forfatterens store omgangskreds, og med en kort og kontant indledning, hvori udgiveren trækker hovedlinierne i Kauffmanns liv op, inden læseren overgives til den veloplagte fortæller.

P.C. Willemoes Jørgensen

Vagn Lundbye: *Omkom 79' Fjorden. Tragedien på Danmarksekspeditionen 1906-08.* (Brøndums Forlag, 1984). 206 s.

Titlen er de første ord i den dagbog, der allerede i 1908 blev fundet ved Jørgen Brønlunds lig. Han omkom i november/december 1907 som den sidste af et slædehold, der fra Danmarks fjord forsøgte at nå ned til basen i Danmarks havn, en tur på ca. 400 km i luftlinie, men ca. 1000 km langs kysten. De 2 øvrige var Mylius-Erichsen og Høeg-Hagen. Siden er der fundet nogle af holdets vardeberetninger, så færdens frem til september 1907 er nødtørftig dækket, men aldrig deres dagbøger eller lig. Det var vurderingen i 1908, at de to var døde på havisen og

derfor forsvundet med den i sommeren 1908. Det er stadig den gængse opfattelse. Kilden hertil er Brønlunds sidste dagbogsindføring: »... De andres lig findes midt i fjorden foran bræ (omtrent 2½ mil) ...«

Denne udgivelses væsentligste ærinde er at rejse tvivl om denne vurdering. Da hverken fjord eller bræ eller det sted, hvorfra de 2½ mil er målt, er navngivet i Brønlunds notat, går opgaven ud på at finde andre mulige steder, hvor de to og deres dagbøger kan ligge. Det gøres ud fra terrænets muligheder og ræsonnementer over mulige rejseruter. Et alt afgørende argument er, at de sidst af alle steder ville have lagt sig til at dø på havisen, hvor de aldrig ville kunne blive fundet. Det vil sige, Vagn Lundbye accepterer ikke den tanke, at de to mænd har været så udmattet til døden, at de ikke selv valgte deres sidste hvilested.

Udgaven indeholder også en komplet udgivelse af Jørgen Brønlunds dagbog på grønlandsk med dansk oversættelse.

Axel Kjær Sørensen

Jan Kanstrup: *Taama allappugut Ilulisani piniartut – om forstanderskaberne og tørveskærssagen i Jakobs-havn.* (Kalaallit Nunaata Toqqorsivia – Grønlands Arkiv, 1984). 96 s.

Dette lille dobbeltsprogede skrift er det første fra Grønlands Arkiv, skrevet af dets leder Jan Kanstrup. Emnet er en strid mellem »sognerådet« i Jakobs-havn og byens læge i begyndelsen af dette århundrede om det sundhedsfarlige i at skære græstørv til husmurene tæt ved bebyggelsen på grund af infektionsfare fra affald og hundeeskrementer. Det er næppe valgt for sin væsentlighed, men vel mere for at vise, hvilken historie, der kan skrives på

grønlandske arkivalier. Som sådan er det eksemplarisk. Grundigheden og omtanken, hvormed litteratur og arkiver er støvsuget for relevante oplysninger, røber den erfarne historiker og arkivar, hvis glæde ved at finslibe en lille ting er smittende. Sådan skal det gøres, og de temaer og problemstillinger, der her er slået an, skærper appetitten efter at høre hele symfonien om forstanderskabernes (1857-1908) virke og rolle i det grønlandske samfund.

Axel Kjær Sørensen

Hans Helge Madsen: *Meldahls rædselsprogram. F. Meldahl. Arkitekt og politiker. 1827-1908.* (Nyt Nordisk Forlag. Arnold Busck, 1983.) 302 s. ill.

Ferdinand Meldahl var en af 1800-tallets mest indflydelsesrige, danske arkitekter. Hans produktion var stor, og hans indflydelse vidtstrakt som direktør for Kunstakademiet, som medlem af Københavns Borgerrepræsentation og på forskellige tillids- og konsulentposter. Hans kontakt med tidens magthavere gør ham til en enestående skikkelse blandt samtidens arkitekter. Hans fremskudte position gjorde ham misundt, forhadet og kritiseret blandt kolleger.

Meldahls arkitektur tilhører hovedsagelig den »europæiske« retning. Det var den ene af to dominerende smagsretninger inden for tidens danske bygningskunst. Den anden var den »nationale«. Disse to stilretninger levede side om side i en for Danmark, i national henseende, trængt tid. Meldahl beherskede begge, hvad bogens katalog også viser. Kritikken, som også forfatteren ligger under for, i forholdet til Meldahls europæiske stil, er et produkt af to faktorer: Dels »de nationale«s moralske fordømmelse af de udenlandske

påvirkninger i den europæiske stil. Dels funktionalismens effektive public relation arbejde, der bestod i at banke folk oven i hovedet med deres dårlige smag, klunkestilen, forstås.

Historicismen er stadig et kontroversielt emne i en arkitekturhistorisk sammenhæng. Bogens titel er både en provokation (rædselsprogrammet), og et forsøg på at ramme øjeblikkets smag i historieskrivning. (Arkitekt og politiker). Provokationen er letkøbt, et citat, eller snarere et udbrud, af den helt unge Meldahl, pillet ud af sin indholdsammenhæng, og derfor uden mening. Meldahls virke som politiker kommer forfatteren kun lidt ind på, men sikkert i et forhold, som stemmer overens med den rolle, det spillede i Meldahls virksomhed.

Trods den håndfaste markedsføring viser bogen sig at være en af de grundigste personalhistoriske enkeltbehandlinger af en dansk 1800-tals arkitekt, som jeg kan komme i tanke om. Den bygger på Meldahls arkiv, som Helga Stemmanns 5 binds værk om faderen (»Meldahl og hans venner«) er en vigtig indgang og nøgle til. Foruden selve biografien rummer bogen et katalog over Meldahls værker, som er væsentlig fyldigere end hidtil udarbejdede værkfortegnelser. Endvidere en liste over Meldahls litterære produktion. Selve biografien støtter sig stærkt til hans breve. Meldahl var en flittig brevsriver og valgte sjældent, eller aldrig, sine ord med omhu. Et billede af personen Meldahl toner frem, levende og modsætningsfyldt, en autodidakt mand, som uafbrudt øvede selvkritik gennem hele sit liv. Tungsindig, euforisk, selvovervurderende, sværmerisk, selvmedlidende, aggressiv til det voldelige, selvkritisk grænsende til det morbide, plus en del andre ting.

Hans Helge Madsen har givet haft ambitioner om at skrive anderledes ar-

kitekturhistorie. Og det er lykkedes. Det er spændende læsning, det er faglig information, det er nyt lys på Meldahl. Men er det nyt lys på hans arkitektur? Den opmærksomme læser fæstner sig i forordet ved prædikateret højreorienteret, som hæftes på Meldahl og europæerne, og prædikateret venstreorienteret, som hæftes på Herholdt og de nationale. Disse prædikater hænger på en eller anden måde sammen med forfatterens vurdering af Meldahls arbejde. Det har altid været en gåde for mig, hvordan man kan praktisere en politisk overbevisning inden for rammerne af et liberalt erhverv, eller et hvilket som helst erhverv for den sags skyld, og jeg synes ikke, at Hans Helge Madsen formår at løfte sløret for denne typiske, danske begrebsforvirring.

Tilbage står værkerne, som de ses i kataloget. De viser Meldahl som en kompetent, til tider endda fremragende arkitekt, en moderne byplanlægger, en stor organisator og en grundig tekniker. Det synes jeg, man skulle skrive en bog om.

Wivan Munk-Jørgensen

Margit Baad Pedersen: *Købmand og høker på landet*. (Etnologisk Forum, 1983). 138 s.

Med næringsloven fra 1857 blev der åbnet mulighed for at etablere købmands- og høkerbutikker uden for byerne, og hurtigt voksede en helt ny erhvervsgruppe frem i bondesamfundet; det er denne, forfatteren har sat sig for at undersøge.

En høker og en købmand er ikke det samme, den sidste blev betragtet som den fineste og havde bl.a. et større vareudvalg, mens høkeren vel på det nærmeste kun solgte allerede indarbejdede dagligvareartikler. Begge repræsenterede imidlertid noget afgørende

nyt, for det var disse handlende, der formidlede og fremmede arbejdsdelingen mellem land og by og dermed bragte nye produkter og den nye tid ud på landet. Det er denne spændende nye erhvervsgruppe, forfatteren ønsker at beskrive og belyse. Hvor kom den fra, hvordan fungerede den, hvad formidlede den af varer, hvornår og hvordan og meget mere. Centralt i hele undersøgelsen står spørgsmålet, om købmanden og høkeren var købstadskulturens forpost og dermed et fremmedelement på landet. Navngivning af børn og indretning af hjemmene benyttes som indikator herpå.

Undersøgelsen er bygget op som et lokalhistorisk studie, og som undersøgelsesområde er valgt Ars og Skippinge herreder i Nordvestsjælland. Alle de traditionelle skriftlige kilder benyttes med henblik på at finde ud af, hvornår og af hvem der blev løst næringsadkomst. Dette materiale suppleres med folketællinger, skifteprotokoller, konkursboer og avisannoncer for blot at pege på enkelte kildegrupper. I et par tilfælde er der også bevaret egentlige småarkiver fra et par af områdets købmænd. De stammer imidlertid fra konkursboer, og deres repræsentativitet kan derfor måske nok drages i tvivl, for hvorfor gik de konkurs? Var varelageret for stort i forhold til omsætningen, eller blev der ydet for langmodig kredit i forhold til forretningens økonomiske formåen? Eller var forklaringen en helt anden – at købmanden måske slet ikke forstod sig på handel eller kunne omgås egnens bønder?

Hermed berøres et afgørende spørgsmål for hele undersøgelsen. Vor viden om de små erhvervsdrivende er nemlig almindeligvis bygget op på kilder, skabt af det offentlige. Bogføringspligtige var de nemlig ikke, og blev der endelig ført bøger, så er de ofte gået til. I arkiverne ses derfor idag

almindeligvis kun småbøger fra netop de små erhvervsdrivende, der ikke kunne få det til at løbe rundt. En ukritisk benyttelse af et sådant materiale vil derfor let kunne give et forkert billede.

Manuskriptet er i sin oprindelige form blevet til som magisterkonferens i etnologi, og derfor har det været naturligt for forfatteren at supplere det skriftlige kildemateriale med en række interviews, optaget med folk fra egnen, født omkring århundredskiftet. Det giver en kildemæssig dimension, som de skriftlige kilder ikke rummer, og gør det dermed muligt for forfatteren at skrive distigere.

Bogen er naturligvis illustreret, men her må det desværre konstateres, at en del billeder såvel tidsmæssigt som geografisk er løsrevet fra sammenhængen. På bogens forside ses således et købmandsinteriør, ikke fra Nordvestsjælland, men fra Bøvlingbjerg på Vestkysten fra 1910. Tilsvarende eksempler findes der flere af, selv om der ikke i billedtekster ræsonneres over regionale forskelle.

På trods af disse indvendinger er der her fremlagt en utrolig spændende bog for den eftertænksomme læser. Den bringer en sand strøm af detaljer om livet på landet og forholdet mellem de forskellige befolkningsgrupper og deres dagligdag. Det er en spændende metodik, der er anvendt, en metodik som mange historikere nok kunne lære noget af – men på den anden side er det også helt åbenbart, at etnologerne også har noget at lære af historikerne ikke mindst med henblik på den kritiske holdning til kilderne og deres tilblivelse samt repræsentativitet.

Henrik Fode

Richard Willerslev: *Den glemte indvandring. Den svenske indvandring til Danmark 1850-1914.* (Gyldendal, 1983). 228 s.

Richard Willerslevs studier i den svenske indvandring er foruden den her anmeldte bog resulteret i 5 artikler: »Nettoudvandringen fra Sverige til Danmark 1850-1910. En komparativ undersøgelse«. *Scandia* 45, 1979, s. 83-106; »Den svenske indvandring til Bornholm 1850-1914«. *Scandia* 46, 1980, s. 53-80; »Svenske gæstearbejdere i København 1850-1914«. *Fortid og nutid*, 1981, s. 224-241 »Den slesvigske, svenske og russiske indvandring til København 1850-1914«. *Historiske Meddelelser om København*, 1981. s. 84-123. Den sidste af de 5 artikler foreligger i skrivende stund ikke publiceret. Den har titlen »Den svenske og polske indvandring til Lolland-Falster 1870-1914« og ventes ifølge noterne til Willerslevs bog publiceret i Lolland-Falsters historiske samfunds årbøger.

Bogen er altså en slags sammenfatning af studierne på dette område og giver en god oversigt over emnet. Den svenske indvandring omfattede både en permanent indvandring og en sæsonmæssig arbejdsvandring. Den sidste er det vanskeligt at sige ret meget om, men man kan se, at den havde et væsentligt større omfang end den permanente og i modsætning til den var domineret af mænd. Willerslev mener, at den sæsonmæssige arbejdsvandring viste samme konjunkturbestemte svingninger som den permanente. Det er formentlig rigtigt, men er ikke blevet godtgjort i Willerslevs studier. Materialet tillader kun sikre udtalelser om den permanente udvandring, og det følgende er som Willerslevs bog helt overvejende koncentreret om den. Den begyndte i 1840erne og blev allerede i 1850erne sat i system af profes-

sionelle hververe. Vandringerne fulgte konjunkturerne og kulminerede i første halvdel af 1880'erne, fortsatte i 1890'erne, men hørte praktisk talt op efter århundredskiftet, da industrialiseringen i Sverige fik et sådant omfang, at den indenlandske forudsætning for emigrationen bortfaldt. Den svenske indvandring var helt overvejende et 5. stands-fænomen. Det var børn af de fattigste grupper i det svenske landbosamfund, som udgjorde hovedparten af emigranterne, folk som ikke havde råd til at emigrere til Amerika. I Danmark fik de de ringeste jobs. For kvindernes vedkommende var den vigtigste ansættelse tyendejobs, for mændene ufaglært arbejde specielt ved anlægsarbejder og teglværker, og i de tilfælde, hvor der var tale om faglært arbejde, var det typisk det dårligt betalte hjemmearbejde i skrædder- og skomagerfaget. Geografisk var det fra 1870'erne især tre områder, som blev hjemsted for den svenske tilvandring: København (og Nordsjælland), Bornholm og Lolland-Falster. Ca. halvdelen af alle svenske emigranter slog sig ned i København. De udgjorde ikke en sluttet koloni og forsøg på svensk-national organisering førte ikke til noget. Den tætteste koncentration af svenske indvandrere i forhold til befolkningstallet fandtes imidlertid på Bornholm med absolut højdepunkt i Allinge-Sandvig, hvor 1/3 af indbyggerne ved århundredskiftet var svenskere (blandede ægteskaber inkl.). På Bornholm søgte svenskerne især til byerne, på Lolland-Falster var det især til landet. Begge steder fyldte de i et vist omfang hullerne ud efter den betydelige danske udvandring til Amerika. På Lolland-Falster var de især knyttet til arbejdet med roerne, og de blev senere afløst af polsk arbejdskraft, da det omkring århundredskiftet begyndte at bli-

ve vanskeligt at hverve roepiger i Sverige.

Det var som sagt de dårligste jobs, svenskerne fik, og gennemgående blev de behandlet dårligt. De danske myndigheder var meget hurtige til at udvise de indvandrede svenskere, og det skabte betydelig misstemning i Sverige kulminerende i en diplomatisk krise mellem Danmark og Sverige i 1889, hvor man fra dansk side blev nødt til at bøje sig. Den danske naturalisationspraksis var meget restriktiv frem til 1898 og blev kun ændret som følge af et svensk pres. Forfatterens sympati ligger på indvandrerens side, hvilket gennemgående bliver sagligt underbygget. Nogle steder kan optaget af den svenske indvandring dog føre videre, end der gives dækning for. Det gælder f.eks. afsnittet om den svenske arbejdskrafts betydning i forbindelse med bygningen af Københavns befæstning, hvor Willerslev nok er tilbøjelig til at overvurdere det svenske indslag, jvr. Chr. Jansen »Københavns befæstning og beskæftigelsen«. *Erhvervshistorisk Årbog 1980*, s. 137-147, specielt s. 140ff, og det gælder tolkningen af bogens tabel 17 (s. 199), der belyser antallet af blandede og rent svenske ægteskaber blandt indvandrerne, og hvor tendensen går klart i retning af flere rent svenske ægteskaber, hvilket forbigås.

Men det er småting. Bogen er en velskrevet og interessant redegørelse for et socialhistorisk emne, som er blevet trukket frem fra glemslens mørke.

Jørgen Fink

Københavns Universitet 1479-1979, bind XII og XIII, Det matematisk-naturvidenskabelige Fakultet 1. og 2. (G.E.C. Gad, 1979-83). 595 + 549 s.

Som det yngste af de fem fakulteter kommer det matematisk-naturvidenskabelige naturligvis til sidst, men kan dog have den tilfredsstillende, at dets historie (modsat dets udspring det filosofiske) dog er udkommet. I et indledningsafsnit gøres opmærksom på, at adskillige fag fra først af betragtedes som »hjælpfag« for medicin (f.eks. botanik), i og for sig en parallel til de fleste humanistiske fags basisrolle for teologien.

Men med den empiriske videnskabs fremstormen med Newton og Leipniz m.fl. får fagene i 1700-tallet vind i sejlene, og næppe med urette betones merkantilismens interesse for alskens »teknik«. Mere end videnskabsteoretiske overvejelser var det nok universitetsselvstyret, der hæmmede en selvstændiggørelse; thi det har alle dage været svært at få nye fag styrket, såfremt det kun kunne ske på bekostning af allerede etablerede. Og det antydes, at oprettelsen af Polyteknisk Læreanstalt 1829 kom til at betyde en forsinkelse.

Allerede i 1840'erne havde faggruppen omtrent paritet med humaniora, og i 1850 (efter »professorpartiet«s politiske sejr 1848) selvstændiggjordes fagene som eget fakultet, interessant nok betydeligt tidligere end i det Tyskland, hvortil man ellers længe havde nære faglige kontakter. Til gengæld var studentertilgangen fortsat yderst lav, ja først omkring 1940 overgik man det teologiske fakultet.

Som fagenes tidlige historie i mangt og meget var knyttet til de respektive lærestole, bliver meget af fremstillingen en samling biografier, hvori der

dog ofte er spændende læsestof, f.eks. den bitre strid mellem Steenstrup og Schjødte m.fl.

Men ellers er der store forskelle på fremstillingen fra disciplin til disciplin. Groft sagt kan man gå ud fra, at fag, der rummer en Worm, Rømer eller Bartholin i deres »anerække«, har den største historiske bevidsthed. Og i betragtning af den rolle »statistik« vitterligt spillede i den senere enevældes reformiver, er det beklageligt, at denne faggren først behandles fra ca. 1860 (foruden et andetsteds placeret afsnit om forsikringsmatematik; mon mere vil kunne findes, når jura og statskundskab ad åre udkommer ?).

På grund af zoologiens mange forgreninger er det nyttigt at finde en veritabel stemme over underdisciplinernes udvikling. Men nærmer vi os nutiden, ser vi her som så ofte i dette værk, at »faget« dominerer på læreanstaltens bekostning; ikke blot opremses udviklingen på de nye universiteter, men der trækkes linier langt ud, ja sågar til Statens Skadedyrslaboratorium! Og netop dette fags glørværdige historie taget i betragtning virker det mildt sagt absurd at finde Otto Fabricius benævnt en fjern slægtning af (holsteneren) J.C. Fabricius! De har intet andet end smedenavnet til fælles.

Omvendt optræder der fagskildringer, der giver indtryk af, at pågældende fag intet havde været uden universitetet. Men retfærdigvis skal det betones, at specielt Zoologisk Museum indtager en museal særstilling ved netop at være en universitetsinstitution.

For en institutions- og videnskabshistorisk læser virker det, som om man ofte virkningsfuldt kunne have forkortet nutidsafsnit ned, da navne og bebandingslister nu engang lettest lader sig finde i de relevante årsberetninger. F.eks. er det ultrakorte afsnit om geodæsi forsynet med en imponerende lit-

teraturliste, der lader ane, at faget faktisk har en respektabel historie, som læseren nu snydes for. Men specielt skal redaktionen roses for de mange bibliografiske afsnit, der giver værket betydelig brugsværdi.

Troels Dahlerup

F.J. Billeskov Jansen: *Liv og Lærdom. Kapitler af dansk videnskabs historie*. (Gyldendal, 1983). 297 s., ill.

Kan det tilsyneladende virke, som om de klassiske lærdomsessays epoke er passé, demonstrerer Billeskov Jansen her, at dette heldigvis ikke er tilfældet. Afhandlingerne er ofte bygget over tidligere arbejder (kronikker, foredrag eller disputatsoppositioner), og som understreget i undertitlen skal bogen betragtes som et bidrag til dansk lærdomshistorie, i ikke ringe grad et supplement til den københavnske universitetshistorie.

Indholdet spænder fra Ole Worm over fysikeren Kratzenstein til H.C. Ørsted, medens anden halvdel specielt rummer en række portrætskitser af forfatterens forgængere, lærere og kolleger, som f.eks. Paul Rubow, selv en mester i det kritiske essay, og med et virkeligt scoop genoptrykkes De Berlingske Avisers over to numre bragte udførlige referat fra Rubows disputats 1921. Dette var nyhedsstof en gang for meget længe siden. Til slut demonstreres i en kort selvbiografi betydningen af Holbergstudierne som indfaldsvinkel til på engang litteratur og lærdomshistorie.

Der er kun grund til at være den lærde forsker taknemmelig for disse indholdsmættede og altid veloplagede essays, der spænder fra emblemantik over symbolforskning til ideologikritik, og som giver videre kredse nem adgang til på en underholdende måde at stifte be-

kendskab med lærdommens vide perspektiver.

Troels Dahlerup

Sidsel Eriksen, Per Ingesman, Mogens Melchiorsen, John Pedersen (red.): *Socialhistorie og samfundsforandring*. (Forlaget Historia, Århus 1984). 260 s., 122 kr.

Ideen til denne bog skal findes i de senere års voksende interesse for socialhistorie og den succes, forlaget Historia opnåede med en tidligere udgivelse »Nye strømninger i dansk lokalhistorie« fra 1981.

Udsendelsen af »Dansk Socialhistorie« affødte en kritik af dens socioøkonomiske historieopfattelse, der reducerede de menneskelige levevilkår til nogle statistiske (makro)størrelser og dermed så bort fra dagliglivet med dets mange nære kontakter og ansigt til ansigt relationer. Lokalhistoriebogens forskellige bidrag kunne imidlertid vise hen til både problemstillinger og relevante metoder, når det gjaldt om at beskrive og kortlægge befolkningens hverdag: de materielle levevilkår, holdninger, værdier og dertil egnet kildemateriale.

Derfra og til ideen om en bog om »nye strømninger i dansk socialhistorie« var der ikke langt. Redaktionsgruppen satte som mål for en kommende socialhistorie, at den skulle »anlægge en helhedssynsvinkel, et totalt perspektiv, hvortil samtlige historiske specialdiscipliner må yde deres bidrag« (side 6). Man valgte at koncentrere sig om det 19. og 20. århundrede og henvendte sig til en række yngre historikere og etnologer, der hver på deres måde skulle give et bud på, hvad en hverdagslivets socialhistorie kan og skal indeholde.

Etnologen Bjarne Kildegaard skri-

ver om »Det civiliserede menneske«. Med ståsted i etnologien og kulturhistorien giver han en introduktion til den tyske sociolog Norbert Elias' civilisationshistoriske forskning og kommer med flere danske eksempler på, hvorledes kilder (dagbøger, erindringer, rejseleksjoner m.v.) kan læses (den hermeneutiske metode) og hverdagens symbolsprog forstås med reference til civilisationsbegrebet og -processen. Der stilles spørgsmålstejn ved, hvor vidt de »synlige tegn på civilisationsformåen (...) modsvares af en tilsvarende indre civiliserthed« (s. 38), hvormed Kildegaard lægger sig tæt op ad et humanistisk videnskabsideal, der ikke finder sin »mening i beviset, men i fortolkningen af fortid og nutid« (s. 30). Et metodegreb, der også kendetegner mange af de øvrige bidrag herunder historikeren Helge Paludan, der tager sig af den »Historiske familieforskning« og dens muligheder.

Paludan gennemgår den demografiske, økonomiske og følelsesmæssige side af familiestrukturen og familielivet. Det er klart den sidstnævnte, den følelsesmæssige, intime, nære, kulturelle analyse af familien, der har forfatterens bevågenhed: »Den vanskelige, følelsesorienterede spørgemåde må kunne afføde endnu mange undersøgelser. For det er vel stadig (...) befriende at have et sted, hvor man ikke alene er en funktion, men et helt menneske?« Dermed bliver analysen af familien nøglen til samtidens (vor tids) selvforståelse med »naturlige« og kontinuerlige forbindelser til fortiden.

I »Fra udstødte til anbragte« giver historikeren John T. Lauridsen den på dansk grund første samlede omtale af marginalgrupperne i Danmark i overgangen fra det feudale standssamfund, hvor det at stå uden for de sociale fællesskabers tryghed medførte sult og forfølgelse og til den kapitalistiske so-

cialstats institutions- og overvågnings-samfund lig med anbringelse, udskillelse og psykisk stempling i effektivitetens/fremskridtets hellige navn. Lauridsen godtgør, at vor viden om marginalgrupperne – »en broget skare af arbejdsløse, tidligere lovbrydere, ludere, fidusmagere, enlige kvinder og mødre« (s. 79) – er al for ringe og i vor egen selvforståelse har krav på større historisk opmærksomhed.

Det samme kan ikke siges om etnologen Gudrun Gormsens emne, der har en rig dansk og måske især svensk forskningstradition at trække på. I artiklen »Landbosamfundet og etnologien« trækkes den svenske etnolog Börje Hanssens problemstillinger, arbejds-måder og begreber frem som vigtige inspirationskilder til studiet af det danske landbosamfund. Livsstilen blandt landarbejdere, husmænd og egentlige bønder forstås derfor bedst ved hjælp af begrebet »socialt aktivitetsfelt«, defineret som »sammenfatningen af den sociale aktivitet som karakteriserer menneskene inden for en gruppe, eller som forbinder individer i forskellige grupper, og disse sociale reaktioner udstrækning i geografisk rum« (s. 118). Siden redegør Gormsen for Stocklunds anvendelse af »økotypebegrebet« og »livsformbegrebet«, som etnologerne Thomas Højrup og Palle Ove Christiansen har gjort brug af med det mål for øje at forklare, hvorledes sociale og kulturelle adfærdsmønstre opstår og vedligeholdes.

De folkelige bevægelser får også deres socialhistorie. Historikeren Henning R. Lauridsen koncentrerer sig overvejende om foreningernes indre sociale og kulturelle miljø, deres betydning for den menneskelige bevidsthed og identitetsskabelse. Denne mentalitetshistoriske synsvinkel søger Lauridsen herefter indpasset i et trefaset udviklingsforløb begyndende med

den »folkelige vækkelse«, kendetegnet ved en bevidstgørelse igangsat af komplekse ydre forandringer. Dernæst følger en »organisationsfase«, hvor ideerne har fanget og søges realiseret over for det omkringliggende samfund, og i den tredje fase professionaliseres og bureaukratiseres foreningslivet i takt med, at organisationerne integreres og bliver en anerkendt del af det etablerede samfund. Lauridsen tager sig både af de folkelige bevægelser på land og i by, mens byen eller snarere »Menneskene i industrialiseringens byer« står i centrum for etnologen Peter Dragsbo.

Han ordner sine iagttagelser og betragtninger omkring »kvartersdannelsen« som et grundelement i bymiljøet. Bylivets materielle, økonomiske, æstetiske, sociale og mentale sider finder sammen i dette begreb, der – suppleret med andre klassisk etnologiske termer – siden benyttes til kort at beskrive arbejderklassen og borgerskabets »familieformer, bevidsthedsformer, kulturformer, socialiseringsformer, m.m.« Temaer som uddybes i de to næstfølgende afsnit om »Middelklassen« af historikeren Jørgen Fink og »Arbejderklassen« af litteraturhistorikeren og etnologen Svend Aage Andersen.

Finks afsnit om den næringsdrivende middelklasse af håndværkere og detailhandlere i perioden ca. 1895 til 1920 er lagt an på en skildring af industrialiseringen og befolkningsudviklingens/strukturens betydning for dannelsen af en næringsdrivende middelklasse og dennes etablering af erhvervsorganisationer. Derimod indtager middelklassens indre sociale liv en mere tilbagetrukket plads helt i modsætning til Svend Aage Andersens afsnit om arbejderbefolkningen, der ikke beskæftiger sig med årsagerne til arbejderklassens fremkomst, men derimod satser kraftigt på en detailfremlæggelse af arbejderbefolkningens dagligdag, som

den tog sig ud for de landarbejdere, der vandrede ind til byerne. Siden behandles byarbejdernes disciplinering til det industrialiserede arbejdsliv, deres bolig- og familieformer samt fritidsliv.

Andersen peger gentagne gange på arbejdernes »livsforløb« som en vigtig indfaldsvinkel til arbejderhistorien, men det er kulturbegrebet, -analysen, der samler de mange tråde og gør det muligt ikke blot at sondre mellem forskellige kollektive livsformer blandt byarbejdere (der tales således om fagarbejderkultur, arbejdsmandskultur, håndværkerkultur, arbejderkvindekultur o.l.), men også formår at trække nogle antagonistiske forbindelseslinier til andre samfundsklasser.

Som helhed giver denne bog en kompetent og inspirerende introduktion til problemstillinger, litteratur, kilde materiale og metoder, hvorunder dagliglivets historie lader sig beskue og beskrive. Derimod kniber det gevaldigt med at forklare den måde, hvorpå hverdagens mange rutinesituationer lod sig organisere under vekslende pres fra omgivelserne. Det gælder for så vidt ikke etnologerne, som har udviklet en række begreber, der er ganske gode til at samle og delvis forklare personers og grupperes adfærdsmønstre og aktivitetsformer. Historikerne famler derimod noget i blinde, når de, uden et veludviklet begrebsapparat, søger at fremlægge og tolke de mange forskellige materielle og bevidsthedsmæssige udtryksformer – at søge dække bag et såkaldt humanistisk videnskabsideal er her ingen løsning. Og dermed kan en del af kritikken (lidt ufint indrømmer jeg) føres over på selve redaktionsgruppen: Vel vidende, at »Samfundsforandring« ikke kan forstås og forklares, hvis de makroskopiske forandringer holdes ude, ligesom nyere »Socialhistorie« i dag orienterer

sig stærkt i retning af samfundsvidenskaberne i særdeleshed sociologi. Derfor bliver bogens titel noget misvisende, men den kan alligevel varmt anbefales. Redaktionsgruppens initiativ på dette og andre felter vidner om et åbent og progressivt fagligt miljø blandt de historiestuderende på Århus Universitet, og forhåbentlig kan det tjene til inspiration også andre steder inden for som uden for de universitære mure.

Flemming Mikkelsen

Hans-Norbert Lahme (red.): *P. Knudsen – Bidrag til hans politiske biografi. Analyser og dokumenter.* Med bidrag af Per Boje, Gerd Callesen og Hans-Norbert Lahme. (Odense Universitetsforlag, 1983). 135 s., 97,60 kr.

Efter at den tidlige socialistiske arbejderbevægelse på det nærmeste var brudt sammen i 1877, søgtes den politiske gren af bevægelsen videreført med stiftelsen af Socialdemokratisk Forbund i 1878. I de første år var dette en medlemsmæssigt meget beskeden og rent københavnsk forening, men fra begyndelsen af 1880'erne gik det fremad. Og i de følgende 30 år udviklede forbundet sig til den siden fastholdte position som Danmarks største politiske parti. I stort set hele denne periode, nemlig fra 1882 til 1909, hed dets formand – formelt betegnet 'forretningsfører' – P. Knudsen.

Det er altså en lang og meget afgørende fase af Socialdemokratiets udvikling, der blev gennemløbet med Knudsen som øverste leder. Men ikke desto mindre er han som person nærmest et ubeskrevet blad – ikke mindst når han sammenlignes med forgængeren Louis Pio og efterfølgeren Thorvald Stauning. Om disse to foreligger

der en rig litteratur, og i den nye udgave af Dansk biografisk Leksikon har de – fuldt berettiget – fået meget store, nyskrevne og nyvurderende artikler af henholdsvis Niels Finn Christiansen og Vagn Dybdahl. Om P. Knudsen derimod foreligger kun A.C. Meyers 88 sider lange biografi fra 1916, og i DBL er Oluf Bertolts ret beskedne artikel om ham fra 2. udgaven optrykt uændret.

Nu ville en stort anlagt Knudsen-biografi i stil med Jens Engbergs og Hans Lyngby Jepsens nyligt udsendte monografier om henholdsvis Pio og Stauning givetvis blive en gabende kedsommelig læsning uden det ringeste spor af romantik eller skandaler. Efter alt, hvad der foreligger af vidnesbyrd, var han »en mand, der manglede form og farve«, som Povl Engelstoft skrev i Dansk biografisk Håndleksikon. Men samtidig var han, som Engelstoft fortsatte, en mand, »hvis ord både i tal og tro var solidt underbyggede«. Og dette i forbindelse med hele hans centrale placering i Socialdemokratiets konsolideringsfase skulle nok kunne begrunde en større biografi. Så meget mere fordi en sådan kunne give megen ny og tiltrængt indsigt i denne forbløffende udforskede periode med den majsommelige op- og udbygning af den danske arbejderbevægelse.

Der er således al mulig grund til at hilse et initiativ som det foreliggende velkommen, og det vil forhåbentlig kunne inspirere til flere og større studier om P. Knudsens politiske (og faglige) virksomhed.

Ud over en kort biografisk indledning af redaktøren består bogen af tre analyser: P. Knudsen som partiteoretiker (s. 6-33, ligeledes af H.-N. Lahme), P. Knudsen som social-økonomisk statistiker (s. 31-50, af Per Boje) og P. Knudsen og internationalismen (s. 51-55, af Gerd Callesen). Endvide-

re optrykkes i anden halvdel af bogen 4 'dokumenter', hvor man især glæder sig over, at der nu findes en lettilgængelig udgave af Knudsens store artikelserie om »Socialismen i Danmark (fra Social-Demokraten 1883-84). Men også hans rundskrivelse af december 1908 til ledende personer i 2. Internationale om militærspørgsmålet er et spændende dokument.

Som det nøgternt erkendes i titlen, er der tale om 'bidrag' til Knudsens politiske biografi, og det kan derfor måske synes urimeligt at bebrejde redaktøren, at bogen ikke rummer mere, end den gør. Men i betragtning af, at Knudsens stærke placering først og fremmest må tilskrives hans indenrigspolitiske indsigt og viden og – ikke mindst – hans administrative og organisatoriske evner og flid (en opfattelse, som Lahme synes at dele), er savnet af undersøgelser på netop disse områder mærkbart. Så der kan være grund til at gøre opmærksom på, at der faktisk findes større og mindre ansatser hertil i de sidste 15 års forskning, f.eks. i Jesper Jarmbæks upublicerede speciale om »Reorganiseringen i Socialdemokratiet. Socialdemokratisk Forbund 1878-90« (KU 1972).

Om de tre bidrag skal bemærkes, at Lahme i sit kommer frem til, at Knudsens ideologiske forestillinger i høj grad var en blandingsideologi, hvori han forsøgte »på eklekticistisk måde at forene marxistiske elementer med »førmarxistiske«, dvs. lassalleanske og andre elementer«. Resultatet blev en reformistisk ideologi som retfærdiggjorde partiets parlamentfikserede praksis. Den bagved liggende analyse er dog alt for snævert lagt an til at kunne overbevise undertegnede. På trods af løfter om det modsatte indskrænker Lahme sig i høj grad til at måle den Knudsenske teoris hovedpunkter med den marxistiske teoris »alen«, hvilket

sine steder fører til en unuanceret og lidet frugtbar karaktergivning (»P. Knudsen overser her, at de danske bønder forlængst havde etableret sig som klasse i marxistisk forstand«). Lahme fastholder i sit bidrag sin tidligere fremførte vurdering af Lassalles ret så betragtelige indflydelse på den danske arbejderbevægelses ideologi, hvilket for så vidt ikke skal bebrejdes ham. Men i betragtning af Marx-Lassalle-debattens intensitet finder jeg det uheldigt, at han i en bog som denne fuldstændig ignorerer det modsatte standpunkt. I det mindste en note burde have henledt læserens opmærksomhed på eksistensen af andre opfattelser.

Per Bojes bidrag bygger altovervejende på en analyse af den store betænkning om »Sygeforsikring og aldersforsøgelse« (1888), som Knudsen udarbejdede for et udvalg nedsat af 80 syge- og begravelseskasser i hovedstaden. Konklusionen er, at Knudsen fremtræder som en grundig og flittig materialeindsamler og -bearbejder med sund dømmekraft og god argumentationsteknik, men at han de steder, hvor tallene nødsager et skøn, lade sig styre af sine politiske interesser. Og hvad det af Knudsen selv indsamlede, supplerende kildemateriale angår, lever undersøgelsen ikke op til videnskabelige krav om repræsentativitet og kontrolmulighed. Næppe fordi han har ønsket at manipulere, men p.g.a. manglende akademisk skoling. Betænkningens samlede resultat lader sig derfor ikke anvende som socialøkonomisk kilde, men enkelte faktiske oplysninger i det af Knudsen etablerede materiale vil kunne bruges.

Der er tale om en grundig, veldokumenteret og velargumenteret undersøgelse, men konklusionen forekommer vel hårdt trukket op, både hvad angår betænkningens anvendelighed som pri-

mær kilde og i vurderingen af P. Knudsens statistiske evner. Målt med en absolut og moderne målestok er bedømmelsen af hans videnskabelige niveau nok rigtig, men i 1880'erne var det kun en meget lille gruppe specialister, der kunne honorere de krav, som Boje stiller. Jævnfør således T. Sørensens bestandige opgør med lægernes mangelfulde statistiske metode, som bl.a. kom til orde i hans »Ledetråd for læger ved statistiske undersøgelser« (1889).

Endelig har Gerd Callesen bidraget med en inspirerende, men meget kort skitse, hvor han i forlængelse af mange tidligere arbejder vil hævde internationalismen som en integral og betydningsfuld bestanddel af den danske arbejderbevægelses politiske teori, og hvor han omkring militærdebatten i det 20. århundredes første årti dokumenterer Knudsens konsekvente og energiske indsats. Hans konklusion om, at P. Knudsen – og med ham den danske arbejderbevægelse – ved udgangen af 1908 befandt sig på et overgangsstadie, hvor marxismens politiske teori havde en væsentlig betydning ved udarbejdelsen af de taktiske og strategiske overvejelser, forekommer (i det mindste hvad militærspørgsmålet angår) plausibel. Og den kunne have fortjent at blive konfronteret med Lahmes nærmest modsatte vurdering.

Erik Strange Petersen

Kurt Lund og Niels Rosendal Jensen:
Brydningsår i Arbejderbevægelsen, 1900-1920. Studier i DKPs historie I. (Forlaget Tiden, 1983). 144 s., 90 kr.

Bogen behandler udviklingen på den danske venstrefløj i årene 1900 til 1920 og er snævert koncentreret om de ideologiske og politiske brydninger uden forsøg på at relatere dem til den øko-

nomiske og sociale udvikling. Bogen består i vid udstrækning af lange citater, der kædes sammen af tilfældige kommentarer uden egentlig analyse, og bogen er uden videnskabelig værdi. Følgende citat er på alle måder repræsentativt: »Hvem blev da kommunist? Det var ingen sekt eller udvalgt gruppe af sammensvorne, der mødtes den 9. november 1919. De stammede fra arbejderklassen og folket. De var almindelige mennesker: håndværkere, ufaglærte, kvinder og mænd, enkle og beskedne. De satte pris på livet, elskede deres børn. De bestræbte sig ikke på at lægge en spændetrøje af fraser om udviklingen af klassekampen.« (s. 141).

Jørgen Fink

Randersbilleder 1750-1940. Prospekter af købstaden Randers. (Randers Kunstmuseum, Randers Lokalhistoriske Arkiv, 1983). 60 s., 25,00 kr.

Ovennævnte er egentlig et udstillingskatalog, der skulle støtte den udstilling, som Randers kunstmuseum og byens lokalhistoriske arkiv arrangerede i byen i august-september 1983.

Halvdelen af den lille fine tryksag er da også et udstillingskatalog, der beskriver de 172 billeder med prospekter af byen, som det var lykkedes at skaffe frem.

Kataloget indledes med to artikler. Peter Bondesen skriver kortfattet og interessant om byprospektets historie, og udstillingens billeder sættes ind i denne genres udvikling. Kunsthistorikeren Finn T. Frederiksen behandler emnet »Det konventionelle Randersprospekt« på baggrund af bymotivets almindelige udvikling. De to forfattere har hermed åbnet op for en spændende

kildegruppe for byhistorikeren, men også vist, hvor farlig og vanskelig, den kan være at arbejde med. Det er således ikke et tilfældigt udstillingskatalog, der blev lavet til lejligheden, men en publikation af blivende værdi med interesse også uden for Randers.

Henrik Fode

Hans Chr. Johansen, Per Boje og Anders Monrad Møller: *Fabrik og bolig. Det industrielle miljø i Odense 1840-1940*. Vol. 79 i skriftrækken: *Odense university studies in history and social sciences*. (Odense Universitetsforlag, 1983).

I 1974 iværksatte det humanistiske forskningsråd et projekt – et såkaldt initiativ – om industrialismens bygninger og boliger. Formålet var at belyse og beskrive det industrielle miljøes opkomst i Danmark i årene mellem 1840 og 1940 med særlig henblik på samspillet mellem fabrik og bolig. Undersøgelserne skulle lægges forskelligt an, dels med behandlinger af forholdene på enkeltvirksomheder, men også med bredere analyser af et større samfunds fremvækst og udvikling. Som et velegnet emne for en sådan omfattende analyse valgtes den gamle købstad Odense. Den blev valgt, bl.a. fordi den efter danske forhold tidligt blev præget af industrivirksomheder, men også fordi den industrielle udvikling satte ind over en bred front, selv om tekstilindustri, jern- og metal- samt nærings- og nydelsesmiddelindustriene hørte til blandt de ældste virksomheder og fortsat forblev dominerende elementer i industrialiseringsbilledet. På trods af disse afgørende områder blev ganske mange brancher repræsenteret, og det var da også en kolossal udvikling, byen undergik i disse 100 år, hvor indbyggertallet blev 10-doblet. Og det er net-

op dette – samspillet mellem befolkning, boliger og arbejdspladser, projektet skulle søge at afdække.

I indledningen til bogen præciserer forfatterne, at sigtet med undersøgelsen ikke har været traditionel industrihistorie, men en undersøgelse hvori industriarbejdernes sociale forhold står i centrum og det indebærer da også, at hele bogens emneafgrænsning er bestemt af forskningsprojektets rammer.

Forfatterne har delt opgaven kronologisk imellem sig. Hans Chr. Johansen behandler tiden 1840-1870, hvorefter Per Boje dækker årene frem til 1914, mens Anders Monrad Møller slutter undersøgelsen af med en beskrivelse af udviklingen frem mod år 1940.

Det er helt åbenbart, at forfatterne har søgt at gøre deres behandlinger så parallelle som muligt: Først bringes en status over byen, så følger et demografisk afsnit og siden en beskrivelse af periodens fabrikker, hvorefter man vender sig mod boligerne og deres lokalisering. Undervejs omtales kilder og særlige problemer med anvendelsen af dem, og endelig sluttes hvert hovedafsnit af med en fortegnelse over benyttet kildemateriale og anvendt litteratur.

Hele fremstillingen er bygget op omkring et tætmasket net af tabeller, hvis grundlag yderligere kan studeres gennem en vedlagt microfiche med 91 siders tabelmateriale.

Resultatet af det meget omfattende arbejde er blevet en meget indgående behandling af en dansk købstad. Det er ikke blevet en populær fremstilling, for den kræver en betydelig indsats af læseren. Den er således fyldt med detaljer, men der er en sammenhæng i dem, og det betyder, at den, der virkelig ønsker at arbejde med byens industrialiseringshistorie, her kan skabe sig et helt enestående nuanceret billede.

Man kan følge byens geografiske udvikling og bebyggelse, lokaliseringen af industrien og bosættelsen af de enkelte virksomheders arbejdskraft, fremvæksten af nye boligkvarterer, beboertal og husstandsstørrelser og så naturligvis hele udviklingen i byens brede erhvervsliv, fulgt op af en behandling af de enkelte brancher og lejlighedsvis også af enkeltvirksomheder.

Forfatterens holdning til industrialiseringen af byen må vel nok siges at være positiv. Industrialiseringen betød en forbedring af såvel de sociale som miljømæssige forhold for arbejderbefolkningen: En påviselig reallønshøjning og et forbedret arbejdsmiljø er det direkte vidnesbyrd herom.

Det er et imponerende kildemateriale, forfatterne har måttet behandle for at tegne det indgående billede af livet i Odense. Det er derfor også naturligt, at der synes at være en række oplagte kildegrupper, forfatterne ikke har benyttet: Sagførerarkiver er bekendt for at give et bredt billede af alle samfundets forhold såvel erhvervsmæssigt, familiemæssigt som socialt. Dansk Tarifforeningens materiale er næppe heller benyttet i fuld udstrækning, alene tilfældigt bevarede tegninger i landsarkivet i Odense, men ikke de omhyggelige og regelmæssigt nybearbejdede beskrivelser, der findes i selskabets store arkiv i Erhvervsarkivet. Brancheorganisationernes materiale kunne også med stort udbytte have været benyttet: løndannelse, kartelaftaler med opdeling af markeder og/eller produktioner kunne være fulgt. Specielt kunne der her peges på det meget omfattende arkiv fra Sammenslutningen af arbejdsgivere inden for jern- og metalindustrien i Danmark, hvis arkiv fra årene efter ca. 1890 er tilgængeliggjort i Erhvervsarkivet. Ulykkesindberetningsmateriale fra bl.a. Jernets Ulykkesforsikring

kunne også have tegnet et billede af det industrielle miljø og dets arbejdsulykker, og hermed berøres et væsentligt punkt i bogen.

En række åbenlyse forhold synes ikke behandlet, hvilket ikke kan forklares med manglende kildedækning. Her tænkes på ændringer i fabrikkernes indretning og produktionsprocesser: Indretning af arbejdspladser med placering i forhold til adgangsveje og dagslys, beskrivelser af maskiner, sociale faciliteter med omklædningsrum, frokoststuer, vaskerum og toiletter for blot at nævne nogle områder. Her kunne igen materialet fra Dansk Tarifforenings arkiv have givet svaret, ligesom materialet fra foreningens særlige driftstabsforsikringer kunne have fuldstændiggjort billedet med beskrivelser af arbejdsprocesser og maskinbestand.

Bogen er rigt illustreret med såvel billedmateriale, kort samt grafiske illustrationer, men desværre er det helt åbenbart, at ikke alt har været lige velegnet til reproduktion. Nogle billeder står således med forlæggets grove raster, mens kort bærer præg af at være reproduceret direkte på forfatterens manuskript – hvorved de i en række tilfælde er blevet endog ganske svære at aflæse – de burde naturligvis have været nyttegnet.

Alt dette er kun skønhedspletter. Tilbage står at konstatere, at med denne bog i hånden vil adskillige kunne hente inspiration til at arbejde med industrihistorie. Man må håbe, at bogen helt eller delvis kan inspirere til tilsvarende undersøgelser rundt om i landets købstæder – for vi ved endnu ikke, om udviklingen i Odense var repræsentativ for den danske udvikling i årene mellem 1840-1940. Og det er vel netop et af formålene med forskningsrådets initiativer: At udvikle nye forskningsfelter og stimulere interessen for disse.

Begge dele er i høj grad opfyldt med denne vægtige publikation.

Henrik Fode

Hans Kryger Larsen: *Merkantilismen i dansk historievidenskab 1890-1940. En historiografisk undersøgelse af Albert Olsens forfatterskab og hans placering i forskersamfundet.* (Københavns Universitet, Institut for Økonomisk Historie, publikation nr. 19. Akademisk Forlag, 1983). 152 s.

Hans Kryger Larsen har tidligere fået udgivet sit historiografiske speciale »Erik Arup – en historiografisk undersøgelse af Arups videnskabs- og historiesyn 1903-1916« (Odense 1976), og i denne bog har han videreført sine studier i dansk historievidenskabs udvikling i dette århundredes første halvdel. Som titlen og undertitlen angiver, har undersøgelsen et tredobbelt sigte. For det første har den et »begrebs- eller doktrinhistorisk aspekt«, nemlig synet på hvad »merkantilisme« var for en størrelse blandt danske historikere (og økonomer) – anskuet inden for en international teorihistorisk ramme, hvor især Sombart spiller en rolle. For det andet er der et »udviklingshistorisk aspekt«, hvor Albert Olsen og hans forfatterskab sættes i sammenhæng med dansk historievidenskabs traditionsudvikling. Og for det tredje endelig er der et »socialhistorisk aspekt« vedrørende det historievidenskabelige miljø, forskersamfundet og dets forhold til det omgivende samfund og til videnskabelige præmisser m.v. Mig forekommer undertitlen i grunden at være mere dækkende end hovedtitlen, men det er klart nok, at merkantilismen er et helt centralt emne i Albert Olsens produktion, og Kryger Larsen begrunder i øvrigt merkantilismesyntets

væsentlighed »ud fra den opfattelse, at merkantilismen som historisk fænomen indtog en fremtrædende stilling i tidens ideologiske afklaring, som man ser det i debatten om protektionisme kontra frihandel i den ekspanderende industrielle verden udenfor England, og som man ser det i diskussionen om den interne nationaløkonomiske ordning, som J. M. Keynes ansporede til i periodens slutning« (s. 11). Også spørgsmål som social velfærd og statsindgreb i økonomien kommer ind i denne diskussion (jf. s. 141).

Kryger Larsen diskuterer både indledningsvis og senere forskellige strategier for historiografisk forskning, som de er brugt i den danske debat i de senere år, ikke mindst den forskningsstrategi, J. H. Tiemroth har udkastet. Han er generelt enig i det synspunkt, at der består en sammenhæng mellem videnskabens interne udvikling og dens eksterne forhold til omverdenen, men i stedet for en »paradigme«-inspireret tilgang har han valgt et Habermas-inspireret udgangspunkt, som for forskellige kategorier af forskningsprocesser ser en »speciel sammenhæng mellem logisk-metodiske regler og en erkendelsesledende interesse. Med andre ord, at der består en bestemt artsspecifik sammenhæng mellem betydningen af de krav, der indenfor videnskaben stilles for at udsagn om sagforhold er gyldige (videnskabelige) og selve forskningens intention og sigte« (s. 13). For historie er der tale om – og det har også gyldighed for periodens danske historievidenskab, mener Kryger Larsen – at de metodiske regler forener forståelse og anvendelse, og »at den historiske forskning åbner for erkendelsen under den ledende interesse i at skabe en mulig handlingsorienterende konsensus – i kraft af en opretholdt og udvidet selvforståelse«. Historievidenskaben er ikke som ratio-

nel proces »organiseret med henblik på at være handlingsorienterende, men derimod på at være traditionsformidlere« (s. 14, jf. 65).

Men i øvrigt synes jeg ikke, at erkendelsesinteresebegrebet og dets anvendelse på Albert Olsen bliver alt for klar eller i øvrigt erkendelsesudvidende med hensyn til spørgsmålet om forholdet mellem videnskabelighed og fagets betydning eller »nytte«. Albert Olsens »erkendelsesinteresse« forbliver udflydende. Vil han eller vil han ikke, direkte eller indirekte, bruge merkantilisme-opfattelsen politisk, som forståelsesbaggrund for en bestemt økonomisk og social politik? Det forekommer mig, at Kryger Larsen antyder dette, men han er ikke meget for at gå videre end til antydningen. Vel også fordi de videnskabelige normer, som også Olsen hyldede, nærmest forbød en sådan sammenkobling af »objektiv« videnskab og »subjektiv« politik.

Undersøgelsen fremdrager som sagt en række synspunkter på merkantilismen, fra J. A. Fridericia og frem. Fremstillingen forekommer mig i øvrigt ret vanskelig tilgængelig, sprogligt unødigt tung og nogle steder også lidt for indforstået i argumentationen – der er således nogle »som bekendt«-steder, der i høj grad er for specialister. Afhandlingen er i mine øjne stærkest – og lettest tilgængelig – i beskrivelsen af Albert Olsens forhold til forskersamfundet, mere end i fremstillingen af de forskellige merkantilismeopfattelser, selv om tingene selvfølgelig hænger sammen.

Det er en hovedtese, at Olsen i sin opfattelse oprindeligt knyttede sig til Arups, men at han i slutningen af 1920'erne reviderer sine synspunkter, og at denne revision for så vidt blev skoledannende. Kort sagt fokuserede han ret eksklusivt på staten og statens

rolle i den økonomiske vækst, og så dermed med langt blidere øjne på merkantilismen end det tidligere (ud fra liberalistiske synspunkter) havde været almindeligt. Revisionen sættes i sammenhæng dels med intellektuelle påvirkninger (her spiller Sombart en central rolle), dels med de erfaringer, Olsen som politisk-økonomisk medarbejder ved »Socialdemokraten« havde gjort, og dels også med Socialdemokratiets almindelige idéudvikling. Kryger Larsen fremhæver i sin konklusion i øvrigt »Albert Olsens forbindelse til en økonomisk evolutionsfilosofi forbundet med en metodisk pragmatisme, hvad der placerer ham langt klarere indenfor fremskridtsparadigmet i dansk historiografi. Overfor dette (overfor Arup) markerede han sig dog især ved den stærkere understregning af forholdet mellem kapital og arbejde som det der aftegner udviklingen, hvad der netop overfor Arups mere politisk farvede fremskridtsforestilling gav hans forfatterskab et klarere progressivt og optimistisk præg« (s. 121-22).

Der er i Kryger Larsens bog mange aspekter og ansatser, som det vil føre for vidt at komme ind på her. For undertegnede har det ikke mindst været af stor interesse at se, hvordan han i kraft af sine mere indgående analyser har uddybet, nuanceret og modificeret nogle af de ret håndfaste formuleringer vedrørende dansk historievitenskaben, som jeg fremsatte i »Den radikale historikertradition« (1981). Visse synspunkter kan dog vel diskuteres, f.eks. er jeg ikke enig i opfattelsen af Fridericias statssyn som stærkt statsidealistisk inficeret. Ligeledes finder jeg hans opfattelse af stridighederne mellem historikerne i 1930'erne, der kulminerede ved retten i Helsingør, en drøftelse værd: var det virkelig et internt slagsmål mellem historikere med *samme* videnskabssyn: »Det var en prøvesag for

et bestemt videnskabsyn, der var blevet såret fundamentalt under de foregående års metodiske kamp mellem Arup og hans kritikere. Netop som to sider af samme sag drejede det sig om den interne integritet, historievidenskabens integritet og renommé overfor og i offentligheden ... De stridende parter trak i denne sag i samme retning – måske også under indtryk af det skærpede ideologiske klima« (s. 131). Eller som det hedder i det udmærkede korte engelske resumé: »... in retrospect it rather appears as a last and common fight for an academic non-committal and for a sustained social prestige to the historians and their work« (s. 144). Kryger Larsen har nok ret i, at sagen i høj grad drejede sig om dette, men hvis det kun var det, koges slagsmålet nærmest ned til personligt fjendskab, og var det trods alt ikke noget mere?

Hans Kryger Larsens afhandling er et interessant arbejde, der dog nok henvender sig for meget til specialister. Men læsere med interesse for fagets historie kan også have udbytte af bogen.

Jens Chr. Manniche

Gunhild Agger, Ib Bondebjerg, Anker Gemzøe, Inger-Lise Hjordt-Vetlesen, Hans Jørn Nielsen, Anne Birgitte Richard: *Dansk litteraturhistorie 7. Demokrati og kulturkamp 1901-45*. (Gyldendal, 1984).

Ejnar Thomsen, den folkekære Vilh. Andersens efterfølger som professor i nordisk litteratur i København, sagde engang om de danskstuderende der havde historie som hovedfag – jeg var en sådan – at de forsynede deres besvarelser med lange sociologiske indledninger. Det var ment som lidt af et hjertesuk, for på den ene side vilde

han da ikke benægte at det var relevant at se litteraturen på baggrund af det samfund hvori den var blevet til, mens han på den anden side nok syntes at der kunde blive for lidt tid og plads til det som det især kom ham an på.

Siden Vilh. Andersens og Hans Brix' dage har litteraturforskningen bevæget sig gennem såre forskellige faser. I årtierne efter krigen blev vægten lagt på forståelsen af det enkelte værk og det enkelte forfatterskab som en idémæssig og kunstnerisk helhed *sui generis*, dets struktur og dets specifikke karakteristika; man interesserede sig f.eks. meget for det indbyrdes forhold mellem substantiver, adjektiver og verber.

Senere, under indflydelse af de neo-marxistiske strømninger fra sidste halvdel af 60'erne, blev interessen for det strukturelle og det stilistiske skubbet i baggrunden til fordel for energiske og til tider monomane bestræbelser på at anskue litteraturen i klassekampsllys, at gøre litteraturhistorien »samfundsrelevant«. Litteraturforskning skulde være samfundsvidenskab – hvad den i en vis forstand altid vil være – og, i god overensstemmelse med Marx, politisk praksis fuldt så vel som teori. Mest opsigtsvakt det at man lagde stor vægt på studiet af trivallitteraturen – *Anders And* var det eksempel som især faldt offentligheden i øjnene – i sammenligning med hvad der nedlædende blev kaldt finlitteratur, en af tidens mange fordummende modegløser.

Det lader sig ikke nægte at slige ambitioner af samfundsvidenskabernes folk blev betragtet med megen skepsis. Evnede disse humanistiske fremmedarbejdere at leve op til de mål de satte sig; at forstå de litterære frembringelser som udtryk for og led i et komplekst samfund, eller vilde deres med-

bragte neomarxistiske begrebsapparater bare blive uniformerende spændetrøjer?

Den store litteraturhistorie, som nu er under udgivelse og af hvis bind andre end det her omtalte bliver anmeldt i *Historie*, er helt og fuldt et barn af den sidste (eller måske snart næstsidste?) fase i litteraturforskningen. Den er, som sig hør og bør, skrevet af et stort forfatterkollektiv, måske dog med professor Johan Fjord Jensen som centralskikkelse, vist den eneste af de mange som har haft en fortid, på Aarhus Universitet, som kommende lys allerede i den forudgående fase; de fleste er af det der kaldes 68-generationen. At dømme efter bind 7 (1901-45) har de haft let ved at samarbejde; hovedindtrykket er homogenitet (helt ud i sproglene).

Forfatterkollektivet har med held bestræbt sig på at gøre deres fremstilling forståelig. De skriver jævn normalprosa, langt fra Vilh. Andersen'sk og Brix'sk krukkeri (desværre også sjældent med en prægnans der fæstner sig i læserens bevidsthed fordi der siges noget nyt og derefter indlysende) og lykkeligvis også fra den neo- eller pseudomarxistiske munkelatin som har gjort så mange arbejder fra deres universitetsinstitutter brydsomme at læse for os alle og utilgængelige for det meste af befolkningen.

Det betyder ikke at kollektivet frasier sig arven efter Marx og hans disciple. Grundlæggende er samfundsrelevans det samme som klassekampsrelevans. Alle måles på om de har forstået dét, og hvorledes de forholder sig dertil. Det afspejler sig i den idelige anvendelse af gloserne *borgerlig* og *småborgerlig* (somme steder en halv snes gange på en side). Det er klart at de er ment pejorativt. Men er de andet end hastigt påklistede etiketter? Forfatterne gør os ikke den tjeneste af definere

dem, heller ikke i forhold til hinanden. Hos Marx har de en nogenlunde klar mening, med relation til hans dikotomiske klassekampsmodel med kapitalister og proletariatet som antagonistiske modsætninger og de andre klasser eller »klasser« som sekundære fænomener. Men hvor langt kan den model anvendes på den danske samfundsvirkelighed i første halvdel af århundredet? Særlig iøjnefaldende bliver denne spænding mellem stof og begrebsapparat når f.eks. (p. 39) »gårdmandsklassen« betegnes som *småborgerlig*. Hvis Marx med nogen ret kunde opfatte de franske bønder på Louis Napoléons tid som en uselvstændig masse der måtte underkaste sig enten borgerskabets eller (nu snart) proletariatets førerskab og derfor som »agrart småborger-skab«, giver det så mening at bruge det samme epitete om de standsbevidste danske andelsbønder der havde præsteret landets bredest rækkende industrialisering og fortsatte effektiviseringen af deres erhverv? De var sig i høj grad bevidst som klasse (eller hvilken gløse man vil benytte) og valgte sig deres eget førerskab, i organisationer og politisk, der forlangte både accept og eftergivenhed af deres allierede, i det mindste i deres storhedstid fra 1880'erne til 1930'ernes kriseår (i bindet er de derimod en trojansk hest som borgerlige kræfter brugte og senere formælede sig med i al stilhed (p. 76)). De danske bønder må have deres egen kliché, hvis man i det hele taget vil bruge klichéer!

Og når det f.eks. hedder (p. 379): »Kaj Munks liv, dramatik og hele offentlige fremtoning var en potenseret småborgerlig drøm om storhed og betydningsfuldhed iklædt feudale og højborgerlige gevandter«, bliver så nogen læser klogere på denne aparte skikkelser aparte forfatterskab gennem en sådan fuldtonende tirade, næsten på højde med de Munk'ske? Iflg. forfatterne

selv var mange andre af periodens forfattere »småborgerlige«, men deres forfatterskaber aldeles forskellige fra Munks. Iøvrigt er det let at iagttage Munks »feudale gevandter«. Men »højborgerlige«? Skal det gå på Mikkel Borgen og professor Mensch?

Endnu et frapperende eksempel (pp. 554-55): »Som socialrealistisk dramatiker går Soya ikke til roden af ondet, men nøjes med som moralsk kirurg at søge at isolere og skære de betændte pletter væk ... Soya var og blev trods sin hvasse politiske satire en uforbederlig romantiker og småborgerlig idylliker ... Selv om Soya i social henseende søger mod midten og den småborgerlige idyl, er han dog ingen bornert driftsformægter«. Nej, det sidste tør siges! Og ellers taler citaterne vist for sig selv.

Heldigvis er forfatterne ikke helt så skematiske som denne sprogbrug antyder. De ved meget vel at virkeligheden var ganske mangfoldig, de omtaler Socialdemokratiet med respekt, lidt overbærende måske, og kan endda hævde at det parlamentariske demokrati viste sig »at være udgangspunktet for en reel demokratisering af samfundet« (p. 18); de fremhæver, med god grund, hvad skolereformen af 1903 kom til at betyde. Iøvrigt er det værd at bemærke at bindopdelingen af værket er foretaget ud fra politiske kriterier, ikke økonomisk-sociale, hvad der, på trods af neo-marxismens understregning af politikens relative autonomi, vilde have forekommet mig nok så relevant for emnet ud fra en materialistisk historieopfattelse (hvilket er noget andet end en historisk materialisme).

At sprogbroden dog ikke blot er af efter børnekopper ses af den parallelle og ret ureflekterede benyttelse af gløsen *progressiv* (i modsætning til *reaktionær* (som Jakob Knudsen, der endda ofte endte i det stupide), *ultrakonser-*

vativ og *borgerligt-human*). Progressiv er den der, omend ofte ubehjælpsomt eller ufuldkomment, dog peger frem mod det attråværdige. Med den socialdemokratiske arbejderbevægelse i baggrunden bliver, jo længere vi bevæger os frem i tiden, de kulturradikale og socialistiske strømninger de progressive kræfter. Målet er socialistisk, vel i Marx'sk forstand kommunistisk, men ikke DKP'sk. Citater vælger man jo ofte fordi de dækker mere end det de umiddelbart tager sigte på. Et citat af William Heinesen (fra 1976!) læser jeg som det nærmeste jeg kan komme forfatterkollektivets *credo*: »Jeg er socialist og drømmer om at verden engang må blive så kultiveret, at der kan opstå en rimelig kommunisme, en virkelig. En sådan er endnu kun en drøm, også i Sovjet og Kina, men de hænger jo vældigt i derovre i Østen. I Vesteuropa lever man stadig på privatkapitalismens præmisser. Her i Norden er vi måske kommet længst hvad demokratisk frisind angår« (p. 468).

Her skimter vi altså det nobelt rødlig farvebånd som forfatterne har haft i maskinen mens de skrev. Det er en ærlig sag. Der findes også grønne, blå og sorte. Men af gode grunde ingen hvide. Sollys er hvidt, det lys det menneskelige intellekt kan kaste altid tonet, og finder læseren farven for grell må han bruge kritik under læsningen.

Det er forholdsvis let at forholde sig til de åbenlyse værdidomme. Vanskeligere er læseren stillet når det gælder en bedømmelse af hvad stof der er udvalgt, for det kræver kendskab til andet stof. Det vækker let undren at de ikke særlig fremragende danske gengivelser af »Internationale« får fire sider (pp. 150-54), mens Sigfred Pedersen, der sandelig også er blevet sunget, må nøjes med én linjes »fodnote« under omtalen af Hans Hartvig Seedorff. Her kan nok spørges om hvad kriterierne

har været. Har forfatterne ikke rigtig vidst hvad de skulle stille op med Sigfred? Omtalen af de danske nazister er derimod overraskende bred; her er kriteriet nok en art frisind, som har forstyrret proportionssansen. Det er velbegrunderet i en litteraturhistorie at omtale litteraturkritikken, men omtalen er skæv, for den gælder Harald Nielsen, Henning Kehler, Borberg og Hakon Stangerup, der kommer med som »ultrakonservative«, mens Frederik Schyberg slet ikke nævnes, trods hans ubestridelige format og i mange kredse toneangivende virke, måske fordi han er svær at passe ind i nogen skabelon.

Det er forfatterkollektivets bevidste hensigt i en litteraturhistorie at fortælle om hvad folk læste. Derfor bruges der mange sider på Palle Rosenkrantz, Morten Korch, ugebladene, tegnese-rierne, osv. Det er en vigtig samfundsvidenskabelig opgave, som ikke principielt har nogen sammenhæng med neomarxisme og da også for tyve år siden har været taget op af Vagn Dybdahl i bind 12 af Politikens Danmarkshistorie. Meget stof er gravet frem siden, og det er nok den side af det nye værk hvor vi får mest nyt at vide, derunder også velformede iagttagelser som denne om massekulturens produkter (p. 193): »Hvis dette publikum skulle differentieres – og det blev det også – så skete det snarere efter køns- og generationslinjer end efter sociale og politiske linjer. Bønder, arbejdere, småborgere i byen blev forvandlet til kvinder og husmødre, mænd, børn og unge«. Dersom nogen studser ved formuleringen »forvandlet« skyldes det et andet teoretisk udgangspunkt end forfatternes, men selve deres konstatering er både adækvat og lærerig. Massekulturen var, som det videre hedder, »et klasseforsonende alternativ til den klassebestemte litteratur«, den blev

mødt (men ikke af læserne) med foragt og mistillid, og hverken den socialdemokratiske, den kulturradikale eller den borgerlige offentlighed vilde kendes ved dens produkter. »Men forargelsen afskærer fuldstændig samtidens muligheder for at forstå og forklare kulturindustriens stærke appel. Kulturkløften i moderne forstand er skabt«.

Hvordan så med det man sædvanligvis venter at se behandlet i en litteraturhistorie, de »finkulturelle« forfatterskaber? De optager trods alt hovedparten af siderne, og man møder nogenlunde de navne, også i andet og tredje geled, som man vil forvente at træffe når man selv er vokset op og blevet sig bevidst som læser i perioden, og igrønt også de samme navne som optræder i de tilsvarende bind af den litteraturhistorie som Politikens Forlag udgav i 1960'erne. Hvad der skrives om dem er ikke særlig overraskende. Ud over etiketteringerne bliver megen plads optaget af handlingsreferater. Derimod er det rent undtagelsesvis at der gives stilistiske analyser, og 40'ernes og 50'ernes ovennævnte strukturalistiske litteraturfortolkning sætter sig, så at sige pr. definition, ingen spor.

Et kvalitetskriterium må forfatterkollektivet jo have (ud over det »progressive«, som ikke får lov at være enerådende, eller blot dominerende), siden de tildeler de forskellige forfattere forskelligt sidetal. Blandt sådanne forfattere som må formodes helt overvejende behandlet i dette bind, og altså derved bliver sammenlignelige, får nædennævnte disse omtrentlige sidetal: Andersen Nexø 20, Skjoldborg 4, Aakjær 7, Jakob Knudsen 3, Thit Jensen 4, Nathansen 1, Kidde 3, Søiberg 3, Paludan 12, Tom Kristensen 14, Kirk 6, Munk 7, osv. Der må vel, foruden samfunds- og klassekampsrelevans, ligge en forestilling om litterær

kvalitet bag disse betydelige forskelle. Men hvilken? Det lades læseren i uvidenhed om. Det er dejligt ikke hele tiden at få at vide hvad der er godt og skidt. Men hvad er det for kvaliteter der gør Tom Kristensens *Hærværk* til så helstøbt et kunstværk (meget større end hans *Livets Arabesk*), også for den der ikke selv føler sig som en Ole Jastrau? Og hvorfor tåler dette århundredes hjemstavnlitteratur ikke genlæsning på samme måde som Pontoppidans *Det forjættede Land*? Hvorfor er Agnes Henningsens erindringer betagende læsning, mens hendes romaner groft talt er temmelig uinteressante? – Den der spørger om hvad det er for konglomerater af evner og omstændigheder der resulterer i stor litteratur, får ikke svar, eller bare hjælp, i denne litteraturhistorie. Jeg har svært ved at acceptere at et samfundsrelevans-kriterium nødvendigvis skal gøre litteraturen til en iøvrigt forskelsløs grå strøm. Hvis Marx var »større« end andre socialister i samtiden – hvad jeg er enig i – så må det have andre grunde end »tiden«, og sådan må det også forholde sig i litteraturen.

Bestået hermed er noget andet jeg har undret mig over: at forfatterkollektiets interesse er så snævert *dansk*. For en materialistisk historieopfattelse må Danmark dog indgå i en kapitalistisk helhed, omend med specifikt danske træk. Det er næsten kun de sidste vi får trukket op hvad baggrunden angår, og bortset fra den triviale forholder det sig lige sådan med litteraturen. Kun i glimt hører vi om strømningerne i andre lande. Var litteraturen i denne periode virkelig så helt og fuldt bestemt af sin danske baggrund? Det gælder i hvert fald hverken før (det lærte såmænd gymnasieelever om allerede i 30'erne) eller senere. Og bortset fra besættelsestiden hører vi intet om oversættelserne, der spillede en større rolle

dengang end nu, fordi sprogkundskaberne var mindre udbredte, så hvis kriteriet: Hvad læste danskerne, skulde være respekteret også udenfor ugebladene m.v., måtte de have haft nogen omtale; der blev læst meget af Roland, Proust, Duhamel, Gide, Hemingway, Steinbeck o.m.a. ad den vej.

Sluttelig bør det fremhæves at bindet bringer mange gode illustrationer, gode i den forstand at de virkelig *illustrerer*, f.eks. DSB-plakaten p. 27, som billedteksten opfordrer til at sammenholde med Jais Nielsen maleriet på smudsomslaget, eller forsiden til Bønnenlyckes *Københavnske Poesier* (p. 243), som da *må* være af Axel Nygaard, selv om det ikke oplyses, for hvem andre kunde trylle sådan med lyset i et bybillede? Fint er det også at ledsage en tegning af læge Leunbach med et (ukommenteret) citat fra *National-Socialisten*.

Om bindet som helhed må jeg konkludere at det rummer adskilligt interessant og en hel del mere trivielt. Forfatterkollektivet kunde – for at vende tilbage til en af mine indledende betragtninger – have haft optaget i sig en fra samfundsvidenskaberne, gerne en af samme observans med mere udviklet sans for sammenhængenes kompleksitet. Sådanne findes. Måske kunde det endda have frigjort nogle af forfatternes egne kræfter til mere indgående beskæftigelse med det for litteraturen særegne, måske også til drøftelse af hvorfor det, som det meget tydeligt fremgår af bindets oplysninger men uden nogensomhelst problematisering deraf, er sådan at næsten samtlige forfattere er marginale i forhold til de klasser som mere end andre havde vægt i perioden: industri- og handelsborgerskabet, gårdejerne og industriarbejderne.

Vilh. Andersens (og Carl S. Peter-

sens) litteraturhistorie og Brix' arbejder øvede, som forfatterne har bemærket sig (p. 80), stor indflydelse på danskundervisningen i gymnasiet og vel, direkte eller indirekte, også i folkeskolen igennem mange årtier. Om det også gjaldt afløseren fra 60'erne, har jeg ingen erfaring for; det er ikke mit indtryk at den i så henseende har kunnet måle sig med »de gamle«. Det er tydeligvis hensigten med den nye litteraturhistorie, der er udarbejdet med støtte fra Statens humanistiske Forskningsråd og i den forstand blåstemplet, at sætte sig i forgængernes stole. Og det vil vel lykkes, al den stund kollektivets årgang sidder velanbragt på universiteter, seminarier og gymnasier. Formidling medfører let forenkling eller endda forsimpling. Sådan kan det være gået med nogle af Vilh. Andersens og Brix' snurrige indfald og fikse ideer, ligesom man nogle steder i 40'erne og 50'erne talte ordklasser op. Tør man fortrøste sig til at lærerne nu i 80'erne vil bruge den nye litteraturhistorie på en sådan måde at deres elever får indtryk af at de litterære værdier ikke er udtømmende karakteriseret ved påklirning af etiketter som borgerlig og småborgerlig, progressiv og ultrakonservativ, etc.?

Erik Rasmussen

Solvejg Bjerre: *Den hvide rug, den blide rug – Jeppe Aakjær og »Jenle«*. (Poul Kristensens forlag, Herning, 1980). 63 s.

Aakjærs datter, Solvejg Bjerre, har været i »Jenle«s fotoalbums og gennem dem genoplevet forældrenes liv på den berømte gård, som digteren 1906-07 lod opføre på åben mark ved Astrup vig på Sallings østkyst – »med den bare ende ud til alle vinde«. Til billederne fortæller hun om gårdens dagligliv med folk og fæ, om kunstnerægtesparret –

fru Nanna var en dygtig billedskærer og skulptør – om de berømte Jenlefester og lidt om tiden efter Aakjærs død i 1930. Det er blevet til et charmerende og hyggeligt tilbageblik til en tid og et sted, der spillede en stor rolle for mange mennesker – også ud over de berømtheder: politikere og kunstnere, som kom til festerne eller på besøg i hverdagen, altid gæstfrit modtaget. Aakjærs socialreformatoriske indsats påkaldte sig fornyet interesse i 1970'erne, og hans sange synges endnu til pragtfulde melodier fra samtiden. Men den store del af hans lyrik med dens helt særlige tone dyrkes næppe af mange i dag, og det er i grunden en skam. Solvejg Bjerres bog er som den fra en fjern fortid; men for mange vil den kalde minder frem – også hos nærværende anmelder, der har kendt et par af de personligheder, der afbildes, og også som dreng været til Jenlefest – og aldrig glemt det!

Finn H. Lauridsen

Tage Kaarsted og Per Boje: *Thomas B. Thrige. Primus Motor*. (Thomas B. Thriges fond, 1983), 236 s.

Firmaer og virksomheder markerer deres mærkedage forskelligt. Nogle nøjes med særlige arrangementer for medarbejderne, mens andre festligholder begivenheden med udsendelse af et særligt skrift, et jubilæumsskrift, der naturligvis kan være af forskellig kvalitet, såvel indholds- som udstyrmæssigt.

I nogle tilfælde overlades skribentrollen til en medarbejder, hvis særlige kvalifikation måske blot er den, at han har interesseret sig for virksomhedens fortid. Der er dog også set flere eksempler på, at lejligheden benyttes til at få en ældre medarbejder til at gå på førtidspension, og med loven i hånd er der så plads til aflønning af 200 ar-

bejdstimer årligt. Atter andre virksomheder henvender sig til et reklamebureau – og så får de, hvad der betales for: En fin tryksag på godt papir – men ofte med et fagligt svagt indhold.

Den bedste løsning er naturligvis at tage kontakt med en faghistoriker. For hvad er virksomhedshistorie i grunden andet end almindelig historie set inde fra virksomheden, da den jo er et element i samfundsudviklingen og nødvendigvis må fungere og virke på de præmisser, som lovgivning og den tekniske og merkantile udvikling giver mulighed for.

Det er lykkeligvis den løsning. Thoms B. Thrige's Fond valgte, da det skulle markere 50 året for Fondens oprettelse. Resultatet er da også blevet et spændende stykke iværksætter- og industrihistorie.

Opgaven er delt mellem de to forfattere, således at Tage Kaarsted biograferer personen Thomas B. Thrige, mens Per Boje skriver om selve virksomheden og dens produktion, set i et samfundsmæssigt og branchemæssigt perspektiv.

Der kan naturligvis altid rejses kritik af en sådan opdeling, men den tilgodeser den knap så interesserede læser, der således kan nøjes med at læse det meget levende og underholdende portræt af fabrikanten.

Kaarsted tegner med sikker hånd de ydre rammer for manden og familien, viser hvorledes Thrige allerede i de unge år målrettet søgte til udlandet og til USA, hvor han også bevidst søgte den nyeste viden: teknisk, produktionsmæssigt og afsætningsmæssigt.

Kaarsted's portræt viser Thrige som storfabrikant, lokalpolitiker, donator og endelig som privatperson. Som offentlig person havde Thrige betydelig succes, men Kaarsted viser, hvordan han i de senere år privat mødte megen modgang. Han måtte således nødtvun-

gent erkende, at ingen af hans børn kunne videreføre fabrikken, og at fabrikantens stadig dårligere ægteskab kunne få uheldige konsekvenser for virksomheden. En løsning på disse vanskeligheder lå i etablering af en fond, der blev til ved årsskiftet 1933/34, og hvortil han overførte størstedelen af sin formue.

Per Bojes afsnit har en ganske anden karakter. Han indleder med at beskrive det teknologiske grundlag for Thrige's virksomhed: Danmarks industrielle udvikling og fremvæksten af den første spæde elektrificering. Thrige etablerede sig på det elektromekaniske marked på et yderst gunstigt tidspunkt med stigende efterspørgsel. Til at begynde med leverede han fortrinsvis til det lokale marked, men virksomheden blev hurtigt landsdækkende. En forklaring på den hurtige succes ses i lyset af den nyeste teknologi og markedets teknisk mest perfekte motor, udviklet af Thrige selv.

Der fortsættes med en indgående beskrivelse af salg og udvikling af nye produkter under skiftende konjunkturer og med en beskrivelse af virksomhedens overgang til standardisering af komponenter.

Et interessant højdepunkt er en analyse af branchesamarbejdet i Dynamotor fra 1922, hvor målet for medlemmerne var prisaftaler mellem de danske fabrikanter, vendt mod udenlandske konkurrenter netop i en tid med et vigende marked under lavkonjunkturerne efter Første verdenskrig. Thrige og Titan var de ledende i dette arbejde, der ikke blev mindre interessant, da der i 1927 yderligere blev lavet en samarbejdsaftale mellem Dynamotor og Protektor, der var elektrostallørernes brancheforening.

Virksomhedens hele organisation underkaster Per Boje en indgående analyse, og det påvises, hvordan løn-

omkostningerne bevidst blev holdt nede ved indførelse af billigere arbejdskraft og maskiner, således at produktionsværdien pr. medarbejder steg.

Også en undersøgelse af virksomhedens finansiering afdækker interessante træk. De første år måtte fabrikanten ty til stadig flere lån hos den nærmeste familie, men hurtigt steg egenkapitalens andel, og virksomheden blev særdeles velkonsolideret.

Per Boje påviser også, hvordan fabrikken havde et klart blik for markedet og behændigt var i stand til at tilbyde nye produkter. Det understreges, at Thrige tidligt – sikkert under indtryk af USA-årene – netop tillagde reklamen afgørende betydning for virksomhedens afsætning.

I et sidste hovedafsnit behandles Thriges interesse for automobilproduktion og overtagelse af De forenede Automobilfabrikker og siden af Vognfabrikken Scandia i Randers i 1930. Dette køb skulle ikke blot medvirke til at reducere den indenlandske konkurrence, men også sikre moderfirmaet afsætning af elektrisk udstyr til tog og sporvogne, og med en stor økonomisk indsats blev fabrikken i Randers da også moderniseret i 1931. I dag er den en af hjørnestenene i Thrige-fonden.

Sammenholdes de to forfatters bidrag er forskellen i angrebsvinklen påfaldende. I Kaarsteds afsnit spiller personen Thomas B. Thrige en afgørende rolle for hele virksomhedens udvikling, mens han for Per Boje reduceres. Her er der til gengæld en tendens til at erstatte personen og vel også medarbejderne med tabeller, der så står som et vidnesbyrd om virksomhedens »drivkræfter«. Naturligvis er tabellerne meget sigende, men på den anden side har de en tendens til at anonymisere medarbejdere og ingeniører. Det kunne nok have været af interesse at få klarlagt ikke mindst ingeniørernes be-

tydning for virksomhedens udvikling.

Forskellen i de to afsnit er så åbenbar, at læseren kan få den opfattelse, at historiesynet hos de to forfattere må være forskelligt – men forskellen er måske bevidst?

Det er et værdifuldt stykke industrihistorie, der her er fremlagt på en sober og fængslende måde – og så er det hele naturligvis velillustreret med bl.a. virksomhedens omfattende annoncemateriale og fotos.

Det er et imponerende kildemateriale, der er gennemgået og benyttet. Virksomhedens eget arkiv synes kun delvis bevaret, men med sikker hånd er det alligevel lykkedes for forfatterne på grundlag af andet materiale – trykt som utrykt – fra bl.a. banker, organisationer, andre elektromekaniske virksomheder, fabrikstilsynet og meget mere at skabe et solidt billede af virksomheden.

Det skal derfor påskønnes, at Fondet valgte den løsning at lade faghistorikere udarbejde virksomhedens 50-årsskift. Med det fremlagte arbejde er der skabt et godt grundlag for den videre forskning i et forsømt industrihistorisk område – elektrificeringen af Danmark.

Henrik Fode

Reginald Spink: *40 år efter. En englænders spredte erindringer om krig og fred.* (Odense Universitetsforlag, 1983). 133 s.

Reginald Spink, der sammen med Ralph Hollingworth i 1940-41 opbyggede SOEs danske afdeling, har lidt samme skæbne som mange andre, der var centralt placeret i dansk modstandsbevægelse. I deres erindringer har de sådan set spændende ting at berette; men de følger alligevel kun få nye detaljer til, hvad man allerede længe

har kunnet læse hos Hæstrup.

Spinks lille bog er mest interessant for sin skildring af mennesker og hverdagskår. Den trange start for SOEs danske afdeling illustreres billedligt som et rum med et bord og to stole, en tavs telefon og to brevbakker mærket »ind« og »ud«, begge tomme. Chefen, commander Hollingworth, lærer vi lidt bedre at kende, når vi får at vide, at han før besættelsen var beskæftiget i den københavnske cykelbranche og blandt andet introducerede sofa-cyklen.

Mest udførligt er naturligvis hverdagsportrættet af Spink selv, den 22-årige kontorist fra Yorkshire, der i 1928 gjorde turen over Nordsøen og i de følgende år ernærede sig som sprog-lærer og journalist i København, fik et job ved konsulatet, da krigen brød ud, og måtte forlade landet med det britiske diplomattog i april 1940. Denne uprofessionelle baggrund for hans betroede stilling i SOE kendetegner i sig selv organisationens improviserede præg, skabt som den var på et tidspunkt, hvor modstandsbevægelser i besatte lande endnu var en påstand med ukendt indhold.

Henning Poulsen

Erik Thostrup Jacobsen: *Foden i Døren. Danmark mellem Sovjetunionen og England 1944-45*. (Odense Universitetsforlag, 1984). 136 s.

Bogens emne er de allierede stormagters holdning over for de ledende kredse i Danmark – Frihedsrådet og de samarbejdende politiske partier – da disse i krigens slutfase forhandlede om befrielsesregeringens sammensætning. Det er tidligere behandlet af Jørgen Hæstrup og Mary Dau, og bogen rummer ingen epokegørende nyheder.

Den britiske holdning er uddybet og dokumenteret gennem studier i Foreign Offices arkiv. De bekræfter, at England stræbte mod at forlige de danske parter, og fastslår, at England opfattede den sovjetiske politik som et forsøg på at splitte dem for ensidigt at satse på Frihedsrådet. Om denne opfattelse, som forfatteren har gjort til sin egen, kan stå for en tilsvarende prøve, har han ikke kunnet konstatere uden tilgang til de sovjetiske arkiver. En noget mere forsigtig konklusion havde derfor nok været på sin plads, især da det foreliggende materiale ikke entydigt peger i den retning.

Det er nok muligt, at Sovjet forestillede sig Frihedsrådet som tyngdepunkt i en »folkefrontsregering«; men selv i så fald måtte det være et problem, at Socialdemokratiet kom til at stå udenfor. Ved ensidigt at holde på Frihedsrådet ville Sovjet komme til at spænde ben for den organisatoriske enhedsfront, som DKP som andre kommunistiske partier tilstræbte gennem en sammenslutning af de to arbejderpartier. På den baggrund kan hovedkilden, Døssings udførlige referat af sin samtale med viceudenrigsminister Dekanov 17. jan. 1945, også læses på en anden måde. Forfatteren har hæftet sig ved kritikken af den tidligere regerings politik, men burde nok have søgt at forklare, hvorfor Dekanov så ihærdigt, om end forgæves, prøvede at få Døssing til at rehabilitere i det mindste dele af Socialdemokratiet. Der er intet til hinder for at antage, at også Sovjet foretrak et dansk kompromis, om end måske på lidt andre betingelser, end briterne forestillede sig.

Henning Poulsen

Steen M. Andersen: *Modstandsorganisationen Ringen 1941-1945. Oplysning – kamp – politik.* (Odense Universitetsforlag, 1984). 194 s.

Bogen må hilses velkommen som den første samlede fremstilling af en af de store modstandsorganisationer.

Forfatteren har suppleret det eksisterende arkivmateriale med en række interviewberetninger, som især er vigtige før august 1943. Det er lykkedes at tegne et billede af, hvad organisationen – dengang under navnet Dansk Studiering – omfattede, hvordan den var organiseret, og hvordan den virkede. Det påvises bl.a., at både Frode Jakobsen og formanden Erik Møller spillede en reel rolle i organisationsarbejdet, og at der virkelig var tale om en bred dækning med studiekredse over hele landet.

Mindre overbevisende er svaret på, hvad Ringen var i de første år. Forfatteren lægger megen vægt på, at de ledende folk var knyttet til regeringspartierne og fremhæver især den socialdemokratiske dominans, som siden trådte åbent frem i Ringens Arbejdergrupper. Han gør også opmærksom på den dobbelthed, som bestod i, at nogle kredse ville standse ved oplysningsvirksomheden, mens Frode Jakobsen og andre sigtede mod aktiv modstand. Ved hjælp af en ikke særlig heldig skala, som den franske historiker Henri Michel har opstillet, vil forfatteren som helhed indplacere Dansk Studiering på modstandens nederste trin, ulydighedsfasen. Han bruger også udtrykket civil modstand.

Spørgsmålet er imidlertid, om dette giver nogen forståelse af de intentioner, der bandt organisationen sammen i 1942-43. Der nævnes en udtalelse af Erik Møller over for P. Munch i marts 1942, hvor Erik Møller henholdt sig til muligheden for, at de politiske partier

ikke kunne fortsætte, med andre ord, at forholdene i Danmark blev som i alle andre tyskbesatte lande. Både gennem sin opbygning i faglige grupper og gennem sin brede, moderate linie minder Dansk Studiering så meget om den civile norske hjemmefrontsledelse, at det burde have været eftersporet, om der lå et forbillede her, om man i Dansk Studiering var enige om at forberede sig på et tilsvarende defensivt arbejde for at forhindre en nazificering af det danske samfundsliv. I så fald begyndte Ringen som noget kvalitativt andet end et forstade til militær modstand.

Som det faktisk gik, kom Ringens indsats først og fremmest til at ligge i opbygningen af militære grupper efter 29. august, i varetagelse af en række tekniske og koordinerende funktioner og i Frode Jakobsens stærke stilling i Frihedsrådet. Om sidstnævnte tilføjes ikke meget nyt; men forfatteren understreger kontinuiteten i Frode Jakobsens holdning, som gav sig markant udtryk i, at han blokerede kommunisternes og Dansk Samlings forsøg på at give modstandsbevægelsen et økonomisk-socialt program og fastholdt dens nationale, krigsbetingede karakter.

Henning Poulsen

Erik Svensson: *Stormfuglen i dansk politik. Christmas Møller – og hans dramatiske kamp i nationalpolitisk perspektiv.* (Arkona, 1983). 192 s.

Bogen bygger på besvarelsen af prisopgaven »Christmas Møller og Sønderjylland«, der blev præmieret af Christmas Møllers mindefond, som også har ydet tilskud til udgivelsen. Et stærkt, beundrende engagement i denne myteomspundne skikkelse er det bærende element i fremstillingen. Svensson har fundet nye enkeltheder frem fra flere

privatarkiver. Bogen er skrevet under det synspunkt, at det nationale engagement, konkretiseret i det sønderjyske spørgsmål, var grundlaget for Christmas Møllers hele politiske virke. Den rummer ikke blot en redegørelse for hans grænsepolitiske standpunkter 1918-1920 og 1945-1948, men også brudstykker af en bredere politisk biografi, som der i dansk historieskrivning efterhånden er et reelt behov for.

Johan Peter Noack

Franz Wingender: *Mit danske liv. Baggrund og grundlag for en tilværelse som dansk i Sydslesvig 1920-1950.* (Rosenkilde og Bagger, 1983). 220 s., 150 kr.

Franz Wingenders bog om barndoms- og ungdomsårene (født 1918) i Sydslesvig er ikke en erindringsbog i snæver forstand. Den indledes med et længere vue over danskhedens udvikling i landsdelen fra 1864 og frem til 1930'erne, der fylder omkring en trediedel af bogen og som har mere karakter af at være en mindretalshistorie i bred forstand. Her skildres baggrunden og grundlaget for en tilværelse som dansk i Sydslesvig specielt i Weimartiden og i begyndelsen af nazitiden, mens forfatteren selv kun optræder i glimt.

Fra midten af 1930'erne koncentrerer fremstillingen om Wingenders egne oplevelser og virke først som handelslærling, dernæst som soldat og endelig som ungdomssekretær under Sydslesvigs danske ungdomsforeninger. Her berøres såvel det indre liv i mindretallet – såsom familien, skolen, foreningslivet og pressen – som forholdet til myndighederne og den tysksindede befolkning i almindelighed.

Nyt for de fleste er nok skildringen af det illegale arbejde vendt mod værnemagten, som kredse inden for min-

dretallet deltog i ved slutningen af krigen 1944-45. Tilsvarende belyses forholdet til den engelske besættelsesmagt i de første efterkrigsår, der heller ikke var uden problemer for mindretallet. Wingender kommer også ind på problemet med de mange tidligere overbeviste tyskere, som i disse år sluttede sig til det danske mindretal. Skulle man afvise dem eller acceptere deres »omvendelse« til danskheden? Wingenders svar er her det rimelige, at hvis man selv vil have retten til at revidere et standpunkt og i givet fald tage nyt bestik, så må man også indrømme sine medmennesker denne ret. Det gælder ikke mindst for et grænselandsmenneske, hvis slægt gennem generationer har måttet leve under meget skiftende politiske og nationale vilkår.

Erindringerne slutter omkring 1950 på et tidspunkt, hvor forholdet igen var meget spændt mellem mindretallet og de tyske myndigheder. Det er lidt synd, at forfatteren ikke her fører fremstillingen op til i hvert fald 1955, da København-Bonn erklæringerne banede vejen for en ny national afspænding i grænselandet. Især da Wingender formår at skrive levende og engageret på en måde, som gør hans erindringer til spændende læsning.

Bogen afsluttes på siderne 159-212 med en yderst fyldig tidstavle udarbejdet af Johann Runge. Den er et meget nyttigt værktøj til studiet af det danske mindretals historie og en god støtte til læsningen af Wingenders fremstilling.

Henrik Becker-Christensen

Gustav Albeck: *Universitet og Folk. Bidrag til den folkelige universitetsundervisnings historie i Danmark med et udblik til Folkeuniversiteterne i Norge og Sverige.* (Gyldendal, 1984). 423 s. 225,- kr.

Det danske folkeuniversitets historie rækker tilbage til 1898. Sidst har den været behandlet i et jubilæumsskrift fra 1949. Men to gange siden da har Folkeuniversitetet fået luft under vingerne. Første gang netop omkring 1949, da det allierede sig med UNIFO, unge akademikers vellykkede kursusvirksomhed i hovedstaden startet i befruelsåret 1945. Anden gang i 1968, da den nye fritidsundervisningslov gav virksomheden trykke rammer, især med oprettelsen af et landssekretariat i Odense ledet af en fastansat studierektor. I tilknytning til det nye arnested voksede antallet af folkeuniversitetskomiteer uden for universitetsbyerne i løbet af fire år fra omkring 20 til 85. Samtidig voksede deltagerantallet. I 1982 nåede det op på over 43.000.

At følge hele denne udvikling i sammenhæng med det tidligere forløb er formålet med Århusprofessoren Gustav Albecks digre bog. »Målet har været« – skriver han i forordet – »så objektivt som muligt at skildre baggrunden for den folkelige universitetsundervisnings oprettelse og placering inden for dansk folkeoplysning og voksenundervisning i fortid og nutid.« Som humanistisk videnskabsmand og mangeårig deltager i virksomheden har Albeck haft fortrinlige forudsætninger for at løse denne opgave. Det har han gjort med et bredt perspektiv, ja så bredt at selve forhistorien fylder godt og vel bogens første hundrede sider.

Allerede forhistorien er fængslende, men man undres over at den velbevandrede Grundtvigforsker i sit slutningskapitel påstår at det var Grundt-

vigs tanke »at skabe en institution der på en måde supplerede universitetets undervisning«. Var det meningen med hans planer i 1830'erne og 1840'erne om oprettelse af en kongelig dansk-folkelig højskole i Sorø? Den skulle da ikke blot være helt uafhængig af, men ligefrem stå som modsætning til det »latinske« universitet i København!

De private folkehøjskoler der blev oprettet rundt i landet af Grundtvigdisciple i anden halvdel af forrige århundrede fik i modsætning til Grundtvigs eget skoleprogram et kristeligt anstrøg, men skønt deres ledende folk var akademikere havde de overtaget Grundtvigs afvisende holdning over for universitetet. Det virkede derfor overraskende at der på folkehøjskolerens tiltag i 1894 blev oprettet årlige universitetskursus for skolernes lærere. Hertil blev der ydet statstilskud.

På denne baggrund – der ridses udførligt op af Albeck – skulle man tro at der var mulighed for forståelse, ja måske arbejdsdeling mellem folkehøjskolens folk og de kredse i hovedstaden der i 1898 fik oprettet Folkeuniversitetet. Det var dels liberale akademikere, dels ihærdige arbejderoplysningsfolk der stod bag. De var grebet af den engelske University Extension-bevægelse. Den var udgået fra Cambridge og Oxford under mottoet: Bring universitetet til folket, når folket ikke kan komme til universitetet. Den engelske »universitetsudvidelse« havde fået stormende tilslutning til kursus ledet af videnskabsmænd der holdt foredrag i hele rækker med vejledende grundrids og efterfulgt af spørgsmål fra tilhørerne. Det samme skulle nu prøves i Danmark. Det blev bakket op af universitetets lærerforsamling, og der blev – ligesom til de igangsatte kursus for højskolelærere – ydet statstilskud til virksomheden. Det hang – hvad Albeck ikke bemærker – sammen med situa-

tionen efter det politiske forlig i foråret 1894.

Hvad lå så nærmere end at søge samarbejde med folkehøjskolerne? Det tegnede det også til i begyndelsen, men da den unge Vilhelm Rasmussen gav sig til at holde foredrag om tabu-embedet udviklingslæren og da Georg Brandes i selve Sorø 1901 priste »universitetsudvidelsen« og Studentersamfundets »flyvende højskolevirksomhed« i modsætning til »den stillestående under hvilken det stundom risikeres at Holger Danskes skæg gror fast i stenbordet«, da slog højskolemændene bak, og det kom til et aldrig helet brud. Som Folkeuniversitetets formand erklærede den ansete historiker Kristian Erslev at Brandes ikke havde talt på Folkeuniversitetets vegne og at man gerne fortsat ville samvirke med folkehøjskolen, selv om Folkeuniversitetet alene så det som sin opgave »at gøre videnskabens resultater og metoder bekendte for videre kredse«. Det hjalp desværre ikke. Albecks objektive skildring af dette forløb – der ikke indeholder det værdiladede ord »desværre« – hører til bogens mest spændende kapitler og indeholder et væsentligt bidrag til dansk kultur- og åndshistorie.

Kravet om objektivitet når det gjaldt emner og forelæsere bragte Folkeuniversitetet i klemme mellem to grupper i samfundet. Arbejderne ønskede en oplysning der kunne styrke dem i deres sociale og politiske kamp, og de ønskede foredragsholdere fra deres egne rækker. Ellers ville de ikke komme. Landboerne var vant til højskoleforedrag i forsamlingshusene og syntes ikke de havde brug for andet. Ja, det kom så vidt at partiet Venstre – der havde absolut flertal i folketing og finansudvalg – i 1911 helt slettede tilskuddet til Folkeuniversitetet. Det var dog en venstremand, den retsindige dr. Laust Moltesen, der året efter fik gen-

nemført et nyt, men lavere tilskud, og det gik kun igennem folketinget med én stemmes flertal. Samtidig forbedredes folkehøjskolernes stilling.

Gennem trængsler og genvordigheder lykkedes det Folkeuniversitetsudvalget at opretholde virksomheden. Professor Albecks redegørelse herfor er dokumentarisk, med institutionens eget arkiv og med presse- og brevstof som kildegrundlag. Hovedlinien er kronologisk, men princippet er ikke konsekvent gennemført. For eksempel er der i et kapitel »Nye initiativer«, omhandlende bl.a. mislykkede planer om sommermøder i årene 1903-10, et pludseligt spring til omtale af sommermøder efter Anden verdenskrig. Denne sammenblanding af et kronologisk og et tematisk princip virker ikke heldig.

Objektivitetsprincippet føler Albeck sig til gengæld forpligtet af. Det går så vidt at han kun undtagelsesvis – f.eks. når det gælder Tyge Bøchers korte formandsperiode 1959-64 – indlader sig på karakteristik endsige vurdering af de handlende personer. De nævnes og citeres, men de fremstår ikke i et relief som hjælper læseren til at opfatte vægten af deres udsagn. Og i kapitlet »1911-katastrofen« – om statstilskudet der blev inddraget – søger læseren forgæves svar på det nærliggende spørgsmål: Hvem var så den skurk der stod bag ved denne handling? Svaret kan ikke være »Venstre«, for Venstre var ikke enigt. Måske kunne svaret findes i kultusminister Jacob Appels bevarede breve til hustruen i Askov. Afgørelsen var ikke efter hans hoved, og Moltesen – der søgte at hindre den og fik genindført tilskud næste år – var Appels nære ven. Det er ikke nævnt i bogen.

Bogens undertitel »Bidrag til ...« burde måske bremse yderligere bemærkninger. Det er apparatets opbygning og funktion der er hovedsagen, og

de er grundigt undersøgt. Det kan dog hist og her knibe med overskueligheden, f.eks. i institutionens samspil med universitetsverdenen. Er det ikke blevet alvorligt svækket ved Folkeuniversitetets administrative tilknytning til direktoratet for folkeoplysning? Det siges ikke, men det anes.

Uden for redegørelsen for apparatet er der et spørgsmål fra læseren som ikke kan tilbageholdes: Hvem var det så der optrådte på arenaen? Kunne man ikke, f.eks. med ti eller femten års mellemrum, have fået lidt at vide om sammensætningen af lærerkorpset, fagligt og aldersmæssigt? Det blev jo – i hvert fald i ældre tid – håndplukket. Det virker overraskende at folkeuniversitetsudvalget først i 1912 kom i tanker om at bruge gymnasierektorer og arkivarer fra landsarkiverne som lærere – og det med den motivering at man derved ville spare penge til rejse og ophold!

Hvordan de optrædende virkede på tilhørerne kan naturligvis kun sporadisk oplyses. Det er ikke sket i bogen, i hvert fald ikke med konkrete eksempler. Selv mindes anmelderen fra sin drengetid i Kolding hvor spændende det var at følge rækker i Folkeuniversitetet og studere de medfølgende grundrids. Som 12-årig fulgte han dr. Victor Madsens lysbilledforedrag om Danmarks geologiske tilblivelse og ældste bebyggelse i Arbejderforeningens tilrøgede sal i Låsbygade. Året efter gjaldt det Aage Meyer Benedictsens række om Østerland og Vesterland. Det foregik i Højskolehjemmets mere fornemme sal. Her var det ikke arbejderne, men et bredere udsnit af befolkningen der fyldte salen. I begge – og flere – tilfælde var det uforglemmelige oplevelser.

Ovenstående skal ikke give det indtryk at professor Albecks bog skuffer. Han har fremdraget væsentligt og hid-

til ukendt stof, og han har gjort nøjternt og tilforladeligt rede for den rolle som Folkeuniversitetet har haft til formål at spille og stadig spiller i dansk folkeoplysnings tjeneste ved – med Erslevs ord fra 1902 – »at gøre videnskabens resultater og metoder bekendte for videre kredse«.

Roar Skovmand

Henrik Christoffersen: *Dansk velfærdspolitik efter 1945*. (Nyt Nordisk Forlag. Arnold Busck, 1984). 230 s.

Det er en værdifuld bog Henrik Christoffersen har skrevet. Han er cand. polit., født i 1950 og kendt for sin *Det offentlige og samfundsudviklingen* (1978) og for *Samfundets organisation* (1981), der er et led i værket *Erhverv og Samfund*, som redigeres af Svend Aage Hansen og Poul Milhøj, og som har afløst Milhøjs *Danmarks Statistik* fra 60'erne som grundlag for undervisningen af økonomistuderende. Også den nu foreliggende bog tegner billedet af en forsker som har ladet sig tilskynde af Svend Aage Hansens lærergerning og forfatterskab.

Det er, siger forfatteren straks i sin indledning, »en bog om den offentlige sektor i Danmark«. Han er da også fortrolig med den nyeste politologiske forskning. Navne som Erik Damgaard, Jørgen Grønnegård Christensen, Poul Meyer og Mogens N. Pedersen indgår i hans litteraturfortegnelse og nogle af deres vigtigste resultater tydeligvis i hans fremstilling. Hans kapitel om administrationsapparatet er en fortræffelig oversigt på kun 34 sider, anbefales værdig for enhver der gerne vil have en indføring i hvad der er foregået (og ikke foregået) på dette vigtige felt.

Hovedvægten ligger naturligvis på hvad økonomien har særlige forudsæt-

ninger for at yde. Bogens sidste halvdel udgøres af fem kapitler om den økonomiske politik henholdsvis 1945-1950, 1950-1957, 1957-1961, 1961-1973 og fra 1973 helt til bogen gik i trykken. Hvert af disse kapitler skildrer, efter en indledning, erhvervenes situation, de offentlige finanser, pengeforholdene, inflation og indkomstfordeling samt udenrigshandel og betalingsbalance. Den stramme disposition sikrer overblik både på tværs og på langs over et stof der så let gør en fremstilling diffus.

Fremstillingen er nøgternt forklarende, lykkeligvis. Vi skal ikke indoktrineres. Hvilket netop forlener de skarpe vurderinger forfatteren indimellem formulerer, med des større vægt. To eksempler (pp. 152 og 162): »Når der til stadighed gennem 1960'erne fra de ansvarlige politikere blev henvist til den offentlige udgiftsekspllosion og den usikre efterspørgselsstyrings sammenhæng med mangelen på informations- og styringsmidler samtidig med at omfanget og standarden af den offentlige virksomhed løbende blev sat stærkt i vejret, er der ... i ikke ubetydelig grad tale om en ansvarsflygtigelse«, og »især efter at de hurtigere samfundsforandringer satte ind omkring 1960 kan det nok siges, at politisk fastlåsning i folketinget forklarer, hvorledes betydelige områder for den økonomiske politik i bemærkelsesværdig grad har været præget af ikke-beslutning. Velfærdsstatens økonomiske politik rummer også et element af »visnepolitik« i sig«. (De to citater er desværre også eksempler på at forfatteren ikke altid arbejder så længe med sit sprog at det bliver en lyst at læse det).

Historisk set kan man undre sig over forfatterens kronologisk snævre afgrænsning af velfærdsstaten. Den er for ham tiden efter 1945 med højdepunkt i årene ca. 1960 til 1982, dog at

man for Danmarks vedkommende »med god ret« kan føre dens historie tilbage til begyndelsen af 1930'erne (p. 11). Dertil er at sige at Stauning-Munch regeringens af krisen fremtvungne regulering og dirigering af erhvervslivet dog havde sin forløber i Ove Rodes »regereri« under første verdenskrig og i tilløb desforinden, og at Steinckes socialreform mest af alt var en, i sig selv beundringsværdig, systematisering af lovgivning der var blevet til igennem fire årtier. Det er en af bogens dyder at den understreger hvorledes velfærdsstaten bygger på samme grundsynspunkt som den liberalistiske teori, at staten har til opgave at fremme alle borgernes velstand (p. 12), bare at virkelighedsbilledet og midlerne er så forskellige. Baggrunden må søges i organiseringens og den almindelige valgets gennembrud i årtierne omkring århundredskiftet, ellers får man ikke faktorer som Henrik Christoffersen selv tillægger stor betydning, sat i rette perspektiv. Hvis velfærdsstaten først bliver til virkelighed efter 1945, så havde den i hvert fald længe været på vej.

Denne snæverhed i perspektivet har vel sammenhæng med at velfærdsstatsbegrebet for økonomer i så høj grad – og ikke med urette – forbindes med Keynes' navn (der iøvrigt kun nævnes én gang i denne bog). Derved hæftes interessen især ved dirigeringspolitikken, som først han gav en teoretisk grundelse, og mindre ved socialpolitikken, som forfatteren ofrer knapt så megen plads på. Der savnes i bogen en indgående drøftelse af hvad det er formålstjenligt at forstå ved velfærds politik og velfærdsstat; en sådan vilde et længere og bredere historisk perspektiv have fremtvunget.

Bogens sigte er ikke teoretisk. Der er så lidt teoretisk drøftelse at det er svært at blive klar over forfatterens

holdning til keynesianismen. Han er ikke upåvirket af kritikken af den. En bemærkning p. 20 synes således at genspejle Buchanan & Wagners skeptiske holdning til om den er forenelig med demokrati. Des mere kan man fristes til at sætte spørgsmålstegn ved hans tilbøjelighed til at opfatte firkløverregeringens kursskifte som et brud med velfærdspolitikken. Netop med Henrik Christoffersens egen ganske skarpe kritik af den økonomiske politik i 60'erne og 70'erne in mente (jvf. ovenstående citater, som har mange paralleller) kunde der spørges om kursskiftet gælder midler mere end mål, og i hvert fald om det ikke er lovlig tidligt at sætte punktum for en periode, så meget mere som den ovenfor antydede baggrund for velfærdsstaten fortsat er til stede. Historien er ofte to skridt frem og ét tilbage, og en reaktion måtte der vel komme oven på 60'ernes og 70'ernes økonomiske politik, der var mere keynesiansk end Keynes'sk eller – det synes forfatteren selv at mene – rent ud dårlig og uigennemtænkt keynesianisme.

Erik Rasmussen

Henrik Søborg: *Socialdemokratiet og staten. Socialdemokratiets økonomiske politik 1945-72*. (Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie, Skriftserie nr. 15, 1983). 304 s.

Henrik Søborg fra Institut for Historie og Samfundsfag ved Roskilde Universitetscenter forsøger i denne bog især at beskrive SD's planøkonomiske politik fra 1945 til 1972 og at analysere de økonomiske og politiske forhold, der var bestemmende for denne politik.

Bogen er opdelt i 3 hovedafsnit dækkende perioderne 1945-47, 1948-58 og 1958-73, og hvert af disse hovedafsnit

indledes med en gennemgang af først de internationale økonomisk-politiske forhold, dernæst industriens og landbrugets produktions- og afsætningsforhold og endelig DSF/LO's lønforhandlingspolitik.

Søborgs hovedkonklusion er, at SD ikke fik realiseret sine overordnede og langsigtede planøkonomiske mål, hvilket først og fremmest skyldtes borgerlig modstand, men også manglende aktiv støtte fra arbejderstanden.

Til bogens fortrin hører en spændende problemstilling, en fornuftig struktur samt en relativ rimelig redegørelse for de økonomiske overvejelser i SD og for ændringerne i partiets økonomiske strategi.

Manglerne er imidlertid mange – og flere af dem yderst alvorlige.

For det første er der graverende metodiske og kildeanalytiske svagheder. Til de centrale afsnit om SD's økonomiske politik har forfatteren således kun – og helt ureflekteret – anvendt SD's offentliggjorte materiale. På Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv skulle det ellers være muligt at få adgang til internt socialdemokratisk materiale, der er langt bedre til belysning af de økonomiske overvejelser/diskussioner i SD. Til afsnittene om den internationale udvikling har Søborg især – og igen helt ureflekteret – anvendt de mest rabiate revisionister (bl.a. Horowitz og Kolko), hvilket giver disse afsnit alvorlig slagside. Videre bygger forfatteren ofte på sekundære kilder frem for primære, ligesom der undertiden savnes både præcise kildehenvisninger og fuldstændige bibliografiske oplysninger. Endelig efterlyses inddragelse af central, nyere litteratur (f. eks. Mogens Nielsen: *Socialdemokratiet og enheden i arbejderbevægelsen 1943-1945*, København 1978 og Erik Mader: *SF under »det røde kabinet« 1966-1968*, Odense 1979) samt anvendelse af

de nyeste udgaver af de generelle fremstillinger. Det er invaliderende for arbejdet, at forfatteren forholder sig så ukritisk og uproblematiserende til sit kildemateriale, og at han forsynder sig imod elementære faglige regler og alment accepterede videnskabelige normer.

For det andet savnes en begrebsafklaring. Først og fremmest mangler der en præcisering af, at det faktisk kun er det planøkonomiske aspekt i SD's økonomiske politik, der behandles, og videre efterlyses en definition af en lang række diffuse begreber som f.eks. »borgerskab«, »småborgerskab« og »industriborgerskab« m.fl.

For det tredje beskrives både industri- og landbrugsforhold plus DsF/LO's lønforhandlingspolitik – der trods alt blot skal tjene som baggrund for behandlingen af SD's økonomiske politik – alt for omstændeligt. De meget detaljerede gennemgange kædes heller ikke tilstrækkeligt sammen med bogens hovedproblemstilling.

For det fjerde er afsnittene om den internationale udvikling, der fortrinsvis er baseret på ensidig litteratur, uacceptable. Dels er der tale om udeladelser af væsentlige historiske begivenheder, f.eks. Prag-kuppet i 1948, og dels fremsættes der flere uhyrlige og forkerter påstande. Eksempelvis påstår forfatteren – uden dokumentation – at det var USA, der forhindrede SD i at føre planøkonomi, idet amerikanerne som betingelse for Marshall-hjælpen krævede, at planøkonomi blev opgivet. Den norske historiker Geir Lundestad, der har undersøgt USA's politik over for Skandinavien efter 1945 (America, Scandinavia, and the Cold War 1945-1949, Oslo 1980), har ellers klart dokumenteret, at USA ikke stillede sådanne betingelser.

For det femte kan Søborgs hovedtese og flere af hans fortolkninger disku-

teres. Tesen om, at realiseringen af SD's planøkonomi især strandede på modstand fra de borgerlige partier, hvis parlamentariske støtte SD var afhængig af, er for ensidig og gælder i hvert fald ikke perioden 1966-68, hvor SD og SF havde flertal. Mærkeligt nok undersøger forfatteren ikke, hvordan det gik med de planøkonomiske ideer i denne fase, hvor der var parlamentarisk mulighed for at gennemføre dem. Der efterlyses en grundigere og mere nuanceret behandling af det komplekse, men yderst interessante spørgsmål om, hvorfor SD ikke fik virkeliggjort sit planøkonomiske program. Skuffelsen over udviklingen i Sovjetunionen og Østeuropa (totalitær tvangøkonomi) burde være understreget kraftigere, de dårlige erfaringer med planøkonomi i f.eks. England burde være omtalt/diskuteret og endelig kunne det være drøftet, hvorvidt SD havde opgivet sine oprindelige planøkonomiske forestillinger af valgtaktiske og opportunistiske grunde. Andre af forfatterens årsagsforklaringer er ligeledes problematiske. F.eks. påstår Søborg ensidigt og forenklet, at enhedsforhandlingerne mellem SD og DKP i sommeren 1945 brød sammen på grund af SD, ligesom han – igen ensidigt og forenklet – mener, at SD tabte valget i oktober 1945 på grund af sin vrangvillige holdning i enhedsforhandlingerne. I det hele taget er bogen belastet af forfatterens stærkt kritiske holdning til SD.

Ud over ovennævnte svagheder skæmmes bogen af overlapninger, for mange og lange citater, dårligt sprog, unødvendige fremmedord samt en masse trykfejl.

Trods enkelte gode momenter er manglerne ved bogen af en så fatal karakter, at den må betegnes som et uvidenskabeligt, ubearbejdet og sjusket arbejde, der ikke har fortjent at blive

udgivet med støtte fra Det samfundsvidenskabelige Forskningsråd.

Peter Sørensen

Erik Christensen: *Venstrevejen i Ålborg. SF gennem 25 år.* (SP Forlag, 1984). 122 s.

SF's partiafdeling i Ålborg blev stiftet omtrent samtidig med partiet selv i februar 1959 og kan derfor fejre jubilæum sammen med det. I den anledning er der blevet udsendt et festskrift, som er traditionelt og solidt i opbygning og indhold. Det skildrer partiafdelingens udvikling fra arbejderparti med en klar overvægt af medlemmer fra LO-området til et bredere dækkende lønmodtagerparti, hvor en betydelig del af medlemmerne nu kom fra FTF og ACs områder. Det er også historien om udviklingen fra vælgerforening til græsrodsarbejde. Ålborgafdelingen havde oprindeligt en klar overrepræsentation af arbejdere blandt medlemmerne i sammenligning med resten af partiet, flest ufaglærte, og den var frem til o. 1970 solidt knyttet til SF's højrefløj. Uroen og partisplittelsen i 1967 fik derfor ikke de store virkninger i Ålborg. Men 70erne blev en urolig periode for afdelingen. Der stod strid omkring personen Henning Philipsen lokalt, men han blev i 1971 valgt til folketinget, og så var man af med ham, sådan da. Der blev atter uro omkring ham, og midt i 70erne droppede man ham som folketingskandidat. Imidlertid var der begyndt at komme nye grupper i afdelingen, gymnasiaster (og efter starten af AUC også studerende og universitetslærere), rødstrømper, atomkraftmodstandere o.l. SF gennemlevede generelt et generations-, medlems- og holdningsskifte i disse år med en kraftig svækkelse af partiet til følge. Bunden blev nået 1975-77, da striden mellem

venstrefløj og larsenister var på sit højeste. Udgangen blev en sejr for venstrefløjen, mens larsenisterne forlod partiet, som derpå blev konsolideret og kom ind i en ny fremgangsperiode. Hele denne udvikling gjorde Ålborgafdelingen med, godt og vel endda. Fra en position som fast højrefløjssupporte i 60erne gled afdelingen fra slutningen af 70erne over på venstrefløjen af partiet, der som nævnt i sig selv i forvejen var rykket til venstre.

Bogen har størst interesse lokalhistorisk, men giver en letlæst oversigt, som også formår at fastholde opmærksomheden hos ikke-lokale læsere. Der er en guds velsignelse af trykfejle, men kun en virkelig meningsforstyrrende: De polske arbejdere kæmper ikke for »statusafhængige fagforeninger« (s. 100), men for stats-uafhængige.

Jørgen Fink

Jørgen Møller: *Historieundervisningen i gymnasiet gennem de sidste 100 år.* (G.E.C. Gads forlag, 1983) 261 s., 97,60 kr.

Bogen er et resultat af det humanistiske forskningsråds initiativ »forskning om forskning«. Det skulle oprindeligt klarlægge den historiske forsknings gennemslagskraft i formidlingsfasen, og til dette formål fandt man gymnasieskolens lærebøger i historie særlig velegnede, ikke mindst når der blev lagt vægt på tiden efter ca. 1930.

Det har naturligvis ikke været nogen let opgave, og det er da også åbenbart, at forfatteren har haft svært ved at definere sin opgave. Metodisk har han på det nærmeste stået på bar bund, og det er vel forklaringen på den noget mekaniske løsning, han har valgt.

Efter en bredere behandling af gymnasieskolens læseplaner, diskussion af fagets funktion i skole og samfund, krav til undervisning m.m. følger bo-

gens hovedafsnit på næsten 100 sider: En behandling af de sidste 100 års historiebøger, sådan som de har været kendt i gymnasiet.

Forfatteren konstaterer straks, at der har været visse standardværker: Johan Ottosens Nordens historie, der har været brugt fra 1893 til ind i 1970'erne og ikke mindst P. Muncks verdenshistorie, selv om værkerne blev tilpasset tiden med regelmæssige revisioner og tilføjelser.

Lærebøgerne behandles og beskrives én for én bl.a. med henblik på en karakteristik af holdninger og samfundsopfattelser – også mellem forskellige udgaver – og til slut uddrages bøgernes bestanddele med henblik på en samlet statistisk beskrivelse i politisk, samfunds- og kulturhistorie.

Som bogen foreligger nu, er den derfor på det nærmeste blevet en kommenteret gennemgang af de sidste 100 års undervisningsmidler i historie, suppleret af den nævnte statistiske behandling.

Den valgte metode skal sikkert ses i lyset af den korte tid, forfatteren har haft til rådighed – 1½ år – hvilket naturligtvis må sætte alvorlige begrænsninger på undersøgelsens dybde og omfang; på trods heraf har tiden vel nok kunnet være brugt en smule anderledes.

Et er nemlig lærebøgerne, sådan som de fremstår for os i dag, noget andet er de mange historietimer, der på trods af de beskrevne ret så ensartede og tidligere få lærebogssystemer, trods alt sikkert har været nok så forskellige.

Forfatteren kunne derfor nok med udbytte have udvalgt nogle få skoler eller historielærere med henblik på en tæt beskrivelse af undervisningsmiljøet. Indirekte kunne det måske have været gjort med en analyse af historielærerens historisk-kulturelle samt evt. politiske engagement i lokalsam-

fundet. Hvor blev han rekrutteret fra, og hvordan var den typiske undervisning på universitetet? Heraf følger naturligt, at lærernes evt. kontakter til den videnskabelige verden burde have været fulgt op. Abonnerede de – eller skolen – på historiske tidsskrifter, anmeldte de i lokalpressen, var de censorer ved universitetet? Hvem indkøbte og styrede skolens bibliotek, og hvordan så accessionen i så fald ud? Hvem tog initiativ til indkøb af lærebøger og meget mere. Alt det synes uhyre væsentligt, da forfatteren med sin metode gør undervisningen og dermed forskningsformidling synonym med lærebøgerne – når virkeligheden vel nok i de fleste tilfælde har været den, at bogen er brugt i et samspil med læreren. Ikke mindst kunne en sådan metode have været væsentlig da, som forfatteren rigtigt påpeger, lærebøger blev benyttet i adskillige år og først kasseret når de rent fysisk var slidt op.

Billedmaterialet har fået sin egen behandling, og den er ganske tankevækkende, for, som forfatteren påpeger, formål og samspil mellem billeder og tekst har ikke blot tidsmæssigt, men også fra lærebogssystem til lærebogssystem, åbenlyst været forskellig. Snart bringes blot mere eller mindre tilfældige illustrationer for at bryde en tekstside, og snart uddyber og supplerer billedet og billedtekst brødteksten med væsentlige informationer. Men også her må det desværre konstateres, at det er et enømt problemkompleks, forfatteren kun lige berører. Han har således ikke søgt klarlagt, hvem der vælger billederne, forfatter, billedredaktør eller forlægger; alene dette aspekt var nok til en særskilt behandling.

Når alt det er sagt, så må det imidlertid fastholdes, at bogen er tankevækkende og spændende og giver et interessant billede af ældre lærebogssy-

stemer. Tilbage står derfor at ønske, at forfatteren, der allerede har gjort en kæmpeindsats, vil fortsætte sine undersøgelser af dette for forskningen så centrale emne.

Henrik Fode

Hans Hertel: *Den daglige bog*. (Christian Ejlers' Forlag, 1983). 84 s., ill. 120,- kr.

Litteraturprofessoren Hans Hertel holdt i 1982 en festforelæsning om Bogens funktion i det danske samfund siden 1482 ved festen i anledning af dansk bogtryks 500-års jubilæum. Siden er forelæsningen blevet udbygget, og det er denne udbygning, der nu foreligger for det læsende publikum. Der er tale om en overordentlig nydelig lille bog, hvor substans, stil, illustrationer og tilrettelæggelse går op i en god enhed, hvor udgangspunktet – glæden ved bøger og festforelæsningsens særlige form – stadig skinner igennem og når læseren.

Bogen er i sin gennemgang af bogtrykfagets udvikling igennem 500 år, i sine litteratursociologiske oversigter og i sine aktuelle politiske analyser ikke alle steder lige dybtgående, men det siger næsten sig selv, at det kan man heller ikke hverken forvente eller forlange i denne sammenhæng.

Den er en vidende litteraturforskners lidt essayistiske oversigter over nogle væsentlige udviklingslinjer inden for Bogens sektor, gennemsyret af glæde over at arbejde med dette medium, og præget af synspunkter og analyser, som Hertel også ved andre lejligheder har lagt frem i den offentlige debat.

Tove Elklit

Helge Paludan, John T. Lauridsen, Jens Engberg, Jens Christensen, Lars Stigel: Århus bys historie (Husets Forlag, 1984). 360 s.

Lokalhistorie har længe været et populært område. Det var noget lægmanden eller amatørhistorikeren beskæftigede sig med, men absolut ikke en særlig anskrevet disciplin på universiteterne.

I de senere år er der imidlertid sket en ændring her. Først med professionaliseringen af museerne, og siden med fremvæksten af de lokalhistoriske arkiver med nye jobmuligheder for de arbejdsløshedstruede nyuddannede historikere. Man kan derfor måske nok få den fornemmelse, at det kan være de ydre omstændigheder, der har gjort lokalhistorien interessant for den akademiske verden. Vi er imidlertid mange, der også ser positivt på denne udvikling ud fra andre kriterier. Der er nemlig et enormt behov for lokalhistorisk kvalitetsarbejde, da den ældre lokalhistorie desværre ofte netop har været præget af et for primitivt rigshistorisk udblik. På den anden side må universitetshistorikeren være opmærksom på, at lokalhistorien stiller sine egne krav til arbejdsmetoder, præcisionsniveau, skriveform, disposition, illustrationer, lay out m.m. – Men så skulle der også være plads for megen forskning, og herunder anvendelse af nye tilgangsvinkler og problemstillinger.

På Århus Universitet har et forfatterpanel på 5 fra Historisk Institut netop taget den ambitiøse opgave op i blot ét bind at skrive en Århus bys historie.

Nu forholder det sig heldigvis sådan, at netop denne bys historie vel nok er en af de mest beskrevne bl.a. takket være Byhistorisk Udvalgs virksomhed, der siden 1956 har resulteret i omtrent 60 udgivelser. Adskillige af disse ses da også nævnt i litteraturlisten. Hertil kommer det vægtige og seriøse 4-binds

værk, Århus gennem tiderne, der blev udsendt i forbindelse med byjubilatet i 1939-41. Der har således været en betydelig mængde litteratur, forfatterne har kunnet benytte.

I forordet fastslår forfatterne, at målet bl.a. har været »en mere hel og velafbalanceret Århus-historie og ikke bare en række portrætter af byens ledende mænd på det økonomiske, sociale og politiske område«. Videre fastslås det, at målet har været at fange »de dominerende eller karakteristiske sociale, kulturelle og politiske bevægelser, tendenser og ikke mindst modsætninger«. Til slut siges det, at bogen er skrevet for dem, der gerne vil vide noget om, hvordan og hvorfor Århus er blevet den by den er idag. – Det er meget at love, men det er vel på den anden side vel netop altid det, en lokalhistoriker ønsker med sit arbejde; men få tør sætte *det* på tryk.

Forfatterne har delt opgaven imellem sig med rene kronologiske snit, hvis grænser ikke er traditionelle begivenhedsorienterede, men årstalsrunde:

Helge Paludan behandler tiden frem til 1540 i afsnittet Aros-Års-Århus, John T. Lauridsen 1540-1850 Stands-samfundet, Jens Engberg 1850-1900 Byen under forvandling, Jens Christensen En storby i provinsen 1900-1950 og Lars Stigel Grænserne sprænges. Århus 1950-1984.

Helge Paludans velskrevne og godt disponerede afsnit viser, hvorledes vor viden om den ældste historie i disse år netop udvides stærkt som følge af byarkæologernes virksomhed. Han forstår at kombinere de velkendte skrevne kilder med arkæologernes resultater, og det hele sættes ind i en naturlig sammenhæng med fremvæksten af kirke og kongemagt. Paludan har på en elegant måde forstået at relatere de enkeltstående, dokumenterede begivenheder i

lokalområdet til den rigshistoriske ramme. Kun virker et lille afsnit om »Kvindementalitet« mildest talt påklæst. Det ligner et knæfald for det moderne.

For John T. Lauridsen er det desværre ikke på samme måde lykkedes at få skabt en helstøbt fremstilling. Det er åbenbart, at problemet er, at han over 67 sider skal dække godt 300 år, og det er alt for langt et åremål til så få sider. Ydermere går det helt galt, når forfatteren arbejder med en saglig opdeling. De enkelte afsnit bliver for korte, og der går kludder i kronologien, så læseren ikke ved, hvor han/hun befinder sig i tid. Et afsnit kaldes således stilstand, og her får læseren den opfattelse, at sådan var situationen frem mod 1850. Siden viser forfatteren dog, at sådan var det nu ikke. Befolkningstallet steg, krige og ulykker påvirkede byens og befolkningens økonomi, ligesom det også fremgår, at købmænd og håndværkere kom til i større tal og med nye fag. Formen medfører desværre også flere overlapninger, ligesom de opregnede eksempler let får en tilfældighedens karakter.

Det må også siges, at fejlene er mange i dette afsnit. Nærmest agitatorisk fremstilles det, hvordan købmændsari-stokratiet udviklede sig. Der nævnes en række slægter, der gennem generationer skulle have været med til at præge livet i byen, bl.a. familien Schmalfeld – men forfatteren burde naturligvis have sikret sig, at de slægter, der omtales så smigrende, nu også har spillet den omtalte rolle. Schmalfeld kom først til byen i 1846 – 4 år før forfatteren slutter sit afsnit. Sjusk er det også, når en anden af de store købmænd Marcus G. Bech bliver til Martin Beck. (s. 94).

Forfatteren forholder sig moralsk og politisk til sit stof. Herom er beskrivelsen af bødlen (s. 104) et vidnesbyrd.

Han beskrives på en særdeles nedsættende måde; han gøres nærmest til en komisk, økonomisk selvoptaget mand. Der kan nævnes adskillige tilsvarende eksempler, således tages der også points på, at navnet på en daglejer, der har druknet sig, ikke opgives. »Han forblev anonym i modsætning til købmændene, embedsmændene m.fl.«. Her ses der helt bort fra, at den pågældende også havde været anonym, hvis han kom fra disse klasser. Selvmord var synd.

Der er en lang række yderligere konkrete fejl, tallene på borgmestre og rådmænd (s. 114) og årstallet for værnepligtens indførelse for blot at nævne nogle. Det kan også anføres, at forfatteren helt urimeligt nedgør byens kulturliv (s. 144), »Jyllands Oehlenschläger« var en lidt komisk figur, og det er helt forkert at slå byens åndsliv i hartkorn med ham. Bonden Peder Jensen fra Viby blev nemlig lokalt ikke regnet for andet end en naragtig person. Hvorfor nævner John T. Lauridsen ikke bogtrykkeren Elmquist og hans »Læsefrugter«, der bl.a. trykte Blichers noveller ...? Men formålet er måske at give et billede af et stillestående lidt komisk kulturelt, småborgerligt miljø?

Der sluttes af med et lille afsnit »Mod standssamfundets opløsning«. Som et udtryk herfor benytter Lauridsen indførelsen af de nummererede sæder i byens teater. »Nogle var blevet rige, og kunne derfor købe sig en god plads i teatret uden at være »af stand««, oplyser forfatteren. Stand og rang var ikke længere afgørende. Nu var det alene penge, der betød noget – og så fortsættes med sætningen »Sådan var det også ved at blive i samfundet ... Det lovede ikke godt for den nye tid«. Herefter slutter forfatteren af med det suggestive spørgsmål »Hvem skulle under de ændrede samfundsbe-

tingelser tage kampen op mod disse økonomiske og politiske kræfter?«

Så overlades pladsen til Jens Engberg.

Jens Engbergs afsnit er nok, sammen med Helge Paludans, bogens bedste. Han kender periodens økonomiske, sociale og politiske historie indgående, og han kan få det til at hænge sammen. Et problem er dog nok her den emnemæssige balance. Det er helt klart, at forfatteren har sin sympati hos arbejderklassen, hvorfor dens forhold nok behandles for kraftigt i forhold til andre samfundsklasser. Vi hører f.eks. intet om den hastigt fremvoksende klasse af tjenestemænd hos Statsbanerne og Postetaten eller om den nye gruppe af kontormedarbejdere og ekspedienter i forretningerne.

Engberg indleder på det nærmeste sit afsnit med at gentage John T. Lauridsens historie fra teatret, men her er den dog morsommere og mere detaljeret fortalt. Men på den anden side skulle det næppe være nødvendigt, når læseren blot 5 sider tidligere har erfaret, at nu kunne man købe sig til den bedste plads i teatret.

Engberg har som nævnt et godt blik for tidens komplicerede samspil mellem arbejdspladser, havn og jernbaneanlæg og kapitalapparat. Men også her kan der konstateres småfejl eller unøjagtigheder. Selv i en populær fremstilling er det vel næppe rimeligt i 1870'erne at tale om Provinsbanken, når den nu i godt 100 år hed Aarhus Privatbank (s. 173). Frederiksbjergs indlemelse fra Viby til Århus skete 1874 og ikke i 1876 (s. 192).

Engbergs holdning og sympatier kommer som nævnt tydeligt frem (s. 179). Han ser nærmest et komplot mellem skole, kirke og militær. Opgaven er at holde underklassen, arbejderklassen »på plads«. Byrådet, politiet, domsmagten og Stiftstidende hjalp til,

og så måtte havnearbejderkonflikten i 1897 nødvendigvis ende med et nederlag til arbejderne. Hele afsnittet er bygget op om den tese, at byens underklasse blev holdt nede med hård hånd. Aarhus Stiftstidende og Jyllands-Posten kappedes ligefrem om at nå længst i konservatisme og foragt for almindelige mennesker (s. 186). Den holdning går gennem hele fremstillingen, og det er forfatterens klare opfattelse, at netop arbejderklassen betalte for udviklingen. Det er vel forklaringen på, at netop arbejderklassen får så megen plads.

Men Jens Engberg kan skrive og samtidig stille det provokerende op. Det er imidlertid en skam, at han ikke har haft mere plads til sin rådighed, for der skete så meget mere i samtiden, som nødvendigvis burde have været medtaget. Byen sprængte de gamle rammer, købte Marselisborgjordene og udvidede mod syd efter en gigantisk plan udarbejdet af Amt og Kampmann. Resultatet ses i dag som den sydlige bydel, der fremstår som en af de mest helstøbte og vellykkede dele af byen.

Det er en vanskelig og stor mundfuld, Jens Christensen har fået til opgave at behandle. Det er karakteristisk, at forfatteren har søgt at beskrive »det hele« eller det meste, men derved bliver det hele desværre for kort, og alligevel kan der peges på væsentlige mangler.

Karakteristisk er det også, at han projicerer helt moderne problemstillinger ned over sit materiale. »Arbejdsprocessen og de kemiske stoffers indvirkning på helbredet var ikke noget, man talte højt om«, siges det. Det er måske nok rigtigt. Men ingen, heller ikke arbejdersiden i form af fagbevægelsen forsøgte at gøre noget ved det, måske lige bortset fra, hvad Arbejds-

tilsynet forlangte. Det at arbejde med industrien blev vel nok erkendt i sig selv at indebære nogle ricisi, som man ikke kunne gøre noget ved. Behandlingen af boligforholdene, af grundlaget for og hvorfor man byggede, kan næppe heller stå for en nærmere analyse. Forholdene var langt mere komplicerede, end de gøres til her.

Også i dette afsnit hænges særlige befolkningsgrupper ud (s. 234). Det beskrives, hvorledes store virksomheder blev dannet og sikrede sig en slags monopol for de enkelte brancher. Det er selvfølgelig rigtigt, at de nævnte firmaer voksede sig store, men noget monopol kan man ikke kalde det, da de skulle klare sig i den nationale konkurrence. I det hele taget kunne dette afsnit om »storhandelens mekka« nok vække til modsigelser adskillige steder. Det er alt for unuanceret stillet op.

Det har også været Jens Christensens opgave at beskrive forholdene i byen under besættelsen. Her siges det, at bystyret fulgte statsmagten og underkastede sig samarbejdet med tyskerne (s. 262). Der tegnes et billede af en passiv by, uhyre summarisk, og perioden får ikke den vægt, som den retteligt burde have haft. Besættelsestidens Århus er ganske simpelt ikke rimeligt afbalanceret; således fylder alene behandlingen af kooperationen adskilligt mere.

Henrik Fode

Lars Stigels afsnit hedder »Grænserne sprænges. Århus 1950-1984«. Han har inddelt det i fire afsnit: »Gadebilleder og bygrænser«, der omhandler planlægning, vejføringer, sanering og byggeri. »Længere til arbejdet«, som omhandler erhvervsliv, miljøproblemer og faglige begivenheder. Så følger »Kultur – fin og folkelig«, hvis indhold giver sig selv, og til sidst afsnittet

»Koldkrigere, pressionsgrupper og græsrodder«, der behandler den politiske udvikling i byen.

Afsnittet er langt fra vellykket. Ironiserende på kanten til det arrogante og perfide politiseres der her langt ud over, hvad der er rimeligt, når man påberåber sig at skrive historie.

Den del, der er værst, er kapitlet om kulturlivet, hvor forfatteren bringer en fremstilling, der har meget lidt med den århusianske virkelighed at gøre. Og det er vel den, det handler om, når man skriver om Århus bys historie. Byens kulturelle institutioner, de områder, hvor der er investeret flest kræfter, talent og penge, forbigås eller latterliggøres. Det er umuligt i denne sammenhæng at redegøre for alle områder, men et godt eksempel er Århus Teater.

Forfatteren skriver, at folk gik i teatret, fordi de ville være dannede, og han fortsætter: »Teatret fortsatte med at sammensætte sit repertoire af klassikere og letbenede stykker, der kunne sikre en kommerciel succes«. Enten ved forfatteren ikke, at der blev skrevet kulturhistorie på Århus Teater i nogle af disse år – og så er han ikke kvalificeret til at skrive fremstillingen; eller også ved han det, men skjuler det, og så er det endnu værre. I Poul Petersens direktørtid blev der i ni sæsoner præsenteret 5 danske uropførelser. Blandt gæstespillene skal fremhæves tre med Bodil Ipsen for ikke at tale om Lübeck Stadttheaters forestilling i 1961: »Mutter Courage«. Men den virkelige bedrift var vel introduktionen af den slags moderne teater, som Samuel Beckett og Ionesco stod for. Dansk førsteopførelse af »Vi venter på Godot«. Danmarkspremiere på Ionescos »Stolene«, hvor Ionesco selv var til stede. »Krapp's sidste bånd« af Beckett, alt sammen forestillinger, der gav genlyd over det ganske land. Danmarks-

premiere på Harold Pinter's »Fødselsdagsselskabet«, og sidst, men ikke mindst Kaj Munks »En idealist« 1960, som man præsenterede ved et gæstespil på nationalscenen. Her er blot tale om en lille brøkdel af, hvad denne institution har præsteret, og etablering af småscenerne er ikke en gang berørt. Alligevel skulle det vel rigeligt kunne række til den påstand, at tiltagene gik langt ud over letbenethed og kommercielle succeser.

Man orker knap at udvide gennemgangen til også at omfatte byorkestret, om hvis miljø og kunstneriske resultater intet skrives. Her sad langvarigtuddannede, hårdtarbejdende musikere og forsøgte i et underbemandet orkester at skabe de oplevelser for publikum, som er en selvfølge i større byer. Man kan undre sig over, at deres indsats end ikke nævnes i en fremstilling af byens kulturelle historie. Ikke et ord om dirigenter, gæstedirigenter, solister eller – hvad der er langt vigtigst – orkestrets udvikling i sit eget miljø i samspil med sit publikum.

Forfatteren har en højst ufærdig fornemmelse af, hvad han har med at gøre, når han skriver om musik; i virkeligheden er han da også ude i et andet ærinde: »Modsætningerne mellem klassisk og rytmisk musik – mellem to generationers og mellem forskellige klassers musikliv – lå også i luften, da der skulle tages stilling til, om Århus langt om længe skulle have et musikhus«. Her indfører forfatteren klasse- og generationsforskelle til fordel for sin fremmedgørelsespolitik. Hvis han havde læst den kommunale musikundersøgelse, som han selv henviser til, ville han have konstateret, at den største enkeltgruppe i ti års intervaller af tilhørere ved symfonikoncerterne er de 20-30årige, altså ikke de rene mosefund. Han ville også have kunnet konstatere, at over halvdelen af symfoni-

koncertgængerne går til anden form for koncert, først og fremmest rytmisk musik i dens forskellige former. Ikke mindre end *to* steder anføres et politisk citat, der gav udtryk for, at mange hellere så byorkestrets hæl end tå. Direkte ubekvemt ville det derfor have været for ham at læse en af de fire delrapporter side 25: »Byorkestret har et forholdsmæssigt stort fast publikum«. Han ville endda have kunnet konstatere, at ca. 57% af koncertgængerne selv er udøvende på et eller andet instrument, hvilket vel alt andet lige kan belyse, at der er stimulation af musikmiljøet i bred forstand gennem koncerterne.

At forfatteren anskuer musiklivet gennem politiske briller, vil fremgå af dette citat: »At en SF'er i 1981 overtog rådmandsposten for kultur og skole efter en socialdemokrat hjalp lidt på den kommunale velvilje. Bl.a. blev det i 1983 besluttet, at Vester Allés kaserne skulle sættes i stand, så den kunne bruges som øvelokaler for musik- og teatergrupper, som i stort tal var skudt op siden midten af 70'erne. Presset fra ungdomskulturen fik omsider synlige resultater«.

Nu kan en SF-rådmand jo dårligt komme igennem med et sådant projekt alene. Det hviler da også på en byrådsbeslutning, at man lod officersbygningen restaurere. Hvad der er interessant i denne fremstilling er, at forfatteren pure forbigår, at Århus Folkemusikskole er indlogeret i ca. halvdelen af officersbygningen. Men hvorfor skal det skjules, at seriøs musikundervisning har så solid og folkelig en rod i byen, antagelig inspireret af de andre grene af det seriøse musikmiljø? Det er vel for ikke at få taget vinden ud af sejlene på det, forfatteren kalder »ungdomskulturen«. Det er ensidigt og urimeligt.

Galt er det også med skoleområdet.

Her behandler forfatteren specielt nedlæggelsen af Skt. Annagades skole og Nørre Boulevards skole i midten af 1970'erne. I forbindelse med afstemningsproceduren hedder det: »Skolerne blev nedlagt, og naboskolerne fik overfyldte vandreklasser«. Denne uhyggelige kalamitet har heldigvis ingen forbindelse med virkeligheden. Man kan blot se på elevtallene på de to skolars naboskoler. For Annagades skole drejer det sig om Læssøesgades, Fjordsgades skole og Brobjergskolen; for Nørre Boulevard om Finsensgades, Munkegades og Samsøgades skoler. Nedlæggelsen af de to skoler skete med udgangen af skoleåret 1975-76 på et tidspunkt, hvor den gennemsnitlige klassekvotient i Århus kommune var 20.4. I Nørre Boulevards skole var kvotienten da sunket til 15.3, i Annagades til 16.4. Kun i en eneste af de nævnte seks naboskoler steg kvotienten efter nedlæggelsen over det kommunale gennemsnit, nemlig i Munkegades, hvor den blev 21.4 – væsentlig lavere end i de mere belastede forstadsskoler, og selv her blev forholdet allerede udlignet ved indgangen til det næste skoleår; så det er sandheden om de overfyldte klasser. Det kan tilføjes, at elevtallet i de her nævnte skoler tilsammen faldt med 35% på bare fire år fra 1/9 1973 til 1/9 1977.

Under kulturen omtales også forholdene på dagbladsområdet. Afsnittet hviler på løs bysnak, som man ikke har nogen mulighed for at kontrollere. I flere tilfælde rækker det dog herudover, nemlig til egentlig bysladder, når det om en sportsredaktør hedder, at hvis man gik imod ham, så betød det ingen eller dårlig omtale af ens arrangementer. Sportsredaktøren lader sig nemt identificere, så der burde foreligge dokumentation, når man angriber så personligt.

Man kan undres over, at der kan la-

ves så mange fejl og fordrejes så meget på bare 18 sider.

Når byggeri og udflytning skildres, er det en meget kold, hård og grisk verden, der oprulles. Om efterkrigstidens vældige udflytninger til parcelhuskvarterer skriver forfatteren: »Følelsen af at eje sin egen bolig, skattefradrag og håbet om en stor værdistigning var behageligheder, der kunne få mange til at se stort på, at de fleste parcelhuskvarterer gennemgående var kedelige. Det sociale fællesskab, der tidligere kunne være i byens tættere og mere trange bebyggelse, blev i parcelhuskvarterne erstattet med den årlige generalforsamling i grundejerforeningen, og hvis det gik højt, en årlig vejfest«.

Som årsag til at bosætte sig i parcelhus fremhæves her griskheden som hovedmotiv samt forsøg på selvglad isole-ring fra det øvrige samfund. Denne ensidige fremstilling er da også langt fra den århusianske virkelighed. Det nævnes ikke, at for næsten alle parcelhusbeboere betød denne boform inkl. skattefradrag en langt større boligudgift i en ret uoverskuelig årrække. Og havde forfatteren tittet ind bag den foragede liguster ville han have opdaget jævne folks glæde over et lille stykke grønt til børnene og en utrolig hjælpsomhed og sammenhold, når det kneb med børnepasning, eller der var sygdom. Hvortil kom weekendens renden-sammen til fællesspisning med børn og husdyr. Så kom måske oven i hatten den vejfest, som for den ikke-indviede kunne synes som det egentlige fællesskab. Og hvad med de efterhånden mange bofællesskaber, der slog sig ned i store gamle huse bag ligusteren?

Nu skulle man jo så tro, at det meget omfattende sociale boligbyggeri så blev fremhævet. Nej, nej. På en side redegøres der omhyggeligt for Gelle-

rupplanens elendighed med kriminalitet, social nød og gennemtræk. Der kan siges meget andet om det sociale boligbyggeri i Århus. Boligforeningerne i Århus har – i det mindste siden mellemkrigsårene, hvis man vil nøjes med de store initiativer – løst et væld af opgaver og har skabt fortrinlige boliger og boligmiljøer. Hvorfor må fremstillingen af Gellerupproblemerne ikke nuanceres med en omtale af f.eks. Hjulbjergparken på grænsen mellem Holme og Højbjerg, hvor mennesker står i kø for at komme til at bo i kædehus i et venligt og opfindsomt miljø – og til en rimelig leje?

Går man til erhvervslivet, da lægges omgående de store butiksheder for had. Om BILKA hedder det: »den økonomiske fidus ville blive størst, hvis ... osv«. »fidus« er et meget værdiladet ord at bruge i en sammenhæng, der drejer sig om indtjening ved lovlig handel. Det viser sig da også, at forfatteren, når han omtaler anden handel som f.eks. den lille købmands, kender helt andre ord. Om BILKA fortsættes, at byggeriet blev fulgt op med kommunalt udført og betalt vejanlæg, »der kunne sikre, at kundestrommen ikke blev unødigt generet«. Kommunen blev altså angiveligt de profitgale fidusmageres lydige redskab. Men sådan var det jo ikke. Forfatteren har her forsømt en god lejlighed til at rette en nuanceret kritik af det kedelige, at lovgivningen tillod et stort varehusbyggeri at påvirke kommuneplanlægningen alt for meget. Men når det nu var således, så måtte kommunen selvfølgelig – ikke af hensyn til BILKA, men som en nødvendig service over for byens beboere, der sandt at sige strømmede til uden ideologiske skrupler, ja valfartede til Tilst – sørge for de nødvendige trafikfaciliteter til borgernes sikkerhed.

Forfatteren har ringe forståelse for rationaliseringer på butiksområdet:

»Fra 1971 blev mælkehandelen frigit, så købmænd, supermarkeder og bagere kunne sælge mælk. Det betød en massakre på mejeriudsalgene. 70 ud af 170 lukkede inden et år«. Ordet »massakre« har jo ikke just nogen positiv værdiladning. Hvor stor samfundsmæssig og menneskelig interesse kunne der da knyttes til at bevare dette udprægede lavindkomstområde med surt slid og lang arbejdstid? Mælkedrenge kunne overhovedet ikke hyres for penge mere, og de kolde vintermorgener i fingerløse vanter, hvor man baksede mælk ind for at sælge den med ringe fortjeneste, var ikke ensidigt noget gode.

Bogens sidste kapitel om koldkrigere og græsrodder er en tilfældig og stærkt ensidig gennemgang af politiske begivenheder og forløb i byen. Tonen er kynisk-ironisk, i et enkelt tilfælde gående over stregen. Med indledningen »En enkelt blev dræbt under koldkrigen i Århus« bliver der nærmest slået plat på den ulykkelige episode, da en beruset student blev skudt af vagten på Langelandsgades kaserne ved midnatstid den 4. maj 1955. Forfatteren mener, at årsagen til den ulykkelige hændelse bl.a. var, at de menige soldater »havde hørt så mange foredrag om spioner og sabotører«. Han citerer naturligtvis ikke garnisonskommandanten, oberst, senere general og hærchef, Viggo Hjalp, der om hændelsen sagde: »det må stå klart for alle, at det er forbundet med fare at trænge ind på militære områder, især om natten, og det må også stå klart, at det er forbundet med livsfare at forulempe en bevæbnet vagt«. Det er imidlertid et spørgsmål, om der overhovedet er nogen grund til at drage denne ulykkelige hændelse frem i dag. Den ligger så tæt på, at de implicerede i den alle er mærkede af den, og der er intet perspektiv i den. Studenten var en rolig og flink fyr til

daglig; denne skæbnesvangre aften gik han amok, vagtkommandøren var urtineret, og de menige soldater strærkt provokerede. Når den er fremdraget, er det kun for at sætte militæret i et dårligt lys.

Ib Gejl

Bogen er forsynet med et stort antal illustrationer, og forfatterne har gjort et godt arbejde for at finde velegnede og ikke alt for ofte sete billeder. Desværre lever billedteksterne langt fra op til kravene. Det ligner hastværksarbejde, og det forekommer, at man gør den synd at skrive om ting, der *ikke* er på et billede i stedet for at udnytte mulighederne. F.eks. bringes et billede af et aftenkortspil hos bagermester Nielsen i Molsgade: »Mens mændene hyggede sig med kortspillet i stuen, har kvinderne sikkert været optaget af opvask eller madlavning i køkkenet«. Der kan skrives meget om stuens udsmykning, men så vælger man i stedet en rent udåbenlig og helt udokumenteret antagelse. Valdemar Andersens udstillingsplakat fra 1909, der er brugt til omslaget, har tabt meget ved to-farvegivningens; det er noget af et overgreb mod kunstværket.

I bogens forord og i pressen i forbindelse med udgivelsen polemiserer forfatterne kraftigt mod Århus byhistoriske Udvalg, der angiveligt ikke ville udgive bogen. Undertegnede anmeldere er medlemmer af dette udvalg og kan som sådanne undres over, at det *ikke* oplyses, at det kun er afsnittet om tiden efter 1950, Udvalget ikke ville stå model til. Det angives, at Udvalget har fundet dette afsnit bl.a. arrogant og ensidigt. Det er korrekt, og det er fortsat Udvalgets opfattelse.

Man kan så yderligere undre sig over, at forfatterne har afslået at deltage i et mindre, gensidigt orienterende møde med Udvalget og i stedet har fo-

retrukket at spille hornmusik, trompetskrald og reklametromme.

Henrik Fode og Ib Gejl

Vagn Dybdahl, Inger Dübeck, Sv. Aage Hansen, Bjarne Hastrup og Holger Rasmussen (red.): *Håndværkets kulturhistorie*. (Håndværksrådets Forlag). I, 1982, 292 s.; II, 1983, s. 262 s.; III, 1983, 283 s.; IV, 1984, 338 s. Alle ill.

Vanskeligheden ved at skrive håndværkets historie fra den første begyndelse til vor egen tid er stor, fordi der foreligger en mængde stof, men ingen sammenhængende beskrivelse, der kunne støtte en nyvurdering af de mange problemer; kun C. Nyrop har gjort nogle tilløb, men det er forblevet hermed. Nu er dette arbejde lykkedes med et heldigt resultat, selv om det er svært at afgøre, om det ikke lige så godt kunne kaldes håndværkets historie, da denne titel også må medtage alt, der kendetegner håndværket i modsætning til andre kredse i det danske samfund.

Allerede 1936 fik Norge sin håndværkshistorie, og det er lærerigt at sammenligne den med den danske. Den norske er ældre og virker nu lidt gammeldags, men mere iøjnefaldende er det, at den udelukkende er skrevet af museumsmænd, mens den danske har arkivarer og universitetsfolk som forfattere. Det gør en stor forskel. Til gengæld har den danske en værdifuld nyhed, idet kunsthistorikeren Lars Dybdahl i slutningen af hvert bind har skrevet en stilhistorisk oversigt for den tid, bindet omfatter. Det er et nødvendigt supplement til den undertiden lidt for politisk orienterede skildring af håndværket. Fortællingen ville måske være blevet anderledes, hvis den havde været skrevet af folk med større tilknytning til håndværket, som C. Nyrop

havde det. Han var ganske vist akademiker, men af håndværkeret, og hans lille bog om den kunstindustrielle udstilling (fra 1879) viser, at han havde øjnene åbne både for lavshistorien og den kunstneriske side af håndværkerens virksomhed. Håndværkeren før det forrige århundrede var også kunstner, mens der nu skal en arkitekt til, når der skal tegnes så lidt som et tal.

Lavenes historie er fyldigt behandlet. Oprindeligt var de gilder af samme art som de andre, men længe før reformationen bliver de faglige sammen slutninger af mestre, mens svendene danner deres egne lav. Som et levn fra gilderne står pligten til ligfølge og den gensidige hjælp i nød sammen med den regel, at indbyrdes strid skulle afgøres uden øvrighedens indblanding, og at det faglige var hovedsagen, ses af, at den kirkelige side af lavenes virksomhed forsvandt sammen med katolicismen uden at skade, men tværtimod var til gavn. Lige til forrige århundrede blev der oprettet nye lav; f.eks. fik snedkerne i Hjørring efter ansøgning deres i 1822, og samme år blev der dannet et skomagerlav i Bogense, dog med den bestemmelse, at de mestre, der ikke ville indtræde i det, vedblivende kunne drive deres erhverv. Det var et vidnesbyrd om, at nye tider var på vej, men lige til næringsloven af 1857 ophævede lavene, var de håndværkets faste støtte og kampvåben. De markerede forskellene mellem de faglærte og proletariatet uden uddannelse, en sag hvor mestre og svende var enige, og de beskyttede håndværket mod statsmagten, mens den underordnede myndighed hos stiftamter og byernes magistrater i reglen var velvillige mod lavene, fordi de lettede administrationen, og bisidderne kunne føre opsyn med dem. For staten var lavenes uafhængighed derimod altid uantagelig, men trods gentagne forsøg på at få dem op-

hævet lykkedes det ikke, og de kunne heller ikke undværes. Først i det 18. århundrede nåede regeringen efterhånden at få magt over lavene, som det viste sig i den omfattende forordning af 1800, der står som et beskedent side-stykke til de forudgående landboreformer. Inger Dübeck har indgående skildret denne fase af håndværkets historie, hvor det blev ført ud af den halvt middelalderlige tilstand, det havde befundet sig i. Ikke desto mindre blev mange traditioner bevaret, når de ikke direkte var forbudt i forordningen. Hermed giver værket nutidens syn på, hvordan denne del af samfundet har udviklet sig.

Illustrationerne er mange og omhyggeligt valgte, men der savnes undertiden oplysninger om sagernes nuværende hjemsted, og i et arbejde, der er så fyldt med stof som dette, kan fejl ikke undgås. Som et eksempel kan nævnes billedet af Odense smedes segl i første bind, der viser årstallet 1446. Seglet må være meget yngre, da der ikke kendes noget vidnesbyrd om lavets eksistens på dette tidspunkt, og dets omskrift er med latinske versalier, der umuligt kan have været brugt i 1446. Allerede C. Nyrop har været opmærksom på den urigtige tidsfæstelse uden dog at anføre grunde herfor, men i Odense smedelavs festskrift fra 1946 godkendes den fejlagtige datering. Det er muligt, at det er fra samme tid som et segl fra smedelavet med indskriften: Menige lav, og som har været brugt 1584, og at året 1446 er hentet fra et eller andet aktstykke, der dengang var ejet af lavet og senere forsvundet. Et par ord om seglets virkelige alder ville have været på sin plads.

Det store værk viser, fra hvor mange nye synspunkter håndværkets historie kan ses, og med rette har en række fonds og banker støttet udgivelsen, der næppe kunne have været sket uden

denne hjælp. Der er imidlertid stadig brug for ny forskning i emnet. Det vil være af stor værdi, om alle lavsskråer og aktstykker om oprettelse af lav m.m. kunne udgives i en samlet udgave, og der mangler også en behandling af lavenes velkomster. I Norge er det sidste allerede sket. Meget andet kunne anføres, som melder sig ved gennemlæsningen af værket, der også har betydning ved at tilskynde til fornyet arbejde med håndværkets historie.

Helge Søgaard

Anne Margrethe Berg, Lis Frost og Anne Olsen (red.): *Kvindfolk. En danmarkshistorie fra 1600 til 1980. Bind 1. 1600-1900.* (Gyldendal, 1984). 391 s., ill.

»Kvindfolk« prætenderer at være kvindernes Danmarkshistorie. Den er skrevet af kvinder (ca. 25), den handler om kvinder og synes først og fremmest skrevet for kvinder. Bind I er opdelt i to perioder omfattende henholdsvis tiden fra ca. 1600-1800 og tiden fra 1800-1900. Kvinderne i middelalderen må således stadig vente på deres historie. Otte af de 25 forfattere oplyses at have historie som fag, tre har kunsthistorie, mens en del af resten repræsenterer fag som dansk, psykologi, samfundsfag og jura. Allerede forfatterlisten viser, at man ikke skal vente i alle henseender at finde en bog, der bygger på almindelige historieforskningsprincipper. Hovedparten af forfatterne til bind 1 er dog, som det ses, historikere. Det retshistoriske afsnit om »Kvindfolk og løsagtighed«, en titel hentet fra Beth Grothe Nielsens bog, er skrevet af tre jurister.

Forfatterteamet bekender sig i indledningen som hørende til den nye kvindebevægelse, og det har været målet at opsøge kvindebevægelsens egne

forudsætninger, nemlig »mødrenes, bedstemødrenes og tip-tip-oldemødrenes liv«. Man vil vise, hvordan kvinder har levet, og hvordan de har klaret sig på trods af undertrykkelsen.

Det er en historie om kvinders dagligliv i Danmark uden megen hensyntagen til de ydre, mere skelsættende begivenheder. Vi får ikke meget at vide om, hvilken indflydelse de mange krige, økonomiske opsving og nedture, ændrede politiske forhold, enevældens indførelse etc. måtte have haft for kvinderne i Danmark eller dog for grupper af kvinder. Vi har faktisk ikke meget at hæfte de mange levende skildringer op på. Ofte ved man ikke, om en beskrivelse vedrører det ene eller det andet århundrede. Og det synes netop at være hensigten at vise, at kvinders liv har været ensformigt og kedeligt, med arbejde, fødsler, børnepasning, kamp for det daglige brød, slid og slæb.

Redaktionen kalder bogen en beretning om tilstande og gradvise ændringer. Det kunne lyde afskrækkende ensformigt. Men det er bogen ikke. Den er velskrevet, engageret, veldisponeret ud fra sine egne forudsætninger og udstyret med mange illustrationer, 362 i alt fordelt på bogens 391 sider.

En sammenredigering af de enkelte forfatteres afsnit med krydshenvisninger eller anden form for hjælp til den ofte lidt tvivlrådige læser har redaktionen afstået fra. Det betyder, at læseren selv må tage kritisk stilling til de ikke så sjældne tilfælde, hvor de enkelte bidrag ikke blot lapper ind over hinanden, men også fremfører modstridende oplysninger om samme sagsforhold. Det havde nok været en fordel, om forfatterne havde udvekslet manuskripter på forhånd og i nogen grad havde diskutert sig frem til et mere fælles fodslag.

Efter indledningen følger 5 afsnit til

belysning af den ældre periode og 6 til belysning af den yngre. Ingen af forfatterne til de enkelte afsnit føler sig dog særlig forpligtet til at holde sig inden for de af redaktionen fastsatte tidsrammer.

I det følgende vil jeg gå lidt nærmere ind på de enkelte afsnit. Historikeren *Anne Margrethe Berg* lader i sit afsnit om »Hekse, kloge koner og jordemødre« ikke den traditionelle læser helt uden pejlemærker i den almene historiske baggrund. Vi får kendskab til reformationstidens opfattelse, Christian IV's lovgivning, enevældens indførelse og dens embedsmænds holdning til disse foreteelser, uddannelsen af jordemødre m.m. Fremstillingen forekommer solidt funderet på relevant litteratur, den er læseværdig og fornuftigt afgrænset, selv om forfatteren ligesom en del af de andre åbenbart ser stort på årstallet 1800 som overgrænse. Ikke blot 1890erne, men også 1960erne indrages.

Historikeren og etnografen *Marianne Groth Bruuns* afsnit om kvindernes hverdag på landet tager op det vigtige spørgsmål, hvad det økonomiske og styringsmæssige fællesskab mellem landsbyfolkene betød for kvinderne. Styringen af landsbysamfundet var jo mændenes sag, og mange historikere har hidtil kun interesseret sig for mændene i landsbysamfundet. Når hun (s. 59) taler om, at »bønderne sad på bytinget«, har hun dog næppe ment, at bønder deltog i købstædernes retsafgørelser. Hun har nok tænkt på herredstinget.

Kvindernes betydning for fællesskabet, deres frihed eller mangel på samme til at vælge eget opholdssted og arbejde optager en ret stor del af afsnittet. Man får indtryk af, at mobiliteten blandt kvinder var meget ringe, at de højst flyttede fra en landsby til en anden inden for samme lokalområde (s.

60), og at de få, som drog længere væk, rejste til Holsten eller Holland (s. 62). Her havde det nok været en fordel, om forfatteren havde konfereret med f.eks. afsnittet om »Qvindfolk og løsagtighed«, hvor det (s. 172) siges om København, at tilvandringen i 1700-tallet var »meget voldsom«, og at »kvinderne udgjorde en stor del af tilvandrerne. Der var ofte tale om unge piger, som kom til byen for at søge tjeneste hos det velhavende borgerskab«.

I afsnittet »Kvinder og børn« har historikerne *Hanne Muchtisch* og *Inge Nielsen* især behandlet barselskonernes forhold, hvordan pasningen af spædbørn foregik, amning ved hjælp af fremmede ammer og børnenes videre opdragelse til voksenlivet. Vi får mange interessante oplysninger om abortfremkaldende midler, om børnedødelighed, om skiftinger og anden overtro. Når det (s. 109) postuleres, at der måtte gælde strengere straffe for tyende i et samfund, hvor der hverken var formel eller reel lighed for loven, savnes nærmere dokumentation. Selvfølgelig kunne en særlig status eller et særligt ansvar begrunde højere straf. Men i f.eks. reglerne om tyvsstraffen sondredes ikke imellem, om man var tyende, bonde eller borger. Her var straffen typisk afhængig af, om der var tale om førstegangsforseelser eller gentagelser samt af det stjålnes værdi. Også her kunne forfatterne have haft glæde af at læse afsnittet »qvindfolk og løsagtighed«, hvor der (s. 162) tales om lovens beskyttelse selv »imod skøgen og berygtede fruentimmer«, når det drejede sig om andre former for forseelser.

Om ordsproget »enhver sin egen lykkes smed« siges det (s. 113), at det ikke ville give megen mening for datidens mennesker. Men ordsproget hidrører i denne version fra Peder Laale, der ikke var uden forbindelse med menigmands måde at tænke på. Mon ikke

det har sagt datidens folk lige så meget som nutidens? Lykke er et begreb, der også beskriver en indre psykisk oplevelse, ikke blot en materiel velstand.

Børn antages efter forfatterne at kunne brødføde sig selv i 6-7 års alderen. Forfatterne bygger denne opfattelse på en forordning fra 1770 om den kgl. Opfostringsstiftelse. At der imidlertid i andre relationer har været andre aldersgrænser, kunne de have erfaret ved at se i afsnittet om »Qvindfolk og løsagtighed«, hvor en forordning fra 1763, der i øvrigt skyldes Henrik Stampe's indsats, satte grænsen for faderens underholdspligt over for det uægte barn til 10 år.

Marianne Groth Bruun står også bag afsnittet om »Genstridige kvindfolk«, et kort og ganske morsomt afsnit, der viser, at selvom kvinder normalt måtte affinde sig med at blive gift med den, deres forældre eller slægtninge havde bestemt dem til, kunne det dog i 1700-tallet lykkes at få ophævet en trolovelse, hvis pigen ikke ville opfylde sin ægteskabspligt over for den mand, hun havde fået påtvinget. Når det (s. 138) siges, at trolovelsen indtil 1799 var et tvungent led i almuebefolkningens ægteskabsritual, kan det let misforstås. Trolovelsen var en retlig gyldighedsbetingelse for ægteskabets indgåelse, mens vielsen i kirken snarere havde karakter af et kirkeligt ritual. Indtil 1799 krævede den kirkelige lovgivning vel kirkelig vielse oven på trolovelsen, men efter den verdslige lovgivning var trolovelsen tilstrækkelig.

Det flere gange omtalte afsnit »Qvindfolk og løsagtighed« er alt i alt et godt stykke retshistorisk arbejde fra de tre jurister *Lisbeth Ehlers*, *Lis Frost* og *Gjørrild Jacoby*. Forfatternes hovedinteresse er viet de ugifte kvinder, som fik børn, skøgerne, straffen for lejermål, for fødsel i dølgsmål samt voldtægt. En svaghed er det brud med de

fastsatte tidsgrænser, som f.eks. gøres i underafsnittet »Seksualitet og børneavl. Anno 1982«. Her omtales retten til gratis abort efter 1973 og børnekommissionens arbejde og ideer om længere barselsorlov m.v. Her er ikke længere tale om retshistorie. Vi befinder os snarere på et retspolitisk, for ikke at sige moralsk plan, hvor nutidens kvinder får gode råd om at holde fast ved retten til abort (s. 158). Både dette afsnit og afsnittet om »lovbeskyttet prostitution« hører egentlig hjemme i bind 2, og det samme gælder de følgende 3 underafsnit.

Når det (s. 155) hævdes, at opholdet i jordemoderhuset fra 1750 var gratis, og at dette skulle skyldes, dels at huset havde et dårligt ry, dels at behandlingen ikke alene skulle være uordentlig, men også hård og voldsom, er dertil at svare, at den gratis behandling var hjemlet i Frederik V's reskript af 13. marts 1750 af hensyn til uformuende kvinder. Udgifterne skulle i stedet betales af Konventshuset. I 1750 fødtes 28 børn i huset, i 1757 189 børn, og i 1756 var tallet oppe på 367, hvilket ikke tyder på et dårligt ry. Der er ikke hidtil i forskningen fremført dokumentation for rigtigheden af påstanden om et dårligt ry. Heller ikke forfatterne fremfører nogen dokumentation. Se nærmere Beth Grothe Nielsen i den bog, der har givet navn til nærværende afsnit, s. 160-61.

I underafsnittet »København og de kvindelige tilvandrere« omtales ultrakort (ca. 3-4 linier) enkelte af de muligheder, som kvinder havde til at drive erhverv i et bysamfund. I al beskedenhed kan jeg her henvise til min disputats »Købekoner og konkurrence« fra 1978, som forfatterne ikke synes at kende, men hvori de kunne have hentet mange oplysninger om næringsdrivende kvinder.

Andet hovedafsnit, perioden fra ca.

1800-1900 indledes med et afsnit skrevet af cand. phil. i dansk *Susanne Knudsen*, »Fra tyende til ung pige i huset«. Her beskrives tjenestepigens forhold i dagligdag og fest, som medlem af familien, hendes uddannelse og sluttelige organisering under betegnelsen husassistent.

Afsnittet »Borgerskabets kvinder« er skrevet af *Ingeborg Bach*, *Inger Marie Dyrberg* og *Mette Ringsted*, der alle har en akademisk grad i faget dansk. De koncentrerer sig om borgerlige kvinders forhold til familien, deres barndom og ungdom, uddannelse og funktioner som hustru og moder samt deres forhold til tyendet. Underafsnittet »Oprør« fortæller dels om enkeltstående kvinders oprør (f.eks. Mathilde Fibiger, Camille Collett og Amalie Skram), dels om stiftelsen af Dansk Kvindesamfund, der dog ikke var udpræget revolutionært. En del af oprøret var ikke kvindernes eget, men skyldtes fremsynede mænd som Georg Brandes, Henrik Ibsen og Bjørnstjerne Bjørnson. Også på det retlige område var det i øvrigt fremragende mænd som Hørup, der påtog sig at drive en del af kvindernes oprør igennem.

En sikkert rammende, men også svindende kritik af den borgerlig kvindes passivitet og ladhed har jeg fundet i et brev fra Georg Brandes til fru Hauch. Han beklager, at der »er så faa Kræfter i Landet, og de vi har, gaaer altid til spilde. Hvorfor har endnu i Danmark ei een Kvinde fordret at ville tage Studentereksamen, hvorfor er ei een bleven Læge, ei een engang bleven Tandlæge, mens alene 55 Russerinder nu studerer Medicin i Zürich og gjør Opsigt ved deres Dygtighed. Der er mere end 1000 kvindelige Læger i New York, mens vore gamle Jomfruer raadne op og kjæle for Mopper ...« (anmelderens privateje).

Nathalie Zahle og hendes store ind-

sats får både her og i afsnittet længere fremme »Lærerinde eller sygeplejerske« en fyldig omtale. Side 251-52 nævnes Chresten Bergs datter, Nanna Berg, der som den første tog den korte exam.jur. og forgæves forsøgte at blive sagfører med møderet. Det siges, at sagen fandt sin afgørelse ved Hof- og Stadsretten, derved at hun nægtedes adgang til at møde i retten som sagførerfuldmægtig. Men sagen blev også prøvet ved Højesteret. Højesteret fulgte Landsover- samt Hof- og Stadsretten, men med dissens. Således udtalte Christian S. Klein: »Det er naturligt at admittere Kvinderne til Examen, og ikke lade Vedk. have Gavn af, at de have erhvervet sig Kundskaberne ...«

Den første kvinde, som fik adgang til at virke som sagfører, var Henny Sophie Petersen, senere gift med overretssagfører og i een menneskealder universitetslærer O.K. Magnussen. Hun havde aflagt den fuldstændige juridiske eksamen i 1905. På foranledning af Alberti stadfæstedes et tillæg til sagførerloven af 1868, hvorefter kvindelige jurister for fremtiden fik adgang til at møde i retten. Til belysning heraf må jeg atter henvise til en artikel, som jeg har skrevet, »Lærde damer, kvindelige akademikere og kvindelige jurister« i Festskrift i anledning af 100-året for kvinders adgang til juridisk embedseksamen, Jura og Kvinder, der udkom i 1975.

Afsnittet »Omsorg for børn – om moderskab« er skrevet af cand.psych. *Merete Ipsen*. Det fortæller om moderfølelser, den gode og onde moder, ammer, sygdom og børnedødelighed samt fremvæksten af princippet de tre R'er »ro, renlighed og regelmæssighed«. Vi får et billede af den blide, kærlige altopofrende moder og hustru, ja vi får så meget, at man må tro, at datidens skribenter havde et ganske andet billede af

dagligdagens normale mor som et levende menneske med aggressioner og temperament.

Når der (s. 288) tales om mængden af faldne, ugifte kvinder og deres uægte børn, får man indtryk af, at forfatteren ser bort fra den modifikation af det sørgelige billede, som ligger i visse samlivsforhold, der i slutningen af forrige århundrede var meget udbredt blandt arbejder- og daglejerklassen. Man levede nemlig ofte »papirløst« sammen i årevis og fik mange børn; selv om børnene officielt måtte registreres som uægte, levede de dog under familiemæssige forhold. Det føles ude af trit med beretningen om de ulykkelige ugifte mødre, når dette afsnit afsluttes med en begejstret hyldning af Inger Merete Nordentoft, en veluddannet og selvstændig kvinde, der i 1940erne valgte at fortie, hvem faderen var til hendes barn. Hendes handling var begyndelsen på den nye kvindekamp og har ikke meget tilfælles med 1700- 1800-tallets fattige og uvidende kvinder, som bestemt ikke valgte deres situation, som en protest imod samfundet.

»Tidens malende kvinder« er et både sagligt og velskrevet afsnit, hvori de to kunsthistorikere *Mona Jensen og Birthe Møller Nielsen* redegør for de kvindelige kunstnere og deres vilkår. Illustrationerne til dette afsnit er velgørende relevante, og billedteksterne opfylder læserens forventning om at få flere og andre faktiske oplysninger, end der i øvrigt fremgår af selve teksten. Forfatterne må selv have haft en finger med i spillet og ikke overladt arbejdet til billedredaktionen.

Historikerne *Susanne Larsen og Birte Maj Tønberg* giver i »Lærerinde eller sygeplejerske« et rids af de nye uddannelsesmuligheder for borgerskabets døtre, især dem, der ikke havde held på ægteskabsmarkedet. Nathalie

Zahles skoleimperium med barneskole, højere pigeskole samt privatlærerindeseminarium får en velfortjent, indgående omtale. Den begyndende ligelønsproblematik, tidligere faglige konflikter og organisering er også blandt de emner, som behandles. Måske kunne man have ønsket at høre lidt mere om baggrunden for ligelønsprincippets indførelse for statens embedsmænd. Hvad drøftede man på Rigsdagen, hvilke meninger kom til orde i pressen, gik sagen igennem uden modstand etc?

Betydningen af højskolebevægelsen for kvinders uddannelse og selvfølelse beskrives af cand. phil. i dansk *Susanne Knudsen*. Vi stifter bekendtskab med fremtrædende højskolekvinder eller -mødre som Ingeborg Appel og Nanna Bojsen Jensen.

Trods bogens uensartethed i både indhold og kvalitet kan man nok betegne »Kvindfolk« som en kvindernes historie. Men danmarkshistorie er ikke den rette betegnelse. Hovedparten af indholdet kunne lige så vel gælde kvinder andre steder i Norden eller i Europa. Der er meget lidt specifikt dansk i disse beretninger, som i vidt omfang bringes uden megen almen historisk forankring.

Som indledningsvis nævnt er bogen gennemillustreret, hvad der gør den meget levende. Billedredaktionen er foretaget af stud.mag. i folkemindevidenskab *Karin Lützen*. Man kan blade i bogen med fornøjelse som i en billedbog. Men hvis man læser billedteksterne, vil man iblandt undre sig. En billedtekst bør både informere om det viste billede, og gerne fortælle lidt mere om baggrunden for det eller de personer, der er afbilledet. Men der bør være grænser for, hvilke uvedkommende forhold, man kan indflette. Det virker irriterende, når billedteksten bruges til

kvindepolitisk propaganda og uhistoriske påstande.

At der iblandt bringes illustrationer fra et helt andet århundrede end det, billedteksten vedrører, kan forsvares, hvis de i øvrigt er relevante. Men det kan virke misvisende (f.eks. s. 22), når nogle stik fra 1700-tallet skal illustrere Peder Palladius' ord fra 1500-tallet.

S. 23 vises et landskabsmaleri fra 1882-83 som illustration til en tekst om trolddomsanklager. På samme måde får (s. 164) et landskabsmaleri af Carl Bloch fra 1883 følgende tekst: »Det dystre landskab fremkalder angsten for voldtægt hos mange kvinder. Men hvis mænd havde udgangsforbud efter mørkets frembrud, ville kvinder trygt kunne færdes ude«. En lignende udlægning medgives et situationsbillede på side 165. Og s. 166 får en følsom skitse, tegnet af Nicolai Abildgaard, forestillende hans unge gravide hustru følgende kommentar: »Klagede kvinden først over voldtægten efter at have opdaget, at den havde medført graviditet, stod hun ikke til troende«. Jeg vidste ikke, at Abildgaard var så slem, selv om der siges meget om ham. Samme fantasifuld foldelse anvendes i billedteksten til et dejligt stik af en hvilende pige (s. 184), om hvem det hedder, »at hun var bleven en falden kvinde inden hun rejste sig op igen. Ingen ærbare kvinder ligger alene i naturen – dengang som nu.«

Eksemplerne er legio, fantasien lavtflyvende. Det er derfor velgørende at læse billedteksterne til de sidste tre afsnit i bogen. De er saglige, oplysende, interessevækkende uden at være markedskrigerisk politiserende.

Bogen er forsynet med noter til de enkelte afsnit, litteraturoversigter, billedliste samt en kunstnerliste.

Inger Dübeck

Anne Margrete Berg, Lis Frost og Anne Olsen (red.): *Kvindfolk. En danmarkshistorie fra 1600 til 1980. Bind 2. 1900-1980.* (Gyldendal, 1984). 391 s., ill. 288 kr.

Bind 2 skal dække perioden 1900-1980, men den medtager tillige dele af udviklingen i sidste halvdel af 1800-tallet. Nogle af forfatterne fra bind 1 yder også bidrag til dette bind, resten er nye bidragsydere.

Bind 2 skal især vise betydningen af kvindernes indtog på arbejdsmarkedet, deres organisering og deltagelse i kvindeforeninger og kvindebevægelser. Til belysning af de mere psykologiske og fysiologiske kvindeproblemer bringes nogle afsnit om kvinders galsskab, dagdrømme og seksualerfaringer. Visse afsnit har karakter af en redegørelse for kvindebevægelsens holdninger og meninger, mens de sidste 3 afsnit om »Den ny kvindebevægelse« (s. 317-60) nærmest må betragtes som meget personlige bekendelser om livet i basisgrupper, om splittelse, om lesbiske forhold og frustrationer i kvindebevægelsen efter 1970'ernes boom.

Læsningen af bind 1 efterlod et billede af et uensartet arbejde, hvor de forskellige afsnit overlappede hinanden, og hvor kvalitet og konsekvens i emnebehandlingen var svingende. Dette indtryk forstærkes ved læsningen af bind 2.

Ligesom bind 1 er bind 2 gennemillustreret med mange gode og relevante billeder. Men i modsætning til bind 1 forekommer billedteksterne rimelige og oplysende uden udfoldelse af den besynderlige form for fantasi, som prægede de tidligere billedtekster. Ganske mange billeder får dog slet ikke nogen tekst. Her må den interesserede læser søge hjælp i billedlisten bag i bogen. Ligesom i bind 1 er der fyldige noter og litteraturhenvisninger,

og bogen afsluttes med et stikordsregister til begge bind.

Første del beretter om tjenestepiger, husmandskoner, telefonister, ekspeditricer, kontordamer og hjemmegående husmødre samt om pigers skolegang og uddannelse. Man finder her mange interessante oplysninger om kvinders udadvendte aktiviteter. Kildemæssigt baseres en del afsnit på erindringsmateriale eller interviews. Behandlingen af dette materiale er dog ikke tyngt af kildekritik. Et af de bedste afsnit i Første del er cand.mag. *Randi Markussens* »Butik og kontor – velegnet for kvinder« (s. 73-110). Det er sagligt og forekommer veldokumenteret.

I Anden del skal især fremhæves de afsnit, der vedrører kvindernes organisering og kvindernes foreninger. Her har man især valgt at omtale Kvindeligt arbejderforbund, Arbejdskvindernes oplysningsforbund, HK, husmoderforeninger og Dansk Kvindesamfund.

De fleste afsnit giver en ganske vist noget kortfattet, men i øvrigt saglig god fremstilling af de pågældende organisationers historie. Cand.phil. *Britta Foged* vælger dog i »HK – fra mande- til kvindeforbund« (s. 259-288) metodisk at beskrive udviklingen så at sige baglæns fra den nutidige tilstand til situationen omkring århundredskiftet, en metode, som giver fremstillingen et lidt uoverskueligt og uklart præg.

Den korte oversigt over Dansk Kvindesamfund skrevet af cand.phil. *Susanne Knudsen* viser klart nogle af de brydninger, som har præget foreningen lige fra starten. Men vi får også en del at vide om de mange resultater, datidens kvindesagsforkæmpere eller blåstrømper opnåede: Oprettelse af erhvervsskoler, opnåelse af valgret for kvinder samt ændring af en række love til fordel for kvinder. Susanne Knudsen efterlader mig dog med et ubesvaret spørgsmål: Hvordan kan man skri-

ve (s. 312) om udviklingen omkring 1903, at »Dansk Kvindesamfunds kvinder holdt fast på at ville arbejde på det borgerlige samfunds betingelser ... og under alle omstændigheder på mændenes præmisser«? Forfatteren synes helt at se bort fra de historiske betingelser, hvorunder Dansk Kvindesamfund opererede, og sætter sig noget nedladende til doms over datidens modige og energiske kvinder. Det er meget uhistorisk.

Det virker også anakronistisk at tale om »kvindebevægelse« i 1930'erne. Dengang talte man om kvindesagen. En misforståelse må foreligge, når det videre (s. 312) siges, at man ikke blot klagede til offentlige myndigheder, hvis man så, at reglerne om kvinders adgang til offentlige embeder blev tilsidesat, men også udformede sine klager »som uafhængig i offentligheden af de firmaer, der afskedigede gifte kvinder«. Firmaer var ikke offentlige myndigheder.

Utallige områder og emner vedrørende kvinder er forblevet uomtalt. Mine oldebørn vil få et mærkeligt billede af den epoke, som jeg har levet i fra trediverne og frem til nu, hvis dette 2-bindes værk skulle være deres eneste kilde til kvindernes Danmarkshistorie. Gid fremtidige Danmarkshistorier måtte blive danskernes historie, ikke blot mændenes, og ikke blot kvindernes.

Inger Dübeck

Hans Edvard Nørregård-Nielsen:
Dansk Kunst. 1-2. (Gyldendal, 1983). 800 s., ill.

Der eksisterer på engelsk et begreb, »coffee-table books«. Det drejer sig om bøger, som, anbragt på bordet i pæne hjem, giver det indtryk, at de netop er blevet forlagt dér af den ivrige læser. De tjener det dobbelte formål,

dels at lade værten brillere med sin gode smag, dels at lade gæsten brillere med sit konversationstalant. En coffee-table book færdes sjældent alene, men ligger helst skødesløst stablet i det gyldne snit i forhold til krystalvasen med de hjemmedyrkede roser og bordskålen/askebægeret. Der stilles nogle ganske klart definerede krav til en sådan bog: Den skal være indbundet, i det mindste i halvbind (pocket-bøger dur ikke), den skal være dekorativ og iøjnefaldende, og den skal være renset for kontroversielle synspunkter og emner, så kaffen ikke ender i den gale hals.

Hans Edvard Nørregård-Nielsens »Dansk Kunst« opfylder til overmål disse krav: Den er smuk at se på, indbundet i helbind, fuld af fine farvebilleder, og udgør endog en stabel i sig selv, idet den består af et bind, som er en historisk oversigt, og et, som indeholder kunstnerbiografier i alfabetisk orden. Den er ydermere kemisk renset for kontroversielle synspunkter om noget som helst.

Jeg er ikke negativ over for genren, synes faktisk, at der skal være plads til det hele. Og Gyldendal har nok et nøje overblik over danske kaffeborde, hvor der er bøger behov, ellers havde man ikke givet sig i lag med projektet. Forfatteren oplyser i forordet, at han er blevet bedt om en bog med »lystvandringens karakter«. Nu tror jeg nok, at jeg, som forlægger, ville have bedt en ældre kunsthistoriker med synspunkter, som i ostesproget hedder gennemlagrede, om at påtage sig opgaven, men hvad ved jeg om udbud og efterspørgsel og valutalangens uransagelige veje.

Jeg synes egentlig også, at bogen er rimelig god og velskrevet af sin art – det er bare skønne spildte kræfter, eftersom den skal ses og ikke læses. Det, som er en skam, er, at der, inden for et

fag med særdeles begrænsede ressourcer, stadig produceres en lind strøm af såkaldt populærvidenskabelige værker, når der er en fatal mangel på videnskabelige arbejder om snart sagt alt inden for den danske kunsthistorie. Det er ikke længere siden end 1972, at Politikens indbundne, stabelbare, dekorative 5 binds værk udkom. »Dansk Kunst« adskiller sig hverken emnemæssigt eller begrebsmæssigt fra dette oversigtsværk, blot er den meget mindre, som det hedder i den berømte børnebog. Eller som der står i Hamlet: »What do you read, my Lord?« »Words, words, words.«

Wivan Munk-Jørgensen

Politikens historie set indefra. 1884-1984. I-II. (Politikens Forlag, 1983) 440, 568 s., 320 kr.

Politikeren har fejret sit 100-års jubilæum med manér. Et blivende vidnesbyrd om åremålet er Bo Bramsens 1000-sider store bladhistorie. Den har fået undertitlen: En scrapbog samlet og kommenteret af Bo Bramsen, og han har selv fortalt, at han i det store og hele først har taget illustrationerne – og dem er der talrige af – og monteret dem for derefter at udfylde hullerne med tekst. Denne tekst, selvfølgelig velskrevet, samler sig om personer og begivenheder, lange linier og tilstande er der næsten aldrig, dog sker det jævnlige, at en sag eller en person følges op og til ende uanset, at dispositionen ellers er kronologisk ordnet år for år.

Det er altså ikke blevet en egentlig historisk fremstilling. Centrale emner savnes, og de blev savnet allerede ved Vald. Koppels fremstilling i 1946. Politiken er jo ikke blot en avis, men en af de centrale institutioner i Danmark, og det indebærer særlige forpligtelser. Det

vil derfor simpelthen være en pligt, at vi senere får en regelret avishistorie. Det kunne Bo Bramsen sikkert også have leveret; nu blev det imidlertid det, vi har fået, og det er der al mulig grund til at være glad for, fordi det også giver en lang række betydningsfulde oplysninger og givetvis vil nå mange flere læsere, end en egentlig historisk fremstilling vil gøre.

Der skal blot nævnes nogle eksempler på, hvad der ville have været i en historisk fremstilling, men mangler her. Fra avisens indhold: stofområder, der kom og gik, herunder også periodiske karakteristikker af avisens stoffordeling; kronikkens indhold (vi får kronikørernes navne) og niveau – det samme gælder lederne, der gennem årene har varieret stærkt i henseende til sværhedsgraden set fra læsernes synspunkt. Der er også et område som litteraturanmeldelserne, der lige fra starten var et styrkeområde. Her er der store svingninger, vi ikke hører om. Snart har der været forholdsvis stor andel af faglitteratur, snart slet intet: hvornår var det sådan og hvornår anderledes, og ikke mindst hvorfor (redaktørens luner?).

Inden for den økonomisk betonedede side er der også en god portion spørgsmål, man gerne havde set stillet og besvaret. Der er det helt banale, hvad medarbejderne tjente, men også sammensætningen af bladets indtægter, og hvilken indflydelse økonomiske hensyn havde på stoffet (lokalt københavnerstof og landsstof, overklassestof og småborgerstof).

Alt dette har imidlertid ifølge værkets anlæg ikke ligget for. En skønne dag bør Politiken dog opfylde sine forpligtelser på dette område. Der er imidlertid en anden forpligtelse, man kunne ønske sig, men det er nok for meget forlangt, at Bo Bramsen havde opfyldt en forpligtelse lignende den

P.F. Suhm påtog sig, da han i 1700-tallet ved siden af sin store, offentliggjorte Danmarkshistorie skrev Hemmelige efterretninger om de danske konger. Selv om Bramsen har skrevet meget åbent om mangt og meget, ved han sikkert så meget, som han taktfuldt har udeladt, at han kunne skrive Hemmelige efterretninger om Politiken.

I øvrigt tager »kongerne« også en betydelig plads i bogen; de omtales endog mere end Hans Bendix! Det hedder i forordet: Nogle læsere vil muligvis anke over, at bladets chefer dominerer beretningen. Forklaringen er, at det gør de, fordi chefer er både morsomt at skrive om og læse om.

Det er rigtigt, at cheferne, måske fuldt så meget spillet omkring dem, indtager en væsentlig rolle i bogen. Brydninger om dem og holdningerne bag dem er imidlertid ikke ligegyldige, og den plads, de optager, kræver ikke nogen undskyldning. Derimod kunne der måske have været grund til at være lidt skuffet over, at der ikke gøres noget mere ud af stjernejournalisterne. Eksempelvis kunne Andreas Vinding og Ringsted i al deres forskellighed have fortjent fyldigere karakteristikker af deres personligheder og journalistik; det kunne godt have været gjort inden for bogens anlæg.

Når alt dette er sagt, må det fastholdes, at bogen om Politiken til enhver tid medtager de centrale begivenheder i bladets historie. Det er de nye initiativer (efter sin natur er Bramsen særlig glad for dem), frontstillinger mellem redaktion og administration og bestyrelse, der ofte er meget komplicerede, og i nyere tid dels arbejdskonflikter og teknik, dels forholdet til det radikale venstre. Det er der det hele, uanset at læseren undertiden selv skal trække linierne. Det hele støttes udmærket af illustrationerne, selv om det kan knibe med at holde kadencen mellem tekst

og billeder. Næppe nogen anden bladshistorie vil fængsle som denne. Efter læsningen vil den stå i reolen som en håndbog, men en dybtgående forståelse og opfattelse af Politikens historie vil kræve en nøje eftertanke hos læseren.

Sluttelig: Bo Bramsens bog gør det helt aktuelt, hvordan skal man skrive om de seneste årtiers historie? Ja, spørgsmålet er stillet for bredt. Det aktuelle er, hvor meget kan man forudsætte bekendt. Det er oplagt, at det er generationen på 60 og opefter, der får mest ud af de to bind. Ud fra en erfaring erhvervet ved gennem årtier at undervise yngre studenter må det desværre erkendes, at alt for meget i bogen forudsættes bekendt. Det må samtidig erkendes, at skulle alt og alle have været nærmere forklaret, ja da havde det været uhyre svært at undgå det gumpetunge. Dette er et problem, bogen også rejser. Selv om det ikke har været dens formål, bliver den også derigennem et værk, der vedrører både den skrivende og den undervisende historiker. Denne gode bog kan bruges til mange ting. Og så er den billig.

Vagn Dybdahl

H.N. Garner: *Konge, knes og bisp. Venden og Danmark. Naboer gennem 1200 år.* (Poul Kristensens Forlag, 1984). 101 s., 96 kr.

I mere end 700 år, til Frederik 9.s død i 1772, bar de danske konger titlen »de venders konge«. Baggrunden i det engang så nære forhold mellem Danmark og Venden giver H. N. Garner i denne lille bog. I en kort indledning skildres nogle hovedtræk af det vestslaviske folk venders ældste historie og deres område langs Østersøkysten fra Østpreussen til Holsten, mellem Saale og Elben. Derefter følger den egentlige

fremstilling, der er opbygget annalistisk. Vi hører her på grundlag af Adam af Bremens bispekrønike, holdsteneren Helmolds slavekrønike, Saxos Danmarks-historie og en længere række fremstillinger om forholdet mellem daner, saksere og vender, mellem den danske konge og Sjællands biskop på den ene side, Rygens konge og de øvrige vendiske fyrster, med titlen knes, på den anden.

Helt frem til reformationen 1536, da Rygen løsrev sig fra Roskilde stift, var forbindelserne tætte, og Garners fremstilling er fyldig; derefter bliver »årbogsnotitserne« mere sporadiske. Årbogsformen medfører, at læseren selv må skabe sig overblik og se sammenhænge, og selv om fremstillingen er meget nøgtern, står man med en vis usikkerhed over for det forhold, at en sådan fremstilling må bygge på flere kilder med stik modsatrettede tendenser, samtidig med, at Garner har den opfattelse, at man ved addition af flere nationale synspunkter og division med antallet vil kunne nærme sig den objektive sandhed.

Bogen afsluttes med en længere liste over de synlige historiske mindesmærker fra vendertogenes tid både i Danmark og i Venden. Undervejs er teksten støttet af en række billeder af disse mindesmærker, billeder fra en for de fleste danskere ret ukendt verden, som tempelborgen Arkona, kirkerne i Colbaz, Doberan, Bergen og Dargum, klosteret Eldena m.m. Deres placering fremgår af flere af de nyttige kort, som bogen er forsynet med. I den afsluttede litteraturliste er det seneste værk fra 1977, og det er undgået forfatterens opmærksomhed, at kong Godfreds voldanlæg mellem Ejderen og Slien, omtalt 808, ikke længere betragtes som det ældste Danevirke.

Træk af Hesselager Sogns Historie.
(Hesselager Kirkes Forlag, 1983).
228 s. Ill.

I anledning af at Hesselager første gang nævnes 1183, har en redaktion af fire samlet andre medarbejdere til en række korte artikler om sognets historie, ikke begyndende med 1183, men med kridttidens aflejringer i sognet. Mellem det alsidige stof er der grund til at fremhæve Henrik Thranes skildring af forhistorien, der velgørende nøgternt fortæller, hvor meget der endnu er at gøre, før sognets bebyggelse i denne tid bliver klarlagt. I øvrigt er det vel et spørgsmål, om et sogns forhistorie ikke må ses med en større del af landet som baggrund. Ligeledes kunne sognets middelalder have fortjent en særskilt behandling. Det er særlig Johan Friis og hans gård, kirken og skolen, som redaktørerne samler sig om at levendegøre. Skildringen kommer også ind på det noget diffuse begreb præstegårdskultur. Den har vist været forskellig efter tid og sted, men i Hesselager givet nyttige impulser til sognets liv.

Selv om Hesselager ikke længere er en stationsby, må den alligevel regnes blandt dem. Her var apotek fra 1871, og 1903 blev en ældre kostskole latin-skole, men blev senere lukket og bygningerne anvendt til andet formål. Også forskellige virksomheder slog sig ned, og som det også kendes fra andre steder, voksede der ved siden af landsbyen et Ny Hesselager (som generalstabskortet kalder det) op omkring stationen. Til et studium af stationsbyens kår vil stedet derfor kunne give nogle bidrag.

Helge Søgaard

Gunnar Sandfeld: *Fra Røjels Bom til Holte Midtpunkt*, (Historisk topografisk Selskab for Søllerød kommune, 1984). 239 s. ill., 125 kr.

Det er terrænet mellem Vejle Sø og Søllerød Sø og dets historie om udviklingen fra et landligt område til en moderne forstad til København, der er bogens emne. Ændringerne er foregået langsomt med kongevejen til Hillerød og senere nordbanen som stederne, hvorfra bebyggelsen voksede frem. Det er denne omvæltning fra det idyllisk bortgemte til stedets inddragen i et Storkøbenhavn, der har fængslet forfatteren, som først begynder sin skildring med tilstanden ca. 1800 og derefter beretter om selv de små begivenheder i væksten af bysamfundet, så det bliver en lokalhistorie, som måske i øjeblikket ikke kan vække læserens store interesse, hvis han ikke bor i Søllerød kommune, men vil blive højere vurderet i fremtiden med sine mange positive oplysninger, når Nordsjællands nyere historie skal samles. Bogen har talrige illustrationer, der er med til at vise, hvorledes bebyggelsen voksede frem og efterhånden ændrede sig; mange af dem er hentet fra prospektkort og fremhæver dermed, at der i dem foreligger en kilde, hvis værdi ikke må underkendes.

Helge Søgaard

Peter Michelsen: *Rejsegilde i Danmark*. (Nationalmuseet, 1983) 166 s. Ill.

Dansk Folkemuseum indsamler ikke alene genstande fra den nærmere og fjernere fortid, men også beretninger om folkelivets skikke i videre forstand, ikke alene for at belyse baggrunden for den måde, tingene blev brugt på, men også fordi skikkene i sig selv er værdi-

fulde minder om et fortidsliv, der er udsat for snart at forsvinde. Ved spørgelister og på anden måde er der indsamlet et stort materiale, hvis værdi fremtiden forhåbentlig vil skønne på. En af disse endnu levende skikke er rejsegildet, hvis historie er behandlet af overinspektør P.M. Michelsen. Dets optræden kan følges tilbage til 1543, men er måske ældre. Beretningen er dog samlet om det, der har kunnet fremskaffes fra nutiden af oplysninger og fotografier.

Rejsegilde efterlader ikke genstande, som kan gemmes for i fremtiden at fortælle om denne skik, så det er de mundtlige og skriftlige meddelelser, der fylder bogens blade, og det er ganske enestående, at en tømremester i Århus har ladet udføre en stang af jern, som indgik i dekorationen ved de rejsegilder, han var med til at forestå. Selv om de nutidsberetninger, bogen bygger på, tilsyneladende er pålidelige, underkaster Peter Michelsen dem en nøje kritik, og dette kapitel rækker ud over bogens emne, fordi det har gyldighed for alle undersøgelser, der hviler på meddelelser fra andre. For at der kan svares rigtigt, må spørgsmålet formes rigtigt, og alle slags misforståelser kan alligevel fremkomme. Peter Michelsens bog har derfor ved sin metode betydning for andre end dem, der dyrker rejsegildets historie.

Helge Søgaard

Poul Halkjær Kristensen: *Danske tinmærker* ved Holger Rasmussen (Nyt Nordisk Forlag, 1983) 119 s. Ill.

Ved slutningen af det forrige århundrede begyndte man at samle stempler fra de danske guldsmede. Det var den nødvendige forudsætning for at forstå den enkelte mesters evne og kunstneri-

ske holdning, men listen over stempler var meget ufuldstændig, og senere har den ene efter den anden arbejdet med sagen, så der nu kun er få uløste spørgsmål tilbage, når det gælder guldsmedene. Anderledes med kandestøberne. Deres produktion var ikke så eftertragtet af museer og samlere som genstande af guld og sølv, men vil man forstå det danske håndværk, må også deres stempler samles, og man har også fået øjet åbent for, at der i deres produktion ligger værdier, der ikke må negligeres. Et bevis herpå ses i de stadig stigende priser på sager af tin.

1942 begyndte museumskonsulent P. Halkjær Kristensen at samle mærkerne fra de danske kandestøbere, og det blev et omfattende arbejde, da alt materiale i museerne skulle samles og suppleres med, hvad private ejere kunne stille til rådighed, men trods megen flid nåede han ikke at lægge sidste hånd på værket, som dog var så vidt fremme, at dr. Holger Rasmussen kunne tilrettelægge og udgive det. I modsætning til listerne over guldsmedenes mærker er kandestøbernes ikke bragt i eftertegning, men i fotografi, så tegnerens mellemlid er undgået, og brugeren af bogen direkte har stemplet foran sig, og kandestøbernes mærker er så individuelle, at det er nødvendigt. Eksempelvis kan det nævnes, at kandestøber i Odense Niels Fr. Ebbesen Sørensen, der blev mester 1841, i sit stempel for den fineste kvalitet af tin, det engelske tin, brugte en let variation af Thorvaldsens engel i relieffet om dagen. Hos Morten Lutzen, der blev mester i Saksøbing 1757, blev englen udformet som en klassisk fortunafigur. Desværre er det ikke angivet, i hvilken størrelse stemplerne er gengivet.

Der er bevaret færre genstande af tin end af sølv, da de fleste ting er gået i smeltekedlen, og bogen vil formentlig anspre til at opspore de endnu ukend-

te unsager. Dermed vil måske hidtil ukendte stempler komme frem. Halkjær Kristensens bog bliver sikkert begrundelsen til en fornyet studium af denne side af håndværkets kultur. Ved en ny udgave, som må komme, når der er samlet mere materiale, bør der også søges i Norge, da der måske er udført kandestøberarbejder hertil fra Danmark.

Helge Søgaard

N.J. Israelsen: *Vindeltrapper af træ i Danmark*. (Foreningen til gamle Bygningers Bevaring 1983) 78 s. Ill.

Tiden er faret hårdt frem mod vore gamle bygninger, og restaureringerne har trods al pietet medvirket til at fjerne det gamle. Det gælder også for trapperne, og N.J. Israelsen har derfor med denne instruktive bog reddet, hvad der kunne reddes, til forståelsen af denne side af dansk bygningskunst, idet han gennemgår vindeltrappernes historie med udgangspunkt i den middelalderlige kirke i Venge. De må have været meget yndede, da der endnu ved industrialismens begyndelse blev indsat vindeltrappe af støbejern i tre fynske herregårde. Deres bygning af træ ser ud til at komme frem under renæssancen, og den bedst kendte af dem er den, der nu står i Nationalmuseet, hvortil den kom 1856-57 fra Slesvig by. Den har stået frit og er derfor rundhåndet udstyret med billedskæring, muligvis af den berømte mester H. Ringerinck. Andre trapper indgår som et uadskilt led af hele huset, hvor de sidder, og kan ikke flyttes fra det, men det er den dygtighed, hvormed de er konstrueret, der gør dem værd at bevare. Bogen gennemgår de forskellige måder, hvorpå en vindeltrappe kan rejses, og modbeviser dermed den ofte fremsatte påstand om håndværkets pri-

mitive standpunkt forud. Dets udøvere skulle tværtimod have erfaring og færdighed for at præstere, hvad bygherren forlangte, så bogen er blevet et smukt mindesmærke over fortidens oversete og forglemte håndværker.

Helge Søgaard

Bent Jørgensen: *Dansk stednavneleksikon. Jylland – sydlige del. Fyn med omliggende øer.* (Gyldendal 1983), 156 s.

Efter udsendelsen 1981 og 1982 af de foregående bind er stednavneleksikonet med dette bind afsluttet. Det kan føjes til, hvad der tidligere er skrevet, at de tre bind indeholder et spændende billedmateriale, der i sig selv er et studium værd.

Ib Gejl

Jens Lampe (red.): *Møller og møllere i Danmark gennem 100 år. Dansk Møllerforening 1884-1984.* (Forlaget Chronos, 1984). 139 s.

Festskriftet ved Dansk Møllerforenings 100-års jubilæum rummer 2 hovedartikler og nogle mindre, kulturhistoriske bidrag. Den ene hovedartikel er skrevet af Anders Jespersen, der er møllesagkyndig medarbejder ved Nationalmuseet. Han giver et kort rids af møllernes udviklingshistorie, hvor man især fæstner sig ved perioden 1750-1850. I dette tidsrum blev – med Holland som foregangsland – mølleteknikken væsentlig forbedret i såvel vind- som vandmøller. Teknikken bredte sig til Belgien, England, Nordvesttyskland og Danmark og medførte en forøgelse af produktiviteten i vind- og vanddrevne møller med 1000 %. Det karakteriserer i sig selv perioden, men er også med til at forklare vind- og vandmøl-

lernes relative sejlivethed, efter at dampmøllerne var slået igennem omkring 1850.

Om perioden efter 1850 handler festskriftets anden hovedartikel, som er en gennemgang af Dansk Møllerforenings historie. Den blev oprettet som svar på en begyndende organisering blandt svendene og på problemerne i forbindelse med omstillingen fra vegetabilsk til animalsk landbrugsproduktion, som også berørte de mange kundemøller på landet, som gradvis mistede den traditionelle mel- og grynproduktion, men fik nye muligheder ved foderstofbearbejdelse, hvilket imidlertid krævede en omstilling. Foreningen var fra starten domineret af de store møller, som dog i tidens løb dannede deres egen organisation. Fra mellemkrigstiden satte et markant medlemsfrald ind. Antallet af møller var stadig faldende, og de fleste møllere forskød aktiviteten til deres hidtidige bivirksomhed: landbrug, bageri, kornhandel etc. De gamle vind- og vandmøllers totale forsvindning som fungerende virksomheder begyndte at tegne sig i horisonten, men energikrisen fra 1973 har åbnet muligheder specielt for vindmøllerne. Det er for så vidt ikke nye muligheder, for allerede i begyndelsen af århundredet blev der her i landet – med Poul la Cour som foregangsmand – arbejdet på at udnytte vindkraften til el-produktion, men energikrisen har givet vindkraften ny aktualitet og Dansk Møllerforening et voksende medlemstal i de allerseneste år.

Festskriftet er ikke skrevet af historikere. Det er – bedømt på sine egne præmisser – en vellykket bog. Udstyret er pænt og artiklerne interessante. Der er mindre fejl og unøjagtigheder, men det er uden større betydning, og man er Dansk Møllerforening taknemlig for, at den har ladet udarbejde et fest-

skrift. Derimod kan man beklage, at der ikke er blevet valgt en løsning, der inddrog historikere, f.eks. gennem jobtilbudsordninger eller lignende. Både møllerfaget og møllerforeningens historie kunne fortjene en undersøgelse, der går dybere, end det her har været muligt.

Jørgen Fink

Helge V. Qvistorff: *Gjæstgiveriets historie i Danmark*. (Jysk lokalhistorisk forlag, 1984). 286 s.

Bogen er et jubilæumsskrift i anledning af Centralforeningen af Hotelværtter og Restauratører i Danmarks 100-års jubilæum, men den er lagt an som en beskrivelse af erhvervets og ikke foreningens historie. Forfatteren giver et kulturhistorisk og anekdotisk rids af gjæstgiveriets historie fra dets begyndelse som egentligt erhverv i Danmark omkring år 1200 til vore dage. Gjæstgiveriets historie er knyttet til samfærd-selens udvikling og afspejler de skiftende økonomiske konjunkturer. Så tidligt som 1283 forsøgte centralmagten at sikre landets forsyning med herberger og derved komme den private indlogering af vejfarende (det såkaldte voldgæsteri) tillivs, en bestræbelse der aldrig er lykkedes, hvilket de mange skilte med Zimmer – Rooms langs vejene tydeligt viser. Spændvidden i erhvervet er stor og voksende. De største ekspansionsperioder oplevede det i de gode år fra midt i 1890'erne til 1. Verdenskrig og fra 1947 til 1973. Især den sidste periode øgede instabiliteten i branchen. Således var den gennemsnitlige besiddelsestid af en bodega i København i begyndelsen af 1970'erne nede på under 11 måneder.

Det er ikke tanken med bogen at give en egentlig analyse af erhvervets udvikling. I stedet får man en velskrevet

oversigt over udviklingens hovedtræk, som man læser med stor fornøjelse. Bogen er meget smukt udstyret, og teksten suppleres af mange illustrationer.

Jørgen Fink

Broer og færgesteder i Danmark. (red.) Henning Dehn-Nielsen, 1984, 96 sider. 39,50 kr.

Det er Turistårbogen 1984, der skjuler sig bag ovenstående titel, og emnet må nok siges at være centralt ikke mindst for turistfolk, for netop omkring broer og vadesteder blev der skabt et ganske særligt miljø, der i dag i høj grad præges af turister.

Forfatterkredsen til bogens 6 artikler er meget spredt, men selv om der er faghistorikere iblandt, så bringer bogen ikke meget nyt. Alt er naturligvis illustreret både i traditionel sort/hvid, men også med adskillige farvebilleder. Bogen vil sikkert skabe bred interesse for de rejste emner – og så må man håbe, at det kan give grundlag for en egentlig dybtgående behandling af emnet. Desværre bringes der ingen litteraturhenvisninger, der kunne være nok så værdifulde for læseren som bogens stedregister.

Henrik Fode

Claus Bryld: *Historie og Offentlighed. Kampen om arkivadgang i Danmark 1971-1982*. (Særtryk 2, Den jyske historiker, 1984). 209 s.

Claus Bryld har skrevet en tankevækkende bog om adgangen til det kilde-materiale, der findes i de offentlige arkiver. De danske tilgængelighedsregler er blandt de mest restriktive i de vestlige lande – generelt gælder en 50 års grænse, men i ikke helt få tilfælde en

80 eller 100 års grænse. Bryld diskuterer rimeligheden i disse regler og sammenligner med forholdene andre steder. Han ser tilgængelighedssystemerne fanget i et dilemma mellem hensynet til statens interesser og forskningens (og dermed også offentlighedens), et dilemma, hvor de noget u håndterlige og elastiske »statsinteresser« alt for ofte går af med sejren. Ganske vist er der dispensationsmuligheder fra adgangsreglerne, men netop dette giver mulighed for »diskrimination og/eller indirekte politisk kontrol med forskningen«, selv om Bryld dog ikke mener, at man skal overdrive styringen (s. 26-27). Men problemet er, at de lange tilgængelighedsregler sætter en række ganske snævre grænser for offentlighedens muligheder for indsigt i den nyeste historie: »Herigennem mister historien også sin betydning for samfundet, der ikke har noget at arbejde og lære af. Dette er den alvorligste konsekvens af de lange tidsfrister og en konsekvens, der ... også får betydning for udviklingsmuligheder inden for administration og planlægning. »Informationssamfundet« får en ikke-informativ sektor – statens egen administration« (s. 36).

Bryld illustrerer problemet med en fremstilling af problemerne omkring adgangen til besættelsestidens kilder, hvor han selv er løbet panden mod en mur i forsøget på at få adgang til materiale fra retsopgøret, som han havde en umiddelbar personlig, familiær interesse i. (I bogens sidste del er i øvrigt optrykt en del materiale vedrørende dels Carl Madsens, dels Claus Brylds eget forsøg på at skaffe sig adgang til klassificeret materiale i Justitsministeriets arkiv. Carl Madsen-materialet er underholdende, men ikke altid lige sagligt, men begge sager giver godt indblik i modparternes argumentation omkring arkivadgangen.)

Bryld er oprigtigt indigneret over de stramme regler, der er, og ikke mindst over den rådende praksis for at give adgang til ellers lukket materiale. Uanset hans personlige, så at sige ikke-forskningsbetingede interesse i sagen, må man efter min opfattelse medgive, at han rører ved et vigtigt principielt problem: dispensationsmulighederne åbner klart nok mulighed for en styring af, hvilke problemer der kan tages op til behandling – og måske især hvilke der ikke kan. Justitsministeriet synes især at have lagt vægt på hensynet til privatlivets fred, når man har begrundet afvisning af ansøgninger om adgang. Men er der ikke i forvejen så klare retsregler, der beskytter privatlivet, at denne begrundelse forekommer påskudsagtig, med mindre man da mener, at historikere er mere skurkagtige end de værste smudspresseskriverkarle, og man derfor bør være ekstra påpasselige med dem – for nu at stille sagen på spidsen?

I grunden er Bryld ikke rabi at i sine ønsker – han ønsker ikke fuldstændig fri arkivadgang, både for at sikre mod misbrug over for personer og for at undgå, at privatpersoner og offentlige myndigheder afskrækkes fra at aflevere materiale til arkiverne. Her er han nok lidt uklar, idet de objektive begrænsninger, der skal sikre mod statens misbrug – over for »hensynet til offentlighedens indsigt i historiske og politiske forhold og forskningens ret til at vælge emne uden skæven til det politiske og karrieremæssigt opportune« – ikke beskrives nærmere (s. 158).

Claus Brylds bog er både interessant som et stykke videnskabshistorie (jf. undertitlen) og som et indlæg for en demokratisering af adgangen til fortidens kilder. »Historien tilhører os alle, og vi er selv en del af den. Slip den løs«, proklamerer han (s. 54). Personlig er jeg enig i, at det er mærkværdigt,

at vi i dette land skal have så restriktive regler med hensyn til arkivadgang. For et land, der påberåber sig en lang demokratisk tradition, burde der ikke være så meget hemmelighedskræmmeri. Den åbne, offentlige debat er dog vel, når det kommer til stykket, demokratiets livsnerve. Og ikke mindst nu, hvor der sker så hastige samfundsmæssige forandringer, virker det en smule grotesk, at sager skal være mindst 50 år gamle, før de kan gøres tilgængelige for andre end særligt privilegerede – og muligvis salonfæhige? – forskere. Her kunne man godt tage ved lære af USA og England, som har langt mere liberale adgangsbetingelser også til sensitivt materiale. For der er jo i øvrigt noget besynderligt i, at danske forskere i bl.a. disse to lande kan skaffe sig adgang til kilder vedrørende dansk udenrigspolitik, som de ikke ville kunne få fat på herhjemme, men hvor de samme sager må være belyst i Udenrigsministeriets arkiv.

Det er en bog, der burde fremkalde fornyet diskussion blandt historikere (og andre) om arkivadgangen her i landet, men som endnu i skrivende stund mere end et halvt år efter udgivelsen ikke har gjort det. Er historikerne virkelig godt tilfredse med de stramme danske regler – eller har de opgivet ævret over for et trægt og konservativt statsapparat (og arkivvæsen)?

Jens Chr. Manniche

Niels Petersen: *Kultusministeriet. Organisation og arkiv*. Administrationshistoriske studier nr. 10. (Rigsarkivet/G.E.C. Gads Forlag, 1984). 371 s. 152,50 kr.

I den vægtige serie *Administrationshistoriske Studier* foreligger nu bind 10. Arkivar Niels Petersen fra Rigsarkivet har fulgt sit bind om Justitsministeriets

organisation og arkiv (1982) op med denne parallelle bog om Kultusministeriets organisatoriske udvikling og om arkivforholdene, som afsluttes med en registratur over ministeriets arkiv.

Kultusministeriet blev oprettet straks efter omvæltningerne i marts 1848, og det bestod indtil april 1916, hvor det deltes i Kirkeministeriet og Undervisningsministeriet i forbindelse med den første af årets regeringsudvidelser. Hermed er også sagt, hvilke sagsområder, der blev varetaget i ministeriet, hvis officielle navn egentlig slet ikke var Kultusministeriet, men Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet.

Halvdelen af bogen bruger Niels Petersen til en meget indsigtsfuld og givende fremstilling af ministeriets organisatoriske udvikling, spørgsmålene omkring den ressortmæssige afgrænsning og den personlige bemanding. Denne fremstilling fungerer nok som indføring i forhold, der har betydning for arkivudnyttelsen, men den kan i høj grad også læses for sin egen skyld, som en redegørelse for en del af centraladministrationens udviklingshistorie. Fremstillingen er veldokumenteret, stedvis måske vel detaljeret, men på trods heraf alligevel perspektivrig og mange steder med gode tråde til sider af periodens sociale, politiske og kulturelle fænomener, således som den, der anlægger og fastholder et bestemt perspektiv, kan gøre det uden at køre af sporet.

Bogens anden del – som i mere snæver forstand handler om de arkiver (samt nogle annekssarkiver), der er fremgået af Kultusministeriets virksomhed – består dels af en redegørelse for de forskellige arkivfonde og for den daglige arbejdsgang i ministeriet, som giver god hjælp og vejledning for den, der vil bruge arkivet, dels af selve registraturen, der er stillet meget oversku-

eligt op. Hertil slutter sig en række bilag med navne osv. på ministeriets ansatte i hele perioden, oversigter over diverse udvalg og kommissioner m.m.

Det er uden diskussion en administrationshistorisk yderst væsentlig bog – og dertil et godt hjælpemiddel – Niels Petersen hermed har lagt frem.

Jørgen Elklit

Jørgen Papsøe (udg.): *Folketællinger. Frederiks Sogn. Lysgaard Herred. Viborg Amt. 1787, 1801, 1834, 1840, 1845.* (Forlaget Census, 1983). 136s., 156,00 kr.

Folketællingen 1. februar 1850, Torslev Sogn, udg. af Byhistorisk Arkiv, Sæby Museum (1983). 44 s., 25,00 kr. Tilsvarende for Hørby Sogn samt Understed og Karup Sogne, begge 1984.

Den nytte, man i lokalhistorisk, socialhistorisk og personalhistorisk sammenhæng kan have af ældre folketællingslister, har i de seneste år ført til flere udgivelser af sådanne lister for et antal sogne, hver dækkende en eller flere tællinger. To af disse, som indgår i udgivelsesprojekter for henholdsvis Lysgaard Herred i Viborg Amt og sognene omkring Sæby, i Dronninglund Herred, skal nævnes her.

Der er tale om givetvis omhyggelige afskrifter, som i maskinskrevet form mangfoldiggøres i beskedent, men dog rimeligt udstyr; der er ingen tvivl om, at sådanne lister kan være et yderst nyttigt hjælpemiddel i en række sammenhænge.

Tre refleksioner melder sig dog. For det første er disse pæne og letlæste lister naturligvis ikke det originale folketællingsmateriale, og ved brugen af dem bliver der skubbet yderligere et led ind mellem brugeren og den fortidige virkelighed. Det kan ikke undgå

at mindske den fascination, man oplever, når man arbejder med oprindeligt materiale. Men det er jo nok så praktisk!

For det andet afspejler de to udgivelser, der omtales her, ganske klart udgivernes forskellige orientering.

Listerne fra sognene omkring Sæby har medtaget en del stof af væsentlig betydning for en lokalhistorisk og socialhistorisk tilgang – tællingsreglerne, litteraturlister, oversigtstabeller, en indledning om problemer i forbindelse med folketællingerne, osv. – medens hæftet med listerne fra Frederiks Sogn, som er mere personalhistorisk orienteret, har to sæt personregistre, dels et alfabetisk, dels et aldersopdelt alfabetisk. Det er selvfølgelig nyttigt – i hvert fald det første. Men ikke en eneste antydning af, hvori det specielt interessante ved Frederiks Sogn består. Begge udgivelserne kunne i øvrigt med fordel have haft et eller flere kort, som kunne have vist sognegrænser og landsbyernes og gårdenes beliggenhed.

Den tredje refleksion, som melder sig, er, om udgiverne af denne type lister ikke med fordel kunne inddrage moderne teknologi i arbejdet. Folketællingslisterne kunne med fordel lagres på en diskette i forbindelse med indskrivningen, hvorefter de for beskedne penge kunne erhverves af forskere – lokalhistoriske eller andre – eller af skoler, der nu også får mulighed for at anskaffe et folketællingsanalyseprogram til brug på de mikrocomputere, der skal bruges i undervisningen.

Herved kunne det arbejde, der er nedlagt i denne type udgivelser, i endnu højere grad påregne at blive brugt i forskning og undervisning.

Jørgen Elklit

Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse IV,1: Større private personarkiver i Rigsarkivets 4. afdeling. Ved Vello Helk. (Rigsarkivet/G. E. C. Gad, 1984). VI + 280 s. 91,50 kr.

Fortegnelsen omfatter alle private personarkiver på papir på mindst 1 pakke modtaget indtil udgangen af juni 1982. Et tillæg giver yderligere oplysninger om arkiver modtaget 1. juli 1982-31. juli 1983.

Oplysningerne om hvert enkelt arkiv må nødvendigvis være meget summariske og tilsigter kun entydig identifikation samt oplysninger om yderår, omfang, indhold og ikke mindst vigtigt: registrering.

Ved sine oplysninger om registrering og indhold (uanset at de er yderst summariske) repræsenterer den en betydelig forbedring i forhold til 1972-udgaven. Prisen herfor er, at alle privatarkiver, der omfatter mindre end en pakke (p.t. mere end 3000) ikke er medtaget. Derfor er hverken 1972-registraturen eller de ældre registraturer blevet overflødige – dels medtager de også de helt små arkiver, og dels vises der i den nye registratur for fyldigere oplysninger tilbage til Vejledende Arkivregistraturer IV, VIII og IX, til Foreløbige arkivregistraturer og dupliserede registraturer samt til utrykte registraturer på Rigsarkivets læsesal.

Tove Elklit

Hans H. Worsøe: *Slægtshistorie i Sønderjylland – en vejledning.* Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland. Nr. 58. Åbenrå 1983. 128 s., 75,- kr.

Slægtshistorie påkalder sig bredest interesse, når den ikke står alene, men ses i sammenhæng med socialhistorie,

lokalhistorie, den økonomiske historie m.v. Samtidig er den ved at blive anerkendt, hvilket på den ene side har medført, at slægtsforskeren har fået bedre vilkår, men på den anden side også, at der stilles større krav til resultatet.

Det er her, den slægtshistoriske vejledning kommer ind. Et tilfredsstillende resultat vil nemlig kun kunne opnås, hvis man kender arbejdsredskaber, metoder og muligheder tilbunds. Hans H. Worsøe har med sin vejledning sørget for, at den, hvis slægt stammer fra Sønderjylland, har god fast grund under fødderne.

Af afsnittene kan nævnes en kort gennemgang af navnelove og navneskik. Derefter følger definition af grundbegreber som anetavler, efter-slægtstavler, konsangvinitetstavler, eksempler på opstilling af de forskellige tavler samt en diskussion af fordele og ulemper ved dem.

Det afsnit, der nok vil finde flest læsere, er det helt grundlæggende om, hvorledes man overhovedet finder persondata. Til forskel fra det øvrige Danmark gennemføres i Sønderjylland fortsat den borgerlige registrering, der blev indført af den prøjsiske regering i 1874, hvilket vil sige, at der findes personregistre over fødsler, vielser (dog kun til 1926) og dødsfald. Det betyder ikke, at kirkebøgerne er overflødige, for de vil i mange tilfælde være nemmere at arbejde med, da personregistre er opstillet i årlige hæfter, hvor kirkebøgerne dækker mange år ad gangen. Til gengæld er det et problem, at kirkebøgerne fra før 1864 ikke er ført ens, da der både er sager under Slesvig stift og under Ribe og Fyns stifter (som følger kongerigets kirkelige lovgivning). Et særlig nyttigt afsnit handler om, hvordan man bedst udnytter kirkebøgerne, i hvilken rækkefølge det er klogt at lede og så videre.

Det er ikke kun utrykte kilder, der bliver gennemgået. Inden for de enkelte afsnit gives der henvisninger til relevant litteratur, der er et afsnit om slægtsforskningens udvikling i Sønderjylland med blandt andet en kommenteret oversigt over slægtshistorisk litteratur og sønderjyske personalhistorikeres arbejdere, og bagest i bogen findes en supplerende litteraturliste samt en særdeles praktisk liste over relevante arkivers adresser m.v.

Tove Elklit

Filmfortegnelser 2. Brandforsikrings- og brandtaxationsprotokoller m.m. indtil ca. 1872. (Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm, 1984). 128 s. kr. 20,-.

Denne filmfortegnelse anvendes bedst sammen med Landsarkivets foreløbige arkivregistratur »Brandforsikringsarkivalier for Købstæder og Landbygninger indtil ca. 1872«, Kbh. 1967, idet den omfatter mange af de samme arkivalier (men dog også arkivalier afleveret fra forskellige branddirektorater efter 1967).

De filmede arkivalier er anført i samme rækkefølge som i den foreløbige arkivregistratur, og mikrofilmene kan benyttes på LA eller udlånes efter almindelige regler. Fortegnelsens oplysninger om de enkelte arkivalier er meget sparsomme, hvilket igen betyder, at den nødvendigvis må anvendes sammen med den foreløbige registratur.

Tove Elklit

Litteratur om Viborg Kommune. Bibliografi til og med 1979. Viborg Centralbibliotek 1983. (Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune. Publikation nr. 14), XIII + 184 s., 40,- kr.

Hvis man er interesseret i topografi eller lokalhistorie finder man i de lokalhistoriske bibliografier et nyttigt hjælpemiddel. Særlig hvis bibliografien som den her foreliggende er overskuelig (systematik som i »Dansk Lokalbibliografi – En vejledning ved udarbejdelse af lokalbibliografier«. 2. udg. Roskilde, 1974) og forsynet med gode registre.

Bibliografien dækker Viborg primærkommune ifølge kommunalreformen af 1970, det vil sige også de indlemmede kommuner: Almind, Asmild-Tapdrup, Dollerup-Finderup-Ravnstrup, Lysgård, Sønder Rind, Tårup, Kvols, Viborg Gråbrødre landdistrikt, Vinkel, Vorde-Fiskbæk-Romlund.

Tove Elklit

Vejledende Arkivregistraturer XXII: Kommercekollegiet 1735-1816. Ved J. O. Bro-Jørgensen og Morten Westrup. (Rigsarkivet/G. E. C. Gad, 1984). 182 s., 146,40 kr.

Kommercekollegiet blev ordnet og registreret i slutningen af det 19. århundrede, og registraturen blev udgivet som en del af *Vejledende Arkivregistraturer II* (1892). Med tiden er arkivet blevet nyordnet og nyregistreret, hvilket nu har givet sig udtryk i *Vejledende Arkivregistraturer XXII*, der dækker Kommercekollegiets arkiv 1735-1816.

På grund af Enevældens interesse for handel og industri ligger der et meget stort og vigtigt kildemateriale gemt i dette arkiv. Derfor er det glædeligt, at arkivets indhold registreres detaljeret

og er forsynet med mange kommentarer.

Foruden registraturen behandles Kommercekollegiets ressort og organisation i en meget fyldig indledning (side 13-57), således at vi her har endnu et nyttigt hjælpemiddel i den lange række af registraturer og oversigter, der i øjeblikket udgives af Rigsarkivet.

Tove Elklit

Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse III, 1. Forsvarets arkiver. Vejledning og oversigt I: Hæren 1660-1980. Ved Vagn Aage Petersen. (Rigsarkivet/G. E. C. Gad, 1984). 266 s., 152,50 kr.

Det er særdeles glædeligt, at der er udkommet endnu et bind i rækken af oversigter vedrørende Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse. Denne publikation er den første i en serie, der vil give en fuldstændig og ajourført oversigt over de arkiver, som administreres af Rigsarkivets 3. afde-

ling, og det er meningen, at der senere skal udgives tilsvarende bind om søværnet, flyvevåbnet og hjemmeværnet.

Det er en stor fordel, at oplysningerne om de forskellige arkivfunds er standardiseret således, at man så vidt muligt får oplysninger om Ressort, det vil sige det formelle grundlag for pågældende enhed, Historik, Litteratur og Indhold.

I den nyttige indledning finder man blandt andet oversigter over kartoteker, der giver indgangsmuligheder til personalhistorisk indhold, et afsnit om arkivernes tilgængelighed og en historisk oversigt over forsvarets arkiver, der i dag rummer ca. 20.000 løbende meter arkivalier.

Forsvarets arkiv er ikke kun af interesse for specielt militært interesserede. Der ligger også materiale, der kan belyse mange andre sider af Danmarks historie, og det giver vejledningen nu mulighed for at finde frem til, samtidig med at der som en ekstra hjælp også gives en oversigt over militære arkiver uden for forsvarets arkiver.

Tove Elklit